

GODIŠNJAK
ZAŠTITE
SPOMENIKA
KULTURE
HRVATSKE

45
—
2021

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 45 _ 2021.
The Preservation of Cultural Heritage in Croatia Annual, 45 _ 2021

Izdavač/ Ministarstvo kulture i medija RH
Publisher/Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia

Uprava za zaštitu kulturne baštine
Directorate for the Protection of the Cultural heritage

Za izdavača/for the Publisher
Nina Obuljen Koržinek

Predsjednik uredništva/Editorial Board President
Tomislav Petrincec

Uredništvo/Editorial Board
Ivan Alduk, Biserka Dumbović Bilušić,
Marijan Bradanović, Franko Ćorić,
Anuška Deranja Crnokić, Ivo Glavaš,
Viki Jakaša Borić, Vanja Kovačić,
Petar Puhmajer

Glavna i odgovorna urednica/Editor-in-chief
Višnja Bralić

Izvršna urednica/Managing editor
Gordana Jerabek

Lektura i korektura/Proofreading and Revision
Silvija Brkić Midžić

Prijevod na engleski/English Translation
Lucija Burić
Sagita Mirjam Sunara, str. 117
Petar Puhmajer, str. 87

Grafičko oblikovanje/Graphic design
Mateo Matijašević, Studio 5 do 12, Zagreb

Adresa uredništva/Editorial address
Ministarstvo kulture i medija RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
HR – 10 000 Zagreb, Ulica Josipa Runjanina 2

Tisak/Printed by:
Printera grupa d.o.o.

Tiskanje dovršeno/Printing completed:
2022.

UDK 7.025
ISSN 0350-2589 (Tiskano izdanje/Print edition)
ISSN 2459-668X (Digitalno izdanje/Electronic edition)

UDK 7.025
ISSN 0350-2589
ISSN 2459-668X

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske

45 – 2021.

Sadržaj*Table of content*

- 09 **Ivana Tomas**
O obnovi benediktinske crkve i samostana sv. Marije na otoku Mljetu u razdoblju od 1948. do 1951. godine
The Restoration of the Benedictine Church and Monastery of St. Mary on the Island of Mljet from 1948 to 1951
- 25 **Biserka Dumbović Bilušić, Maja Bilušić, Mateja Jerman**
Primjena pristupa povijesnog urbanog krajolika u izradi konzervatorskih podloga za kulturno povijesne cjeline naselja
The Application of the Historical Urban Landscape Approach in the Creation of Conservation Studies for Towns as Cultural and Historical Units
- 45 **Aljoša Špaleta**
Održivo upravljanje okruženjem povijesnih gradova uspostavom kontaktne zone – ključni aspekti međunarodnih dokumenata o zaštiti i očuvanju kulturnog naslijeđa
Sustainable Management of Historic Cities' Environments through Establishing Buffer Zones – the Key Approaches in International Documents on the Protection and Preservation of Cultural Heritage
- 57 **Ivo Glavaš, Ivo Šprljan**
O ugaonim stupovima u Šibeniku
Corner Columns in Šibenik
- 73 **Petar Puhmajer**
Stambeno-poslovna uglovnica Matilde Hönigsberg u Frankopanskoj 2 u Zagrebu
Matilda Hönigsberg's Residential and Retail Building at 2 Frankopanska Street in Zagreb
- 89 **Vesna Župetić**
Povijest nastanka i očuvanja Vrata od krča u Turopoljskom lugu
The History of the Building and Conservation of "Vrata od krča" or the Timber Gate in Turopoljski Lug
- 105 **Sagita Mirjam Sunara**
Park skulptura Željezare Sisak u digitalnom repozitoriju projekta Conservation of Art in Public Spaces.
Sculpture Park of the Sisak Steelworks in the Digital Repository of the Project Conservation of Art in Public Spaces (CAPuS)
- 119 **Mirta Pavić**
Odgođena sadašnjost: čuvanje digitalne građe u muzejskom fundusu
Postponing the Present: the Preservation of Digital Works in Museum Collections

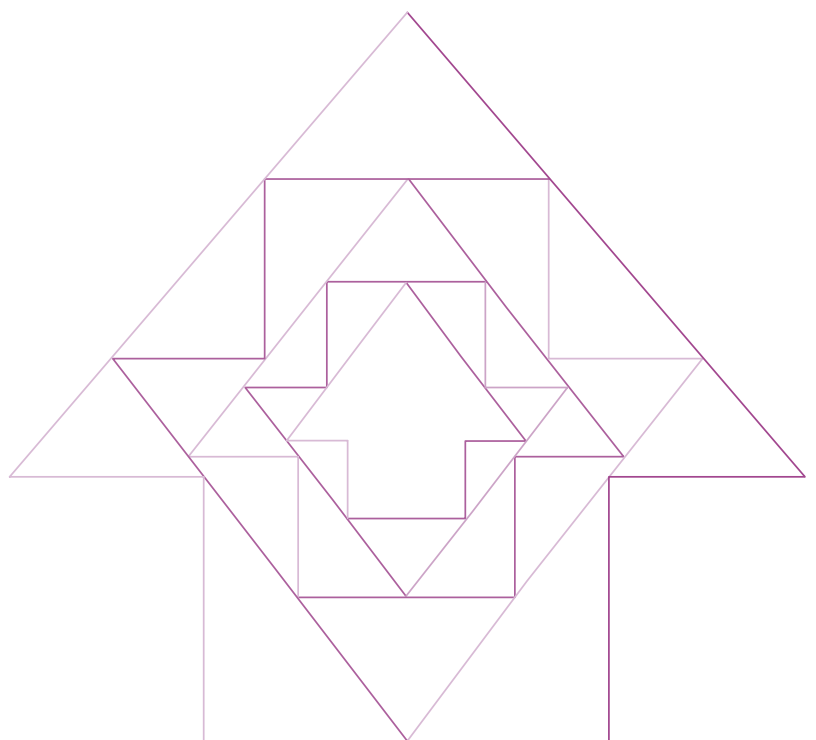
131 **Ivo Glavaš**

Prikaz knjige Martine Juranović Tonejc *Institucionalni razvoj zaštite pokretne umjetničke baštine u Hrvatskoj od 1850. do 1990. godine*

Book Review: Institutional Development of the Protection of Movable Heritage in Croatia from 1850 to 1990 by Martina Juranović Tonejc.

133 **Dobitnici "Nagrade Vicko Andrić" za 2021. godinu**

Winers of the "Vicko Andrić Award" in 2021

Ivana Tomas

O obnovi benediktinske crkve i samostana sv. Marije na otoku Mljetu u razdoblju od 1948. do 1951. godine

Ivana Tomas
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
HR - 10000 Zagreb, Ivana Lučića 3

UDK: [726:272-523.42].025.4(497.584(210.7Mljet))"1948/1951
[726:272-523.6].025.4(497.584)210.7Mljet)"1948/1951
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen /Received: 10. 9. 2022.

Ključne riječi: crkva sv. Marije, benediktinski samostan, otok Mljet, Cvito Fisković, obnova spomenika, 1948. – 1951.

Keywords: church of St. Mary, Benedictine monastery, island of Mljet, Cvito Fisković, monument restoration, 1948 – 1951

Tema rada je obnova nekadašnje benediktinske crkve i samostana sv. Marije na otoku Mljetu u razdoblju od 1948. do 1951. godine. Nakon Drugoga svjetskog rata samostanski sklop mljetskih benediktinaca povjeren je Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, a pod vodstvom akademika Cvita Fiskovića, tadašnjeg ravnatelja Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju u Splitu, poduzeta su i navedena istraživanja spomenika. Namjera je detaljnije predložiti provedene intervencije na crkvi i samostanu, potom istaknuti doprinos Fiskovićeve znanstvene interpretacije spomenika, ali i skrenuti pozornost na nerealizirani projektni prijedlog revitalizacije benediktinskog samostana na otoku Mljetu.

Utvrđeni benediktinski samostanski sklop, sa srednjovjekovnom crkvom sv. Marije i novovjekovnim samostanskim zgradama, nalazi se na otočiću Sv. Marije sred Velikog jezera na sjeverozapadnom dijelu otoka Mljeta u prirodno zaštićenom prostoru Nacionalnog parka Mljet (sl. 1). Ta dobro očuvana višestoljetna graditeljska cjelina od iznimne je umjetničke, povijesne i ambijentalne vrijednosti pa se s pravom ubraja u red znamenitijih ostvarenja graditeljskog naslijeđa na istočnoj obali Jadrana. Premda je povijesnoumjetnički značaj mljetskog samostana, a poglavito reprezentativne crkve s kupolom zarana prepoznat od strane domaćih i stranih stručnjaka, krucijalan trenutak u istraživanju te impresivne spomeničke cjeline dogodio se tek neposredno nakon Drugoga svjetskog rata kada je zapušteni samostanski sklop povjeren Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti (JAZU). Obnovu spomenika potaknula je i financirala sama Akademija od 1948. do 1951. godine, a zaštitne i istraživačke radove povjerila je istaknutom povjesničaru umjetnosti i

konzervatoru, akademiku Cvitu Fiskoviću, tadašnjem ravnatelju Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju u Splitu.¹ U tom je razdoblju veći dio samostanskog sklopa istražen i arhitektonski snimljen, a otkriveni su i dotad nepoznati dijelovi srednjovjekovne crkve, predvorja i samostanskih zgrada, što je uvelike izmijenilo spoznaje o prvotnom izgledu spomenika, napose romaničke crkve. Stoga je namjera ovoga priloga detaljnije predložiti i naglasiti značaj tih prvih ostvarenih intervencija na benediktinskoj crkvi i samostanu u svrhu njihove zaštite i prezentacije, s osvrtom i na tadašnji pokušaj adaptacije nekadašnjega samostanskog kompleksa u Akademijin znanstvenoistraživački institut. Također, posebna pozornost usmjerena je i na znanstvenu interpretaciju i valorizaciju samog spomenika od strane njegova prvog i najzaslužnijeg istraživača – akademika Cvita Fiskovića.

STANJE SPOMENIKA I PROVEDENE INTERVENCIJE

Već početkom 19. stoljeća, neposredno nakon ukinuća opatije u doba francuske uprave, započinje degradacija samostanskog sklopa na otočiću jer su na glavnoj samostanskoj zgradi porazbijani prozori dormitorija, provaljena sva vrata i uništene brave, uključujući i vrata trijema, dok je krov zvonika bio u ruševnom stanju. Krajem 19. stoljeća bilježimo da je Carsko i kraljevsko Središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje umjetničkih i povijesnih spomenika iz Beča namjeravalo obnoviti zapušteni samostanski sklop.² Tada je u nekadašnjem benediktinskom samostanu bilo smješteno sjedište državne šumske uprave Mljet, a zbog njegove iznimne vrijednosti, posebice romaničke crkve, na otok dolazi i cijenjeni bečki konzervator Alois Hauser 1895.

¹ Dokumentacija tih istraživanja pohranjena je u Ministarstvu kulture i medija Republike Hrvatske – Konzervatorski odjel u Splitu (dalje: MKM – KO ST). Ovim putem zahvalila bih djelatnicima Konzervatorskog odjela u Splitu na kolegijalnoj pomoći i susretljivosti, a posebice dr. sc. Sandi Bulimbašić.

² PIPLOVIĆ, STANKO 2002., 121.

1 Samostanski sklop na otočiću Sv. Marije, otok Mljet, zračna snimka (Izvor: TOMAS, IVANA, *Opatija sv. Marije na otoku Mljetu / St Mary's Abbey on Mljet Island*, Zagreb-Dubrovnik, 2021., Tb. XLIX)

Monastery complex on the island of St. Mary, island of Mljet, aerial view (Source: Tomas, Ivana, *Opatija sv. Marije na otoku Mljetu / St Mary's Abbey on Mljet Island*, Zagreb-Dubrovnik, 2021., Tb. XLIX)

godine.³ Projekt obnove izrađen je već sljedeće, 1896. godine, a na sastanku održanom 8. svibnja zaključeno je da ne postoji zapreka za njegovu provedbu jer, kako se u izvještaju navodi, tim radovima ne mijenja se povijesno i umjetničko obilježje samog spomenika.⁴ Međutim, planirane intervencije nisu provedene. Početkom 20. stoljeća nastaje i vrijedan vizualni materijal o stanju samostanskog sklopa, a radi se o nizu razglednica na kojima je panoramski snimljen cijeli kompleks na otočiću.⁵ Godine 1934. na Mljet dolazi i Ljubo Karaman, a o stanju crkve i samostana, kao i njihovu nužnom popravku navodi sljedeće: *Nego čitava crkva i samostan su u slabom stanju. Znam da nema govora o tome, da bi se danas pristupilo radikalnom popravku samostana i crkve, ali bi bilo dobro pokrenuti i kod Ministarstva šuma i ruda i kod Ministarstva prosvjete akciju da se barem krov popravi i da se ove zgrade ne ruše sasvim.*⁶ No, obnova toga važnog i dotad nedovoljno proučenog spomenika naše baštine dogodila se tek neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, kada su nekadašnja benediktinska crkva i samostan povjereni Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Uviđajući kulturno-povijesni i umjetnički značaj crkve i samostana na Mljetu tadašnji

glavni tajnik JAZU-a, akademik Branimir Gušić, nastojao je osigurati financijska sredstva za njegovu obnovu. Iz jednog Gušićeva dopisa Konzervatorskom zavodu za Dalmaciju u Splitu saznajemo da je *Predsjedništvo Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti na svojoj sjednici održanoj 25. lipnja 1948. godine odobrilo iznos od 100.00 dinara u svrhu popravka monumentalne crkve romaničkog stila sv. Marije na otočiću sred Jezera na Mljetu, kao kulturnog spomenika*, te da se iznos doznači na ruke direktora zavoda dr. Cvita Fiskovića.⁷ Iz osobne korespondencije Gušića i Fiskovića doznajemo i to da je navedeni iznos odobren za *najvažnije popravke na Marijinoj crkvi u Lagu na Mljetu* prema Fiskovićevu prijedlogu.⁸

Već u kolovozu 1948. godine na Mljet dolaze ravnatelj zavoda i dvoje studenata arhitektonskog odsjeka Tehničkog fakulteta u Zagrebu, Jerko Marasović i Mirjana Brajević.⁹ Prema načelima konzervatorske prakse prvo se pristupilo detaljnom pregledu postojećeg stanja spomenika, poglavito crkve i predvorja. Fisković je detaljno zabilježio i opisao arhitektonsku kompoziciju crkve, uključujući i

³ Isto, 121.

⁴ Isto, 121.

⁵ Vrijedne stare razglednice na kojima je prikazan nekadašnji benediktinski samostanski sklop na otočiću Sv. Marije na Mljetu pohranjene su u MKM – KO ST. Ovim putem posebno bih zahvalila dr. sc. Vanji Kovačić na pomoći oko pronalaženja tih razglednica.

⁶ Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu (dalje: AKO-ST), fasc. 1934., br. 92, 14. 5. 1934. Potpisnik: Ljubo Karaman.

⁷ AKO-ST, fasc. 1948., Dopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: JAZU) od 30. 6. 1948. upućen Konzervatorskom zavodu za Dalmaciju Split (dalje: KZD-ST), br. 612, 30. 6. 1948. Potpisnik: Branimir Gušić.

⁸ MKM – KO ST, ARHIV CVITA FISKOVIĆA, sign. MK-UZKB-KOS-AFC/K1 (2.B.67), Dopis JAZU upućen Cvitu Fiskoviću, Zagreb, 26. 6. 1948. Potpisnik: Branimir Gušić.

⁹ AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, Dopis KZD-ST upućen JAZU, br. 93/49, Predmet: Izvještaj o učinjenom na crkvi sv. Marije na Mljetu, Split, 3. 2. 1949. Potpisnik: Cvito Fisković (dalje: AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.).

2 Samostanski sklop, južna strana, prije obnove (foto: MKM, KO-ST, inv. br. 5334, 1948.)

Monastery complex, south side, before restoration (Ministry of Culture and Media, Conservation Department in Split, inv. no. 5334, 1948)

njezinu opremu, te je napravio crteže istaknutijih dijelova arhitektonske plastike i figurativnih skulptura. Studenti su izrađivali arhitektonsku dokumentaciju postojećeg stanja crkve (tlocrte i presjeke s detaljnim mjerama), a sve je potkrijepljeno i vrlo vrijednim fotografskim snimkama. Nakon dokumentiranja i interpretiranja postojećeg stanja građevine, kao i njezinih graditeljskih etapa (prvotni izgled i kasnije intervencije/pregradnje/adaptacije) definirano je i stanje zaštite. Točnije, prema Fiskovićevim riječima: *Pri tom radu, koji je trebalo izvesti prije početka popravljivanja postao nam je jasniji prvobitni oblik crkve, koji treba razlikovati od kasnijih nadogradnja i preinaka. Upoznajući prvotni oblik zgrade došli smo i do zaključka, kakav treba da bude konzervatorski postupak i zahvat, kojim bi se barem donekle povratio njen raniji sklad.*¹⁰ Osim toga Fisković navodi i sljedeće: *Crkvu je, dakle, trebalo barem donekle povratiti u njeno prvotno stanje, i to najnovijim načelom konzerviranja spomenika, tako da se ne unište one pri-nove koje imaju umjetničko značenje i stilsku vrednotu kasnijih vremena te koje su jedinstveno povezane sa starijim dijelovima crkve.*¹¹ Iz sačuvane dokumentacijske građe zamjetno je da se s radovima na spomeniku započelo tek krajem listopada iste godine, i to zbog pomanjkanja radne snage.¹² Cvito Fisković i graditelj Marin Marasović iz Splita tada su dali detaljne upute poslovođi Antunu Stražičiću i mljetskim radnicima u vezi izvođenja predviđenih intervencija, vršenih naravno

pod nadzorom ravnatelja i ostalih djelatnika Zavoda koji su dolazili na otok.¹³ U razdoblju od listopada 1948. pa do veljače 1949. godine, kada Fisković dostavlja izvještaj o učinjenu na spomeniku i utrošenim financijskim sredstvima Akademiji, radovi su vođeni isključivo na crkvi i predvorju.¹⁴ S obzirom na to da se u tom vrlo kratkom razdoblju došlo do ključnih saznanja o prvotnom izgledu romaničke crkve, a pronađeni su i dotad nepoznati ostatci romaničkog predvorja, Akademija je odobrila daljnja financijska sredstva za nastavak radova na spomeniku. Istraživanja su trajala sve do rujna 1951. godine, a osim crkve i predvorja istražene su i postojeće samostanske zgrade podno kojih su nađene graditeljske strukture starijeg, romaničkog samostana.

U fokusu interesa svakako je bila dobro očuvana romanička crkva s kupolom, smještena na sjevernoj strani samostanskog sklopa. Pomnom analizom Fisković je ustvrdio da je tijekom kasnijih stoljeća sakralna građevina doživjela niz preinaka. Opravdano je zaključio da je već u romanici uz njezino zapadno pročelje dograđeno predvorje; potom da je u renesansi uz južnu stranu prigradljena sakristija i skladište, a apsida uklopljena u istočni samostanski zid, dok je u doba baroka bila proširena dvjema bočnim kapelama, opremljena novim inventarom, a ponad njezine sjeverne strane izgrađen je visoki obrambeni zid; kao i to da je nad južnom

¹⁰ FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 19.

¹¹ AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.

¹² AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.

¹³ AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.

¹⁴ AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.

3 Crkva sv. Marije, južna strana, prije obnove (foto: MKM, KO-ST, inv. br. 5393, 1948.)

Church of St. Mary, south side, before restoration (Ministry of Culture and Media, Conservation Department in Split, inv. no. 5393, 1948)

stranom crkve dozidana recentna loža.¹⁵ Kako bi se definirao, ali i prezentirao vanjski izgled srednjovjekovnog zdanja odlučeno je da se ukloni loža iz vremena austrijske uprave, podignuta nad renesansnom sakristijom i skladištem, jer je prekrila južnu stranu građevine¹⁶ (sl. 2-4). Istovremeno je porušen i obrambeni zid ponad sjevernog dijela crkve kako bi se prezentirala gornja zona s monumentalnom kupolom¹⁷ (sl. 5). Na toj strani sklopa snižena je i razina zemljišta.¹⁸ Nakon uklanjanja spomenutih nadogradnji „oslobođeni“ su sjeverni i južni zabati kupole s nizom dvostrukih visećih lukova na trbušastim konzolama. No veći dio tih visećih lukova i konzola trebalo je obnoviti, a to je sa konzervatorskog stanovišta to lakše, što im konzole nemaju ukrasa ni likova.¹⁹ Stoga su prema očuvanim izvornim kamenim dijelovima obnovljeni oštećeni lukovi i konzole, a isto načelo primijenjeno je i za ostalu arhitektonsku plastiku izvedenu na crkvi i predvorju. Izrada tih kamenih elemenata povjerena je klesarskom poduzeću na obližnjem otoku Korčuli 1949. godine.²⁰ Sanirano je i krovšte crkve, pri čemu su skinute

naknadne naslage vapna i crijepova zbog oštećenosti od vlage.²¹ Prilikom njihova uklanjanja pronađen je stariji krovni pokrov od kamenih ploča pa je odlučeno da se obnovljenim pločama prekrije cijelo krovšte crkve.²² Kupama su jedino bile prekrivene bočne kapele prigradene u baroku, jer se u to doba nisu koristile ploče kao krovni pokrov.²³ Djelomično je probijen i visoki istočni obrambeni zid kako bi se mogla istražiti apsida i začelni dio romaničke građevine.²⁴ Apsida je rekonstruirana na osnovi otkrivenih dijelova arhitektonske plastike – lezana i potkrovnog vijenca s visećim lukovima²⁵ (sl. 6,7). U središnjem dijelu apsida detektiran je i razmjerno veliki prozorski otvor lučnog završetka. Imajući u vidu da njegov gornji dio presijecaju konzole, izglednije je da je izvorni okvir bio manjih dimenzija negoli je rekonstruiran jer takva izvedba nije zamjetna u srednjovjekovnom graditeljstvu. Za probijeni dio obrambenog zida predloženo je da bi se taj nesklad trebao ispraviti ili bršljanom ili oblikovanjem rupe na zidu, kojem treba obnoviti dojam čvrstoće, otkrivši mu kosim profilom bar debljinu.²⁶ Također, definiran je i izgled zapadnog pročelja romaničke crkve uz koje je naknadno

¹⁵ AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 19-29.

¹⁶ AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 20; FISKOVIĆ, CVITO, 1951., 177.

¹⁷ AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 20; FISKOVIĆ, CVITO, 1951., 177.

¹⁸ FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 20.

¹⁹ Isto, 23.

²⁰ AKO-ST, fasc. 1949. 600-901, Dopis KZD-ST upućen Ministarstvu prosvjete Odjel za kulturu i umjetnost, br. 750/49, Predmet: Izvještaj za VI. i VII., Split, 30. 7. 1949. Potpisnik: Ksenija Cicarelli.

²¹ AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 20; FISKOVIĆ, CVITO, 1951., 177.

²² AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 20, 22; FISKOVIĆ, CVITO, 1951., 177; FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 152.

²³ FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 152.

²⁴ AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 20, 23; FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 152.

²⁵ FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 20, 23; FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 152.

²⁶ FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 152.

4 Crkva sv. Marije, južna strana, prije obnove (foto: MKM, KO-ST, inv. br. 5372, 1948.)

Church of St. Mary, south side, before restoration (Ministry of Culture and Media, Conservation Department in Split, inv. no. 5372, 1948)

podignuto predvorje. Istraživanjem su pronađeni ostatci potkrovnog vijenca s visećim lukovima, potom ugaone lezene i dijelovi glavnog portala²⁷ (sl. 8). Ponad glavnog portala detektiran je i srednjovjekovni natpis obrubljen ornamentalnom bordurom, s tek nekoliko očuvanih latinskih riječi iz kojih se ne može razaznati sadržaj²⁸ (sl. 9). Pozornost zaslužuju i otkrića u unutrašnjosti crkve. Nakon što je utvrđeno da ispod oštećene žbuke kojom su u razdoblju baroka bile prekrivene sve unutrašnje zidne stijenske nema oslika, osim u apsidi i nad oltarima zapadnog traveja, odlučeno je da se žbuka ukloni²⁹ (sl. 10-11). Nakon njezina skidanja otkriveni su arhitektonski elementi romaničke građevine, krucijalni za razumijevanje njezina prvotnog izgleda. U prvom redu treba spomenuti da je tada ustanovljen izgled svetišta, a radilo se o trodijelnom nadstvođenom prostoru s istaknutom polukružnom apsidom i dva manja bočna prostora³⁰ (sl. 12). Na istočnom zidu sjevernog i južnog dijela svetišta nađeni su i duguljasti prozori kosog profila, dok je na zidu apsde detektiran svjetlosni otvor većih dimenzija.³¹ Na južnom zidu svetišta otkrivena su i romanička vrata s

nadvratnikom i lunetom blago srpastog oblika.³² U svetištu su također pronađena i dva posvetna križa urezana u krugu od žbuke – jedan na zidu južnog aneksa, a drugi u unutrašnjosti sjeveroistočne prostorije pridodane uz apsidu.³³ Posebnu pozornost zaslužuje otkriće zazidanih bočnih lukova pred svetištem koji su tada otvoreni, što ukazuje na to da je trodijelno nadstvođeno romaničko svetište bilo odvojeno od središnjeg traveja trostrukim lučnim otvorom.³⁴ Istovremeno je utvrđeno da je prostor svetišta bio uzdignut od ostale podne razine crkve.³⁵ Od iznimnog je značaja i pronalazak dvaju romaničkih portala u potkupolnom traveju jer se smatralo kako je sakralna građevina izvorno imala „transept“, odnosno križni oblik.³⁶ Imajući u vidu da se radilo o vrlo važnom nalazu dodatno su provedena i istraživanja ispod postojećeg pločnika dviju baroknih kapela, prigradenih uz potkupolni travej, pri čemu nisu nađeni stariji zidovi pa je time dokazano da je prvotni oblik crkve bio jednobrodne osnove, a ne križne kako se ranije mislilo.³⁷ S obzirom na ta zaista izvanredna saznanja o izgledu romaničkog zdanja,

27 AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKović, CVITO, 1949., 22.

28 AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKović, CVITO, 1949., 22.

29 AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKović, CVITO, 1949., 20.

30 AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKović, CVITO, 1949., 23.

31 FISKović, CVITO, 1949., 23.

32 AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKović, CVITO, 1949., 23.

33 FISKović, CVITO, 1949., 24.

34 AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKović, CVITO, 1949., 23; FISKović, CVITO, 1951., 177.

35 FISKović, CVITO, 1949., 23.

36 AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKović, CVITO, 1949., 23; FISKović, CVITO, 1951., 177.

37 AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKović, CVITO, 1949., 23; FISKović, CVITO, 1951., 177.

5 Samostanski sklop, sjeverna strana, prije obnove (foto: MKM, KO-ST, inv. br. 5335, 1948.)

Monastery complex, north side, before restoration (Ministry of Culture and Media, Conservation Department in Split, inv. no. 5335, 1948)

odlučeno je da se zazidaju dva naknadno otvorena manja prozorska otvora podno kupole jer *kidaju jedinstvo ponutrice*, dok bi obje barokne kapele *trebalo ostaviti, jer, iako su nespretno sljubljene s vanjskim zidovima, ipak su u unutrašnjosti ojačale slikovitost rasporeda*.³⁸ U crkvi je zatečen i barokni inventar, a riječ je o pet kamenih oltara od kojih je glavni u apsidi, dva u bočnim kapelama te dva u zapadnom traveju nad kojim se uzdiže oslikano i reljefno urešeno drveno pjevalište.³⁹ Oltari u kapelama i u zapadnom traveju očišćeni su od kasnijih premaza, dok je za glavni oltar odlučeno da se rastavi i pohrani u posebnu prostoriju samostana gdje bi bio adekvatno prezentiran⁴⁰. S obzirom na to da, s današnjega motrišta, odluka o premještanju glavnog oltara iz svetišta na drugu lokaciju djeluje dvojbeno, čini se potrebnim dodatno je obrazložiti. U prvom redu treba istaknuti da je razmjerno veliki barokni oltar zapremao gotovo cijeli prostor relativno male romaničke apside. Prilikom njegove ugradnje zatvoren je trostruki lučni otvor pred svetištem, a djelomično su zazidani i bočni prostori svetišta, uključujući i tri prozorska otvora na začelju, dva u bočnim prostorima i jedan u apsidi. Dakle, postavljanjem glavnog oltara u potpunosti je preinačen i adaptiran prvotni izgled svetišta. Nakon Fiskovićeva otkrića izvornih dijelova svetišta ustanovljeno je da se radi o jedinstvenom primjeru romaničkog svetišta

na istočnoj, ali i zapadnoj obali Jadrana pa je opravdano odlučeno da se kao takvo i prezentira. Stoga mi se čini da bi postavljenjem glavnog oltara u tako prezentirani izgled svetišta bila stvorena svojevrsna „umjetna“ varijanta nečega što ni u romanici, ali ni u baroku nije bilo zamišljeno. U tom pogledu bila bi narušena vrijednost jedinstvenog primjera svetišta iz doba romanike, a istovremeno bi se degradirala vrijednost baroknog oltara. Nažalost, Fiskovićev prijedlog da se oltar zajedno s ostalom građom prezentira u nekoj od samostanskih prostorija nije nikada zaživio. No o tom gotovo vizionarskom prijedlogu trebalo bi razmisliti pri budućem prezentiranju glavnog oltara. Naime, u jednoj od samostanskih prostorija zaista bi se mogao rekreirati barokni izgled svetišta i na taj način adekvatno prezentirati oltar.

Istovremeno s crkvom istraženo je i predvorje, dograđeno uz njezino zapadno pročelje. Utvrđeno predvorje vrlo je slojevit spomenik, a njegov postojeći izgled rezultat je višestoljetnih obnova i pregradnji. Predvorje se sastoji od prizemlja i dvije gornje obrambene etaže. Nakon skidanja žbuke s unutrašnjih zidnih stijenci u prizemlju su ustanovljeni dijelovi romaničkog predvorja, a riječ je o dva reljefno urešena lučna ulaza na sjevernoj i južnoj strani prizemlja.⁴¹ Ispod pet lukova sjevernog ulaza sačuvan je impost s motivom prepleta, dok su dva reljefa detektirana na južnom ulazu – jedan s motivom zubaca, a drugi s raznovrsnim

38 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 25.

39 Isto, 26-27.

40 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 27; FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 152.

41 AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 21-22.

6 Crkva sv. Marije, apsida, jugoistočna strana, prije obnove (foto: MKM, KO-ST, inv. br. 5347, 1948.)

Church of St. Mary, apse, southeast side, before restoration (Ministry of Culture and Media, Conservation Department in Split, inv. no. 5347, 1948)

biljnim motivima unutar učvorenih kružnica. Od ostale romaničke kamene plastike potrebno je istaknuti dvije figurativne skulpture uzidane nad središnjim lučnim ulazom u unutrašnjosti prizemlja.⁴² S lijeve strane predočen je sv. Ivan Krstitelj, a s desne anđeo s kadicom. Istoj cjelini pripadala je i treća figurativna skulptura, naknadno uzidana nad podrumskim vratima zapadnoga samostanskog krila.⁴³ Osim navedenih skulptura, nađena su i dva romanička kapitela većih dimenzija. Oba kapitela bila su postavljena na antičko/kasnoantičke mramorne stupove na ulazu u predvorje.⁴⁴ Također, u sjeverozapadnom uglu prizemlja otvoreno je i sanirano gotičko zavojito stubište koje je bilo zazidano i oštećeno tijekom Drugoga svjetskog rata.⁴⁵ Na prvoj etaži predvorja, tzv. Gundulićevoj kuli utvrđeni su ostatci romaničkog zvonika, s djelomično očuvanom biforom i dva reljefno isklesana vijenca – na jednom je motiv šahovskog polja, a na drugom su zupci pile.⁴⁶ Ostatci zvonika obnovljeni su i prezentirani, a sanirano je i krovšte predvorja. Osim crkve i predvorja, istražene su i djelomično obnovljene renesansne samostanske zgrade na zapadnoj i južnoj strani sklopa (sl. 13). Tada su podno trijema postojećeg klaustra i prizemnog dijela glavnog, zapadnoga samostanskog krila

otkrivene graditeljske strukture romaničkog samostana⁴⁷ (sl. 14). Riječ je o zidovima suterenskih prostorija i arhitektonskoj plastici – nekoliko manjih prozorskih okvira i luneti portala. Također, u cijelosti je sanirano krovšte zapadnoga i južnoga samostanskog krila te renesansnog trijema pred crkvenim predvorjem.⁴⁸

ZNANSTVENA INTERPRETACIJA SPOMENIKA

Cvito Fisković autor je prve znanstvene studije o mljetskom spomeniku, naslovljene *Popravlak benediktinske crkve na otoku Mljetu* i objavljene u *Ljetopisu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 1949. godine.⁴⁹ Prije tog rada o crkvi su tek usputno pisali Alessandro Dudan, Branimir Gušić i Ljubo Karaman.⁵⁰ Tijekom obnove sklopa napisao je i dva kraća izvještaja o rezultatima istraživanja u tekstovima *Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1945.-1949. godine* i *Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1950.-1951. godine* izdanim u *Zborniku zaštite spomenika kulture*.⁵¹ Godine 1958. objavio je još dva rada o mljetskoj Sv. Mariji – *Samostan i crkva sred Jezera na Mljetu* te *Spomenici otoka Mljeta* u knjizi *Otok Mljet naš novi nacionalni park* gdje je djelomično korigirao i

42 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 21-22.

43 Isto, 22.

44 Isto, 21.

45 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 20-21; FISKOVIĆ, CVITO, 1951., 177.

46 AKO-ST, fasc. 1949. 1-450, br. 93/49, 3. 2. 1949.; FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 22; FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 152.

47 FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 153.

48 Isto, 152-153.

49 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 19-29.

50 DUDAN, ALESSANDRO, 1921-1922., 127; GUŠIĆ, BRANIMIR, 1930., 53; KARAMAN, LJUBO, 1934., 113.

51 FISKOVIĆ, CVITO, 1951., 176-177; FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 152-154.

7 Crkva sv. Marije, apsida (foto: I. Tomas, 2012.)

Church of St. Mary, apse (photo: I. Tomas, 2012)

nadopunio ranije stavove iznesene 1949. godine.⁵² Spomenuti radovi, posebice oni iz 1949. i 1958. godine, i danas su temeljna djela za svako daljnje izučavanje i razumijevanje te iznimne graditeljske cjeline. Sagledavajući Fiskovićev doprinos u istraživanju ovoga spomenika, u prvom redu valja istaknuti njegovu interpretaciju i valorizaciju crkve sv. Marije na Mljetu, jer je riječ o zaista izvanrednom primjeru srednjovjekovnog graditeljstva nastalom oko 1200. godine. U tom pogledu nužno je naglasiti kako je mljetsko zdanje jedinstven primjer romaničke benediktinske crkve s kupolom na našoj strani Jadrana, a riječ je i o jedinoj sačuvanoj reprezentativnoj romaničkoj građevini na širem dubrovačkom prostoru. Stoga je Sv. Marija od izrazite važnosti za razumijevanje onodobne graditeljske baštine istočnoga Jadrana, a osobito dubrovačkoga kraja. Zahvaljujući upravo Fiskoviću istraživanju definiran je prvotni izgled benediktinske crkve, napose njezina jednobrodna osnova s kupolom nad središnjim dijelom, potom složeno trodijelno svetište, zatim tri bočna portala te naposljetku vanjsko oblikovanje apside i zapadnog pročelja. Dokazavši da sakralna građevina izvorno nije bila križnoga tlocrta, kako je to prethodno mislio Ljubo Karaman, Fisković je odbacio i Karamanovu pretpostavku o povezanosti Sv. Marije s raškim

crkvama i ukazao na bliskost s romaničkim zdanjima u južnotalijanskim regijama Apuliji i Abruzzu.⁵³ U tom pogledu naglasio je srodnost između arhitektonskog rješenja Sv. Marije i apulijske S. Margherite u Bisceglieu, dok je kamenu opremu njezina predvorja doveo u vezu s onom benediktinske crkve S. Clemente u Casauriji (Abruzzo) te s crkvom S. Maria u Cerrateu (Apulija).⁵⁴ Također, prvi je upozorio i na njezinu srodnost s predromaničkim i ranoromaničkim jednobrodnim građevinama s kupolom na istočnoj obali Jadrana, poglavito s crkvom sv. Petra u Omišu.⁵⁵ Premda su Fiskovićeva otkrića pridonijela tadašnjim spoznajama o prvotnom, srednjovjekovnom izgledu crkve na Mljetu, istovremeno su otvorila niz pitanja u interpretaciji njezine arhitektonske kompozicije, napose graditeljskog utjecaja. Tako se tijekom 1950-ih i 1960-ih godina kao svojevrsna (protu)reakcija na „apulijsku tezu“ pojavljuje veći broj tekstova u kojima se isticalo raško podrijetlo Sv. Marije. Među njima treba navesti radove Aleksandra Deroka, potom Đurđa Boškovića i Vojislava Koraća, ali i Ljube Karamana koji je i dalje zagovarao raški utjecaj.⁵⁶ Spomenuta „raška teza“ zastupljena je i u više članaka Milke Čanak-Medić iz 1980-ih godina.⁵⁷ Donekle srodne stavove u pogledu „bizantskog rješenja“ mljetske građevine nalazimo i u radu Josipa Stošića, koji je čak negirao da je Sv. Marija izvorno podignuta kao benediktinsko zdanje.⁵⁸ U novije vrijeme Ivana Tomas nastojala je na osnovi ranijih postavki i zapažanja Cvita Fiskovića sagledati arhitektonsko rješenje crkve na Mljetu, osobito njezino svetište, kupolu, predvorje i tri portala u kontekstu srednjovjekovne graditeljske baštine benediktinaca, i to upravo Apulije.⁵⁹

Osim crkve, valja istaknuti i Fiskovićeva zapažanja o romaničkom predvorju za koje opravdano zaključuje kako je nastalo nakon podizanja crkve, kao i o njegovu mogućem izgledu uspoređujući predvorje na Mljetu s onim katedrale sv. Lovre u Trogiru i benediktinske crkve S. Clemente u Casauriji.⁶⁰ Pozornost zaslužuje i njegovo tumačenje kasnijih etapa izgradnje samostanskog sklopa na otočiću. Svakako treba napomenuti dobro zamijećene opsežnije graditeljske zahvate koji se događaju krajem 15. i tijekom 16. stoljeća, kada je izmijenjen izgled srednjovjekovne crkve i podignut

53 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 19-29; FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 154; FISKOVIĆ, CVITO, 1958., 1-14; FISKOVIĆ, CVITO, 1958.(a), 39-64; FISKOVIĆ, CVITO, 1961., 1222-1223.

54 FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 154; FISKOVIĆ, CVITO, 1958., 2-6; FISKOVIĆ, CVITO, 1958.(a), 46; FISKOVIĆ, CVITO, 1961., 1222-1223.

55 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 28-29; FISKOVIĆ, CVITO, 1958., 6.

56 DEROKO, ALEKSANDAR, 1953., 42-43; BOŠKOVIĆ, ĐURĐE, 1957., 224; KORAĆ, VOJISLAV, 1963., 213-226; KARAMAN, LJUBO, 1952., 36-37; KARAMAN, LJUBO, 1954., 23-25; KARAMAN, LJUBO, 1959., 67-70.

57 ČANAK-MEDIĆ, MILKA, 1980., 27-42; ČANAK-MEDIĆ, MILKA, 1984., 59-64; ČANAK-MEDIĆ, MILKA, 1986., 88; ČANAK-MEDIĆ, MILKA, 1989., 145-178.

58 STOŠIĆ, JOSIP, 1998., 7-21.

59 TOMAS, IVANA, 2016., 59-85; TOMAS, IVANA, 2021., 163-173.

60 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 21; FISKOVIĆ, CVITO, 1958., 4; FISKOVIĆ, CVITO, 1958.(a), 45.

52 FISKOVIĆ, CVITO, 1958., 1-14; FISKOVIĆ, CVITO, 1958.(a), 39-70.

8 Crkva sv. Marije, ostatci zapadnog pročelja, prije obnove (foto: MKM, KO-ST, inv. br. 5348, 1948.)

Church of St. Mary, the remains of the western facade, before restoration (Ministry of Culture and Media, Conservation Department in Split, inv. no. 5348, 1948)

novi, prostraniji samostan renesansnih odlika. Riječ je o postojećim samostanskim zgradama na zapadnoj i južnoj strani sklopa, potom trijemu klaustura i trima prostorijama dograđenim uz sjevernu stranu crkve i predvorja, kao i trijemu s opatovim stanom te istočnom obrambenom zidu s ugaonim kulama.⁶¹ Fisković je uočio kako je u tom razdoblju crkva bila opremljena i novim inventarom, pri čemu treba naglasiti otkriće kamenih dijelova renesansne propovjedaonice⁶² (sl. 15). Također, intervencije na predvorju, tj. izgradnju tzv. Gundulićeve kule doveo je u vezu s opatom Brnje (Nikola) Gundulićem/Gondolom (1480. – 1516.).⁶³ Pravilno je uočio i barokne zahvate na samostanskom sklopu, osobito na crkvi koja je proširena dvjema bočnim kapelama pa izvorno jednobrodno zdanje poprima postojeći križni oblik.⁶⁴ Na osnovi analize baroknog inventara zaključio je kako je crkva opremljena novim namještajem tijekom 18. stoljeća, a radi se o pet kamenih oltara i drvenom pjevalištu koje je detaljno i opisao.⁶⁵ Od osobite su vrijednosti i njegovi opisi dviju renesansnih samostanskih zgrada koje su doživjele značajnije izmjene unutrašnjeg rasporeda prostorija kada je samostan prenamijenjen u hotel „Melita“ (1960. – 1991.). Naime, tada

dolazi do pregrađivanja većih nadsvođenih prostora u niz manjih, do rušenja pregradnih zidova u samostanskim ćelijama, potom spajanja zapadnoga i južnoga samostanskog krila, premještanja izvornih stubišta, kao i zatvaranja starih vrata i prozora te otvaranja novih.⁶⁶ U istom razdoblju uklonjena je renesansna i barokna oprema u pojedinim prostorijama, poput kamina i zidnih ormara koje je dokumentirao i opisao u svojim istraživanjima upravo Cvito Fisković.

ADAPTACIJA SAMOSTANSKOG SKLOPA

Manje poznati, tj. nedovoljno naglašeni segment razmatrane obnove odnosi se na pokušaj adaptacije nekadašnjeg benediktinskoga samostanskog kompleksa na otočiću u Akademijin znanstvenoistraživački institut. Rodonačelnici te ideje osobe su zaslužne i za samu inicijativu obnove mljetskog spomenika – akademici Bраниmir Gušić i Cvito Fisković. Ideja da se samostan na Mljetu prenamijeni u institut treba kontekstualizirati s onovremenim projektom obnove Sorkočevićeva ljetnikovca na Lapadu u Dubrovniku i „akcijom obnavljanja dubrovačkih ljetnikovaca“. Obnova renesansnog ljetnikovca dubrovačkog vlasteoskog roda Sorgo (Sorkočević) na Lapadu plod je zajedničke suradnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju u Splitu, te Gušićev i Fiskovićev prvi planirani

61 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 23-25; FISKOVIĆ, CVITO, 1958., 10; FISKOVIĆ, CVITO, 1958.(a), 50-53, 64-70.

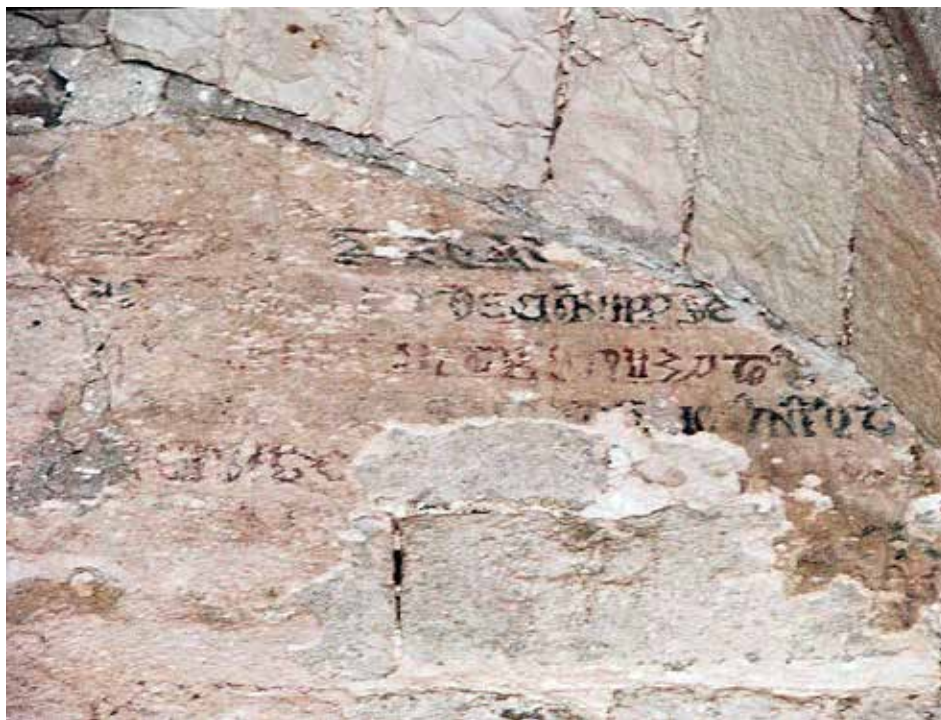
62 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 25; FISKOVIĆ, CVITO, 1958.(a), 51.

63 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 24; FISKOVIĆ, CVITO, 1958.(a), 50.

64 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 24-25; FISKOVIĆ, CVITO, 1958.(a), 51.

65 FISKOVIĆ, CVITO, 1949., 26-27; FISKOVIĆ, CVITO, 1958.(a), 54-63.

66 Više o adaptaciji nekadašnjeg benediktinskog samostana u hotel „Melita“ vidjeti: NODARI, MAJA, 1999., 187-200; STOŠIĆ, JOSIP, 1998., 7, 10.

9 Crkva sv. Marije, natpis nad lunetom glavnog portala (foto: I. Tomas, 2012.)

Church of St. Mary, inscription above the lunette of the main portal (photo: I. Tomas, 2012)

projekt prenamjene jednoga kulturno-povijesnog spomenika u Akademijinu ustanovu. O potonjem doznajemo iz Fiskovićeva dopisa Odjelu za kulturu i umjetnost Ministarstva prosvjete od 2. rujna 1948. godine u kojemu se navodi sljedeće: *Sa tajnikom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti konzervator je bio u Dubrovniku i to radi obnove renesansnog ljetnikovca Sorkočevića u Lapadu, koji Akademija kani obnoviti za svoj novoosnovani Jadranski institut. Sudjelovao je povodom toga i u komisiji za kupnju biblioteke Bizzarro, starog namještaja i nekih umjetnina koje je Akademija kupila za spomenuti institut i privremeno pohranila u Državnom arhivu. Time je započeta akcija obnavljanja dubrovačkih ljetnikovaca i njihova adaptacija za kulturne ustanove.*⁶⁷ Projekt adaptacije Sorkočevićeva ljetnikovca izrađen je prema nacrtima arhitekta Nevena Šegvića, a iz neobjavljene dokumentacijske građe pohranjene u Konzervatorskom odjelu u Splitu Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske saznajemo da je upravo Neven Šegvić bio angažiran i na prenamjeni mljetskog spomenika.⁶⁸ Iz sačuvanog Fiskovićeva pisma upućenom Šegviću od 7. srpnja 1950. godine zamjetno je kako postoje primjedbe na dostavljeni arhitektonski nacrt i da *Zavod daje samo principijelni pristanak za nacrt.*⁶⁹ Fiskovićeve su primjedbe u prvom redu usmjerene na Šegvićev

prijedlog rušenja samostanskih ćelija u glavnoj, zapadnoj samostanskoj zgradi, jer smatra kako je prihvatljivije da se povezanost između prostorija ostvari otvaranjem vrata u pregradnim zidovima ćelija. Također, Fisković iznosi mišljenje da je u glavnoj zgradi potrebno respektirati gotičko-renesansno stubište kojim su povezani prizemlje i prvi kat, a jednako tako treba uvažiti i pilone trijema, kao i raspored u sjevernoj, odnosno prednjoj strani prizemlja. O težnji da se spomenik na Mljetu prenamijeni u znanstvenoistraživački institut pisao je Fisković i u izvještaju o zaštiti i popravku spomenika u Dalmaciji za 1950. – 1951. godinu.⁷⁰ Tako ističe da se cijeli samostanski sklop, a osobito njegovo zapadno krilo treba upotrijebiti u korisne svrhe, te da bi samostanske ćelije i ostale prostorije mogle poslužiti institutima za proučavanje ribarstva, mediteranskog šumarstva ili poljoprivrede. *Upotreba ovakvih zapuštenih, prostranih i još uvijek udobnih umjetničko povijesnih zgrada treba da se što više propagira, jer čemu zidati nove kuće kad postoje stare koje smo i onako dužni popraviti.*⁷¹ O prijeko potrebi da se spomenik upotrijebi u korisne svrhe pisao je i 1958. godine, gdje znakovito naglašava kako se nekadašnji samostanski sklop mljetskih benediktinaca ne bi trebao *izrabljivački iskorištivati, ni njegovu adaptaciju smatrati unosnim poslom, ali novu, suvremenu namjenu treba mu dati, jer će se jedino tako i očuvati ovaj spomenik, koji se romanikom, renesansnom i barokom svoga sklopa znao uskladiti sa krajolikom i tihim ugođajem pošumljenog jezera. Nova namjena trebala bi sačuvati sklad tog ugođaja,*

⁶⁷ AKO-ST, fasc. 1948., Dopis KZD-ST upućen Ministarstvu prosvjete Odjel za kulturu i umjetnost, br. 773/48, Predmet: Izvještaj o radu, Split, 2. 9. 1948. Potpisnik: Cvito Fisković.

⁶⁸ AKO-ST, fasc. 1950. 501-1000, Dopis KZD-ST upućen Nevenu Šegviću, br. 768/1950, Predmet: Popravak samostana na Mljetu, Split, 7. 7. 1950. Potpisnik: Cvito Fisković. (dalje: AKO-ST, fasc. 1950. 501-1000, br. 768/1950., 7. 7. 1950.)

⁶⁹ AKO-ST, fasc. 1950. 501-1000, br. 768/1950., 7. 7. 1950.

⁷⁰ FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 154.

⁷¹ Isto, 154.

10 Crkva sv. Marije, svetište, prije obnove (foto: MKM, KO-ST, inv. br. 5331, 1948.)

Church of St. Mary, chancel, before restoration (Ministry of Culture and Media, Conservation Department in Split, inv. no. 5331, 1948)

11 Crkva sv. Marije, sjeverna kapela, prije obnove (foto: MKM, KO-ST, inv. br. 5343, 1948.)

Church of St. Mary, northern chapel, before restoration (Ministry of Culture and Media, Conservation Department in Split, inv. no. 5343, 1948)

12 Crkva sv. Marije, svetište i središnji travej s baroknim kapelama (foto: P. Marković, 2011.)

Church of St. Mary, the chancel and the central bay with Baroque chapels (photo: P. Marković, 2011)

13 Samostanski sklop, zapadna strana, prije obnove (foto: Ministarstvo kulture i medija, Konzervatorski odjel u Splitu, inv. br. 5350, 1948.)

Monastery complex, west side, before restoration (Ministry of Culture and Media, Conservation Department in Split, inv. no. 5350, 1948)

a to je teže negoli očuvati pojedinosti njegovih izvornih oblika i učvrstiti njegovu cjelinu.⁷² Nažalost, već iste godine započet je rad na projektu prenamjene samostanskih zgrada za potrebe turističko-ugostiteljskog sadržaja, a od 1960. godine taj projekt zaživio je kao hotel „Melita“ koji je bio u funkciji sve do 1991. godine.⁷³ U tom razdoblju dogodile su se najveće devastacije sklopa, i to upravo renesansnih samostanskih zgrada koje su doživjele značajnije izmjene unutrašnjeg rasporeda prostorija i trajno izgubile kamenu opremu (kamine, zidne ormare, nape) koja je nekada resila njihove interijere.

LITERATURA

BOŠKOVIĆ, ĐURĐE, *Arhitektura srednjega veka*, Beograd, 1957.

CALÒ MARIANI, MARIA STELLA, *L'Arte del Duocento in Puglia*, Torino, 1984.

ČANAK-MEDIĆ, MILKA, Prvobitna zamisao kupolnog dela Bogorodičine crkve u Studenici, *Raška baština* 2, (ur.) Radomir Stanić, Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo, Kraljevo, 1980., 27-42.

ČANAK-MEDIĆ, MILKA, Zvonici Svete Marije na Mljetu, *Zoograf*, 15 (1984.), 59-64.

ČANAK-MEDIĆ, MILKA, *Arhitektura Nemanjina doba I. – Crkve u Toplici i dolinama Ibra i Morave*, Beograd, 1986.

ČANAK-MEDIĆ, MILKA, *Arhitektura Nemanjina doba II. – Crkve u Polimlju i na Primorju*, Beograd, 1989.

DEROKO, ALEKSANDAR, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd, 1953.

DUDAN, ALESSANDRO, *La Dalmazia nell'arte italiana*, vol. I, Milano, 1921. – 1922.

ĐURIĆ, VOJISLAV, Katorske crkve oko 1200. godine i njihovo poreklo, *Zbornik Matice srpske za likovne umjetnosti*, 25 (1989.), 1-26.

FISKOVIĆ, CVITO, Popravak benediktinske crkve na otoku Mljetu, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 55 (1949.), 19-29.

FISKOVIĆ, CVITO, Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1945.-1949. godine, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, 1 (1951.), 161-187.

FISKOVIĆ, CVITO, Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1950.-1951. godine, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, 2 (1952.), 144-166.

FISKOVIĆ, CVITO, Samostan i crkva sred jezera na Mljetu, *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 1 (1958.), 1-14.

FISKOVIĆ, CVITO, Spomenici otoka Mljeta, *Otok Mljet naš novi nacionalni park*, (ur.) Branimir Gušić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1958.(a), 39-101.

FISKOVIĆ, CVITO, Naše umjetničke veze s južnom Italijom, *Mogućnosti*, 12 (1961.), 1221-1239.

⁷² FISKOVIĆ, CVITO, 1958: 13.

⁷³ NODARI, MAJA, 1999: 187-192.

14 Zapadna samostanska zgrada, portal romaničkog samostana (foto: MKM, KO-ST, inv. br. 5426, 1950.)

Western monastery building, portal of the Romanesque monastery (Ministry of Culture and Media, Conservation Department in Split, inv. no. 5426, 1950)

15 Ulomak renesansne propovjedaonice (foto: MKM, KO-ST, inv. br. 6228, 1958.)

Fragment of the Renaissance pulpit (Ministry of Culture and Media, Conservation Department in Split, inv. no. 6228, 1958)

GUŠIĆ, BRANIMIR, Starinsko ruho na otoku Mljetu, *Naše starine*, 1 (1930.), 53-90.

KARAMAN, LJUBO, *Dalmacija kroz vjekove*, Split, 1934.

KARAMAN, LJUBO, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb, 1952.

KARAMAN, LJUBO, Osvrt na neke novije publikacije i tvrdnje iz područja historije umjetnosti Dalmacije. Kritike i metode, *Peristil*, 1 (1954.), 15-46.

KARAMAN, LJUBO, Razgovori o nekim problemima domaće historije, arheologije i historije umjetnosti, *Analizirajući historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 6-7 (1959.), 41-72.

KORAĆ, VOJISLAV, Crkva sv. Marije na Mljetu, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 7 (1963.), 213-224.

NODARI, MAJA, Intervencije na graditeljskoj baštini na otoku Svete Marije, *Dubrovački horizonti*, 39 (1999.), 177-202.

PIPLOVIĆ, STANKO, *Alois Hauser u Dalmaciji*, Split, 2002.

STOŠIĆ, JOSIP, Benediktinski samostan Sv. Marije na otoku Mljetu, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 22 (1998.), 7-21.

TOMAS, IVANA, Romanička crkva sv. Marije na Mljetu: pitanje utjecaja, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 43 (2016.), 59-85.

TOMAS, IVANA, *Opatija sv. Marije na otoku Mljetu / St Mary's Abbey on Mljet Island*, Zagreb – Dubrovnik, 2021.

DOKUMENTACIJSKI IZVORI

Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu, Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske – Konzervatorski odjel u Splitu

Arhiv Cvita Fiskovića, Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske – Konzervatorski odjel u Splitu

Summary

THE RESTORATION OF THE BENEDICTINE CHURCH AND MONASTERY OF ST. MARY ON THE ISLAND OF MLJET FROM 1948 TO 1951

The fortified Benedictine monastery complex, with its medieval church of St. Mary and modern period structures, is situated on the small island of St. Mary amid the lake Veliko jezero on the northwest of the island of Mljet. This well-preserved and centuries-old architectural unit is exceptional in its artistic and historical value, as well as the value of its ambiance, and is therefore rightfully considered one of the most remarkable architectural heritage sites on the eastern Adriatic coast. Even though the art historical significance of this monastery, and especially the notable domed church of St. Mary, has been recognized by both domestic and foreign experts, crucial headway in the research of this impressive heritage site was made only in the years following World War II. It is during this period that the previously neglected monastery was entrusted to the Yugoslav Academy of Sciences and Arts which initiated and funded its restoration from 1948 to 1951. The Academy assigned the conservation and research of the Benedictine complex to the distinguished art historian and conservator, academician Cvito Fisković, who was also the head of the Conservation Department for Dalmatia in Split at the time. During this period, a larger part of the complex was researched and an architectural survey was made. In addition, previously unknown parts of the medieval church, the vestibule and the monastery structures were discovered, which immensely changed past ideas about the site's original appearance. The aim of this paper is to highlight the significance and provide a detailed overview of the first restoration interventions done on

the church and the monastery with the goal of protecting and presenting them, as well as the Academy's attempt to adapt the complex and turn it into its scientific research institute. Moreover, this paper focuses especially on the scholarly interpretation and valorisation of the monument by its first and most significant researcher – academician Cvito Fisković.

The research of the Mljet monastery conducted from 1948 to 1951 was mostly focused on the well-preserved domed Romanesque church located on the northern side of the complex. In order to outline and present its exterior, changes to some newer architectural structures were made. Therefore, a recent loggia was removed from the southern side of the church, a modern period defensive wall on its northern side was demolished, another tall defensive wall on its eastern side was partially perforated to allow the reconstruction of the church's apse and the appearance of the eastern façade of the Romanesque church was defined. It is also important to note new insights pertaining to the church's interior as it was discovered that the original chancel of the church was vaulted and divided into three parts with three arched apertures. In addition, a Romanesque portal was discovered on the southern wall of the chancel and two identical portals were identified in the domed bay. These discoveries were crucial as the church was previously thought to have a "transept", that is, a cross-shaped floor plan. Due to these findings, additional research was conducted on the existing floors of two Baroque chapels

added to the sides of the domed bay, which did not uncover any older walls and therefore confirmed that the church was originally single-nave, and not cross-planned. Two Romanesque arched openings decorated with reliefs were discovered on the northern and southern sides of the ground level of the vestibule, as well as a bell tower on the first floor of the vestibule (the so-called Tower of Gundulić). One of the most valuable findings was the discovery of three Romanesque figurative sculptures, previously unknown. Aside from the church and vestibule, Renaissance buildings within the western and southern part of the monastery complex were also researched and partially restored. At this time, building structures which were part of the older Romanesque monastery were found underneath the porch of the existing cloister and the ground level of the western monastery wing.

Cvito Fisković is the author of the first research study on the Mljet monastery complex, entitled "Popravlak benediktinske crkve na otoku Mljetu" ("The Reparation of the Benedictine Church on the Island of Mljet") and published in the Annual of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts in 1949. During the restoration of the complex, Fisković also wrote two short reports on the results of his research of the monument and published two papers on the church of St. Mary in 1958, where he partially corrected and added on his previous findings from 1949. When reviewing Fisković's contribution to the research of this site, it is primarily important to underline his interpretation and valorisation of the church of St. Mary as an extraordinary example of medieval building from around 1200. Owing to his research, the original appearance of the Benedictine church was established: a single-nave floor plan with a dome above its centre, a complex tripartite chancel, three side portals and the external form of the apse and the western façade. By proving that this Romanesque building was not built on a cross-shaped floor plan, as Ljubo Karaman thought, Fisković also ruled out his assumption that the church of St. Mary was formally connected to Raša churches, remarking that the Mljet church shares more similarities with Romanesque building in southern Italian regions Apulia and Abruzzo. In addition, he was the first to point out its shared characteristics with Pre-Romanesque and early Romanesque single-nave domed buildings on the eastern Adriatic coast, the church of St. Peter in Omiš in particular. Aside from the church, Fisković's observations on the Romanesque vestibule, precisely that it was built after the church, are also worth noting as well as his interpretation of the later building phases of the entire monastery complex. He also noticed extensive building

interventions that occurred at the end of the 15th and the beginning of the 16th century, when the appearance of the medieval church was changed and a new, bigger Renaissance monastery was built. He correctly observed the baroque interventions on the monastery complex as well, especially the baroque side-chapels, which turned the original single-nave building into the existing cross-planned church. Based on his analysis of the baroque inventory of the church, he concluded that during the 18th century, the church was furnished with five stone altars and a choir gallery, which he described in detail. His descriptions of two Renaissance buildings within the monastery complex which underwent significant changes in interior layout when the monastery was adapted into the Hotel Melita (1960 – 1991) are also notable in this context.

This paper also discusses a lesser known aspect of the history of this restoration: the Academy's attempt to adapt the Benedictine complex into its scientific research institute. It is worth noting that the project was initiated by academicians Branimir Gušić and Cvito Fisković who set the restoration of the Mljet monastery complex in motion. In order to understand the idea of repurposing the monastery in this way, it is necessary to consider it alongside the contemporaneous project for the restoration of the Sorkočević summer residence on Lapad in Dubrovnik and the "action to restore Dubrovnik summer residences". The restoration of the Renaissance summer residence of the noble family Sorgo (Sorkočević) of Dubrovnik on Lapad is the result of a joint cooperation between the Yugoslav Academy of Sciences and Arts, the Conservation Department for Dalmatia in Split, and Gušić and Fisković's first planned project of repurposing a cultural-historical monument into an Academy institution. The adaptation project of Sorkočević's summer residence was created based to the designs of architect Neven Šegvić, who was also hired for the Mljet project, which is indicated in certain unpublished documentation stored in the Conservation Department in Split. Fisković wrote about the desire to transform the Mljet monument into a scientific research institute in his works, as well. Unfortunately, the idea never came to life because work began on a different project. In 1958, the adaptation of the monastery buildings into tourist and hospitality facilities began. The Melita Hotel opened there in 1960 and operated until 1991. This period was marked the worst devastation of the complex yet, particularly the Renaissance monastery buildings, which underwent significant changes in their internal layout and permanently lost the stone furnishing that used to decorate their interiors.

Biserka Dumbović Bilušić, Maja Bilušić, Mateja Jerman

Primjena pristupa povijesnoga urbanog krajolika u izradi konzervatorskih podloga za kulturno-povijesne cjeline naselja

Biserka Dumbović Bilušić
HR – 10000 Zagreb, Horvaćanska cesta 31
Maja Bilušić
Arhiplan d.o.o.
HR – 10000 Zagreb, Horvaćanska cesta 39
Mateja Jerman
Ministarstvo kulture i medija
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Rijeci
HR – 51000 Rijeka, Užarska 26

UDK: 711.168(497.561)Mali Lošinj)
Izvorni znanstveni rad/Scientific Paper
Primljen /Received: 6. 5. 2022.

Ključne riječi: povijesni urbani krajolik, urbana morfologija, kriteriji vrednovanja, kulturno-povijesna cjelina grada Malog Lošinja, konzervatorska podloga

Keywords: historic urban landscape, urban morphology, evaluation criteria, town Mali Lošinj as a cultural-historical unit, conservation study

Kulturno-povijesne cjeline naselja izložene su gubitku svojih obilježja i vrijednosti zbog promjena koje izazivaju gospodarske okolnosti, klimatske promjene i katastrofe te sociološki i demografski trendovi, stoga zahtijevaju nove pristupe u planiranju. Iako se planiranje razvoja načelno poziva na očuvanje identitetskih obilježja, u praksi se ne osiguravaju učinkoviti alati za očuvanje naslijeđa i održivi razvoj. Važeća prostorno-planska dokumentacija po svojem sadržaju ne odgovara zahtjevima povijesnih cjelina jer postojeći način izrade urbanističkih planova nije prilagođen specifičnostima povijesnih područja. Također nedostaju konzervatorske podloge koje bi sustavno istražile i vrednovala urbana tkiva povijesnih naselja te na temelju vrednovanja svih sastavnica izradile strategije za očuvanje i održivi razvoj. U članku se na temelju pregleda teorijskog okvira te na primjeru Konzervatorske podloge kulturno-povijesne cjeline grada Malog Lošinja istražuje primjena metodologije izrade konzervatorskih podloga prema pristupu povijesnoga urbanog krajolika. Izrada konzervatorskih podloga prema metodologiji povijesnoga urbanog krajolika sagledavanjem svih njegovih sastavnica te objektiviziranjem vrednovanja omogućit će znanstvenu utemeljenost odluka o budućnosti naslijeđa unutar konzervatorske, urbanističke i arhitektonske struke.

UVOD

Kulturno-povijesne cjeline naselja jedna su od najsloženijih vrsta kulturnih dobara koje obuhvaćaju prostorne i graditeljske strukture, a uključuju urbana, poluurbana i ruralna naselja.¹ U Registar kulturnih dobara RH upisane su 423 kulturno-povijesne cjeline.² Danas su kulturno-povijesne cjeline naselja izložene promjenama uslijed gospodarskog razvoja, klimatskih promjena i katastrofa te socioloških i demografskih trendova. Brojna naselja, posebno ruralna, i mali povijesni gradovi stagniraju i gube stanovnike, a s druge strane uglavnom u priobalju nalaze se naselja koja su izložena pritiscima nove gradnje, neprimjerenim obnavama povijesnih struktura kao i prekomjernom zauzimanju prostora gradnjom zbog zahtjeva turizma.³ Zbog toga se povijesna naselja mijenjaju te pritom često gube svoja prostorna i graditeljska obilježja, što u konačnici dovodi do gubitka identiteta. Iako se planiranje razvoja načelno poziva na očuvanje identitetskih obilježja, u praksi se ne osiguravaju učinkoviti alati za provođenje – odgovarajuća strateška i prostorno-planska dokumentacija te planovi upravljanja. Važeća prostorno-planska dokumentacija po svojem sadržaju ne odgovara zahtjevima povijesnih cjelina jer postojeći način izrade urbanističkih planova nije prilagođen specifičnostima povijesnih područja.⁴ Također nedostaju konzervatorske podloge koje bi sustavno istražile i vrednovala urbana tkiva povijesnih naselja te na temelju vrednovanja svih sastavnica izradile strategije za očuvanje i

¹ DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, BISERKA, 2009.

² <https://registar.kulturnadobra.hr/#/>

³ BOŽIĆ, NIKŠA; DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, BISERKA; KRANJČEVIĆ, JASENKA, 2019, 35.

⁴ BOŽIĆ, NIKŠA, 2021.

1 Pogled na uvalu i grad Mali Lošinj iz zraka, 2016. (foto: S. Tariba, Turistička zajednica grada Malog Lošinja)
Aerial view of Mali Lošinj and its bay, 2016 (photo: S. Tariba, the Tourist Board of Mali Lošinj)

održivi razvoj. Konzervatorske podloge za povijesne cjeline iz ranijih razdoblja u pravilu nisu integralno sagledavale urbani prostor, već su bile usmjerene na pojedinačne zgrade, tako da je izostajalo sagledavanje prostornih komponenti. U članku se na primjeru Konzervatorske podloge kulturno-povijesne cjeline grada Malog Lošinja istražuje primjena metodologije izrade konzervatorskih podloga prema pristupu povijesnoga urbanog krajolika.

PRISTUP POVIJESNOGA URBANOG KRAJOLIKA HUL⁵
Razvoj pristupa krajolika povezan je s teorijom o krajoliku kao konceptu, čiji je razvoj započeo krajem 19. stoljeća. Na konceptualnoj razini on uključuje odnose čovjeka i prostora koji su dinamični, hijerarhijski i holistički, stoga krajolik nije moguće razumjeti niti njime upravljati bez integriranog, multidisciplinarnog načina koji obuhvaća sve njegove sastavnice.⁶ Krajobrazni pristup istražuje kvalitetu sastavnica krajolika i njihove međudnose koji su ga oblikovali tijekom razvoja.⁷ S druge strane, suvremena teorija kulturnog naslijeđa kreće se prema definiranju kulturnog naslijeđa kao aktera i kreatora vrijednosti, a ne kao simbola

koji predstavljaju vrijednost.⁸ Kulturno se naslijeđe poima kao međudjelovanje sastavnica i vrijednosti u odnosu na povezivanje prošlosti i budućnosti, prenošenjem njegovih vrijednosti budućim naraštajima.⁹ Za očuvanje vrijednosti i upravljanje takvim međudjelovanjem, kulturno naslijeđe u konceptualnom okviru krajolika uključuje društvene, ekonomske i okolišne čimbenike, kroz prostor i vrijeme.¹⁰ *Prostorna dimenzija kulturnog naslijeđa od spomenika narasla je do malo većih koncepata mjesta, odatle do okruženja, područja i urbanih krajolika, i konačno do krajolika.*¹¹ Iako je krajolik uveden u kulturno naslijeđe dokumentom *Preporuka o očuvanju ljepote i karaktera krajolika i mjesta*,¹² potom u *Preporuci o zaštiti i suvremenoj ulozi povijesnih područja*,¹³ pojam „kulturni krajolik“ uvodi se kao kategorija kulturnog naslijeđa prema *Konvenciji o svjetskoj baštini*.¹⁴ *Europska konvencija o krajoliku* uspostavila je koncept krajolika u nacionalnim i europskim politikama u planiranju prostora.¹⁵ Integrirani pristup očuvanju povijesnih gradova započeo je dokumentima međunarodnih organizacija (ICOMOS, UNESCO) koji kao polazište za očuvanje i provedbu planiranja ističu prepoznavanje njihovih obilježja i vrijednosti. *Washingtonska povelja*

⁵ HUL (*Historic Urban Landscape*) odnosi se na UNESCO-ov holistički pristup upravljanju povijesnim urbanim krajolikom koji integrira ciljeve očuvanja urbane baštine s društvenim i ekonomskim razvojem. Pri tome je urbana baština društveni, kulturni i gospodarski pokretač razvoja gradova.

⁶ TAYLOR, KEN, 2016., 475.

⁷ DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, BISERKA, 2015., 82.

⁸ VELDPAUS, LOES; PEREIRA RODERS, ANA; COLENBRANDER, BERNARD, 2013., 5.

⁹ AVRAMI, ERICA, 2000., 27.

¹⁰ STOBELAAR, DERK JAN; PEDROLI, BAS, 2011., 331.

¹¹ FAIRCLOUGH, GRAHAM; GRAU MØLLER, PER, 2008., 69.

¹² UNESCO, 1962.

¹³ UNESCO, 1976.

¹⁴ UNESCO, 1992.

¹⁵ Council of Europe, 2000.

za očuvanje povijesnih gradova i urbanih područja upućuje da su vrijednosti koje trebaju biti očuvane: povijesni karakter urbanog područja te odnos povijesnoga urbanog područja prema okolini, prirodnoj ili artificijelnoj. U planiranje se prvi put uvodi pojam konzervatorskog plana koji treba osigurati uvjete za razvoj usklađenih odnosa između povijesnih urbanih područja i grada u cjelini. Zaštita urbanih područja mora biti sastavni dio politike gospodarskog i društvenog razvoja, kao i regionalnog i urbanističkog planiranja svih razina.¹⁶ *Povelja Burra* naglašava pristup temeljen na vrijednosti – kulturnom značaju, koji definira kao *estetsku, povijesnu, znanstvenu, društvenu ili duhovnu vrijednost za prošle, sadašnje ili buduće generacije*.¹⁷ Nara dokument u vrednovanju kulturnog naslijeđa naglašava kategoriju autentičnosti.¹⁸ Nakon toga, različiti dokumenti za postavljanje standarda počeli su definirati principe i strategije za primjenu pristupa krajolika u očuvanju naslijeđa, s ciljem iznalaženja alata za rješavanje problema suvremenog razvoja u povijesnim gradovima, uključujući: *Bečki memorandum* (UNESCO 2005.), *Xi'ansku deklaraciju* (ICOMOS 2005.), *Konvenciju Faro* (CoE 2005.), *Preporuku o povijesnom urbanom krajoliku* (UNESCO 2011.) i *Načela iz Vallette* (ICOMOS 2011.).¹⁹

URBANA MORFOLOGIJA I KARAKTERIZACIJA

Morfološka analiza koja se kao metoda koristi za proučavanje urbanih oblika sagledava fizička obilježja, strukture, uzorke i sastavne elemente kao i njihove promjene kroz povijest.²⁰ Ona uključuje topografska, reljefna obilježja, vegetaciju i vode, prirodne rubove i granice, mrežu ulica i javnih prostora, uzorke, blokove, parcelaciju i zgrade različitih tipova, razdoblja i stilova oblikovanja. Urbana morfologija polazi od pretpostavke da se različitim međuosnosima osnovnih elemenata – parcela, zgrada i ulica – oblikuju urbana tkiva.²¹ Urbano tkivo kao trodimenzionalni sustav osim fizičkih struktura određuju i funkcionalne kategorije, kao što su korištenje i namjena prostora i zgrada.²² Ovi skupovi oblika i uzoraka tijekom svoga povijesnog razvoja i njihova međuosnosa daju gradu jedinstven karakter.²³ Analiza karaktera urbanog područja, odnosno metoda urbane karakterizacije provodi se prema modelu prepoznavanja prostornih jedinica – područja zajedničkih obilježja. Dok sastavnice urbanog krajolika uključuju prirodne, fizičke, materijalne i kulturne elemente, uzorci urbanog krajolika obuhvaćaju njihovu lokaciju i prostorni raspored. Na taj način uzorci određuju karakter područja. Model uzoraka

ispireplje teorije estetike, vizualne percepcije i doživljaja mjesta s povijesnim razvojem i utjecajima čovjeka kroz stoljeća.²⁴ Metoda urbane karakterizacije, tj. prepoznavanje zajedničkih obilježja određenog područja uključuje opisivanje, razvrstavanje i kartiranje urbanog krajolika na prostorne jedinice prepoznatljivih i zajedničkih obilježja.²⁵ Prepoznavanje i kartiranje tipova i područja zajedničkih obilježja prilagođeno je mjerilu izrade, a može biti veliko, srednje i malo, ovisno o veličini povijesnog naselja.²⁶

METODOGIJA IZRADE KONZERVATORSKE PODLOGE KULTURNO-POVIJESNE CJELINE

Na primjeru Konzervatorske podloge kulturno-povijesne cjeline grada Malog Lošinja prikazana je primjena metodološkog pristupa povijesnoga urbanog krajolika i urbane karakterizacije.²⁷ Razlog izrade Konzervatorske podloge bilo je nepostojanje odgovarajuće stručne podloge koja bi odgovorila zahtjevima očuvanja kulturnog naslijeđa i planiranog razvoja grada.²⁸ Obuhvat podloge je osim zaštićene povijesne cjeline uključio šire područje grada s kojim je ona povezana prostornim, funkcionalnim, prometnim i vizualnim odnosima (sl. 1).²⁹

Povijesni razvoj naselja

Arheološka istraživanja ukazuju na to da su na uzvisinama otoka Lošinja postojala gradinska naselja i zbjegovi u brončano doba, čiji su se stanovnici bavili stočarstvom. Pretpostavlja se da je u vrijeme rimske vladavine izgrađeno nekoliko ladanjskih vila za rimske uglednike.³⁰ U srednjem vijeku otok Lošinj se kao Osorski otok prvi put spominje

24 BELL, SAMUEL, 2004., 11.

25 SWANWICK, CARYS [et al.], 2002., 18; THOMAS, R. M., 2004-5., 15.

26 BILUŠIĆ, MAJA; OBAD ŠČITAROCI, MLADEN; KARAČ, ZLATKO, 2020., 380.

27 Konzervatorsku podlogu kulturno-povijesne cjeline grada Malog Lošinja izradio je 2018. godine Konzervatorski odjel u Rijeci u suradnji s tvrvkom *Urbing d.o.o.* iz Zagreba. Podloga je izrađena alatima GIS-a, od strane interdisciplinarnog stručnog tima sastavljenog od povjesničara umjetnosti, arhitekata i krajobraznih arhitekata: dr. sc. Biserka Dumbović Bilušić, dipl. ing. arh.; dr. sc. Mateja Jerman, dipl. pov. umj. i pov.; Ivan Braut, mag. pov. umj.; Ines Ambruš, mag. pov. umj. (KO Rijeka); Tihomir Knezić, dipl. ing. arh.; Srna Krtak, mag. prosp. arch.; Jelena Štefanac, mag. prosp. arch., ing. arh. (*Urbing d.o.o.*, Zagreb).

28 Urbanistički plan uređenja grada Malog Lošinja (pročišćeni tekst) 2016., broj Službenog glasnika: 2016-02, izrađen je bez konzervatorske podloge.

29 Obuhvat Konzervatorske podloge definiran je granicama zaštite koje su utvrđene Rješenjem Ministarstva kulture RH, Uprave za zaštitu kulturne baštine iz 2017. godine: Konzervatorska podloga za kulturno-povijesnu cjelinu grada Malog Lošinja upisanu u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske pod brojem Z-6994 kojim je revidirano prethodno Rješenje Regionalnoga zavoda za zaštitu spomenika kulture u Rijeci iz 1973. godine, kada je Urbanistička cjelina grada Malog Lošinja upisana u Registar nepokretnih spomenika kulture pod brojem 209. Temeljem Rješenja iz 2017. godine Urbanistička cjelina grada Maloga Lošinja podijeljena je na dvije zone zaštite "A" i "B". Osim kulturno-povijesne cjeline grada Malog Lošinja u Registar kulturnih dobara upisana je fortifikacijska građevina Kaštel (Z-3418), nekadašnja Pomorska škola (Z-1685) te zgrada u kojoj se danas nalazi Lošinjski muzej (Z-87), a kao kulturno dobro od lokalnog značaja zgrada bivše zvezdarnice „Manora“ (L-29).

30 CRNKOVIĆ, NIKOLA, 2001., 22.

16 ICOMOS, 1987.

17 ICOMOS Australija, 1999.

18 UNESCO, 1994.

19 UNESCO, 2005a., UNESCO, 2005b, ICOMOS, 2005., CoE 2005., ICOMOS, 2011., UNESCO, 2011.

20 CONZEN, M. R. G., 2004., 16.

21 OLIVEIRA, VICTOR, 2016., KROPF, KARL, 2017., KROPF, KARL, 1996.

22 CONZEN, M. R. G., 2004., 21.

23 OLIVEIRA, VICTOR, 2016., 22.

2 Veduta grada na oltarnoj pali u župnoj crkvi Rođenja Blažene Djevice Marije, 1812. (KO Rijeka, fototeka)

Veduta of the town from an altarpiece in the parish church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary, 1812 (Conservation Department in Rijeka, photo library)

1384. godine, kada je bio veliko kraško pasište s pastirskim stanovima.³¹ Prvi stanovnici Malog Sela (Lošinja) koristili su uvalu s druge strane otoka, nazvanoj po crkvi koja je tu postojala već oko 1450. godine – uvala Sveti Martin.³² Godine 1663. osorski biskup proglasio je Mali Lošinj samostalnom župom, a crkva svetog Martina postaje župnom crkvom.³³ S obzirom na to da je započelo naseljavanje istočne padine uvale, 1676. godine započinje gradnja nove crkve Blažene Djevice Marije na današnjoj lokaciji, čije je barokno pročelje dovršeno 1757. godine.³⁴ Ispred crkve formiran je glavni trg *Pjagal*, na kojemu se odvijao društveni život naselja.³⁵ Osim gradnje stambenih kuća, fontika, tržnice pored mora i nekoliko kapela, na brdu Kalvarija postavljene su postaje križnog puta, koji završava kapelom svetog Križa izgrađenom 1752. godine.³⁶ Razvoj grada najviše su potaknuli lošinski kapetani i moreplovci koji su donosili financijska sredstva i novosti iz svijeta (sl. 2).

U vrijeme vladavine Napoleona od 1806. do 1813. godine izgrađeni su: Kaštel, utvrda na najvišoj točki uvale iznad župne crkve, prva cesta između Osora i Velog Lošinja te šetnica uz more između Malog i Velog Lošinja. Za vrijeme austrijske vlasti od 1813. godine grad dobiva najvažnije javne zgrade, a nakon 1821. godine u blizini francuske

utvrde Kaštel izgrađena je kružna kula Martello.³⁷ U prvoj polovici 19. stoljeća na trgu pokraj župne crkve izgrađena je komunalna cisterna, a do nje sa zapadne strane trga 1818. godine prva javna škola.³⁸ Na gatu ispred nove Pomorske škole 1884. godine podignut je meteorološki opservatorij.³⁹ Na predjelu Malin od 1820. godine djelovao je mlin za žito s pogonom na vjetar po kojemu je predio i dobio ime.⁴⁰ Komplex bolnice i ubožnice formiran je 1851. godine, a 1893. otvorena je zvjezdarnica *Manora* na istočnoj padini malološinske uvale (sl. 3).⁴¹

Regulacijom i nasipavanjem obale te izgradnjom obalnog niza reprezentativnih zgrada s javnim, ugostiteljskim i turističkim sadržajima okrenutim moru krajem 19. i početkom 20. stoljeća formira se urbani karakter naselja.⁴² Pojedine zgrade dograđuju se s morske strane kako bi se formirao pravilan niz kuća i definiralo obalno pročelje grada. Graditeljsku strukturu Malog Lošinja u razdoblju prije 19. stoljeća definiraju stambeni nizovi i kuće širokog zabata s jednostavnim prozorskim otvorima i vratima. Tijekom druge polovine 18. stoljeća grade se i gradske palače, odnosno kapetanske kuće. Tijekom 19. stoljeća postupno se u postojeće stambene nizove ugrađuju građanske kuće s historicističkim obilježjima, a u prvoj polovini 20. stoljeća grade se i ladanjske vile u stilu eklekticizma. Zapčinje urbanizacija uvale Čikat u kojoj se gradi javno kupalište te brojne luksuzne vile, pansioni i hoteli. Razvitak naselja kao klimatskog lječilišta započeo je planiranom sadnjom borove šume na vršnim dijelovima padina prema Čikatu.⁴³ Mali i Veli Lošinj proglašeni su 1892. godine zimskim klimatskim lječilištima i oporavištima te se izgrađuju brojni pansioni, nove obiteljske kuće, hoteli i prateći sadržaji.⁴⁴ Ubrzani razvoj grada i povećanje broja stanovnika prati izgradnja i osnivanje javnih ustanova za potrebe stanovnika i gostiju.⁴⁵ U Malom Lošnju je tijekom 19. stoljeća djelovalo čak šest brodogradilišta koja su gradila jedrenjake, a kasnije i parobrode.⁴⁶ Prvi svjetski rat zaustavio je turistički napredak, kao i odluka iz 1925. godine kojom je zabranjen dolazak bolesnika na otok.

³⁷ Austrougarska vlast je tijekom prve polovine 19. stoljeća u Malom Lošnju razvijala vojnu luku kao dio pulskog obrambenog područja. Godine 1862. na brdu Tovar formirana je još jedna utvrda poligonalnog tlocrta, djelomično ukopana u brdo. Na Veloj Straži, Velopinu izgrađena je i treća utvrda kako bi se lakše regulirao ulazak brodova. U tom je razdoblju obnovljena i mletačka kula podno crkve svetog Križa na Kalvariji.

³⁸ BOZANIĆ, ANTON, 2008., 27.

³⁹ DLAKA, IRENA; GOVIĆ, VANA, 2012., 9.

⁴⁰ SOKOLIĆ, JOSIP, 2008., 80.

⁴¹ DLAKA, IRENA; GOVIĆ, VANA, 2012., 15.

⁴² Prikaz promjene obalne linije vidljiv je na kartama urbanističkog ravoja grada. Kartografski prikazi 1-4.

⁴³ Ambroz Haračić (1855. – 1916.), profesor Pomorske škole, inicirao je sadnju borove šume te je svojim publikacijama o pogodnoj otočkoj klimi privukao mnoge strane goste.

⁴⁴ DLAKA, IRENA; GOVIĆ, VANA, 2012., 12.

⁴⁵ Godine 1888. Mali Lošinj je imao 7.000 stanovnika. Prema popisu iz 2021. godine ima ih 5.577.

⁴⁶ SOKOLIĆ, JOSIP, 2008., 82.

³¹ FUČIĆ, BRANKO, 1995., 138.

³² Crkvu sv. Martina održavali su popovi glagoljaši, što ukazuje na stariju dataciju.

³³ CRNKOVIĆ, NIKOLA, 2001., 8.

³⁴ BOZANIĆ, ANTON, 2008., 24.

³⁵ Isto, 25.

³⁶ Isto, 26.

3 Vela riva na razglednici s početka 20. stoljeća (HDA RI)

Postcard with the picture of *Vela riva* from the beginning of the 20th century (State Archives in Rijeka)

Nova turistifikacija grada i okolice u drugoj polovini 20. stoljeća zahtijevala je novu urbanističku regulaciju.⁴⁷ U uvali Čikat izgrađeni su novi hoteli, a u Sunčanoj uvali je urbaniziran prostor izgradnjom hotelskih kompleksa 1977. godine. Time se žarište organiziranoga turističkog razvoja pretežito prebacilo izvan Malog Lošinja, dok je unutar grada započela intenzivna izgradnja privatnih smještajnih jedinica (Kartografski prikazi 1-6).⁴⁸

Smještaj i okolina

Naselje se formiralo uz obale duboke uvale, na padinama okrenutim moru. Osim prirodnog zaklona koji osigurava zaštitu brodova, oblik uvale utjecao je na gotovo amfiteatralni oblik naselja smještenog na blago položenim padinama brežuljaka koji se uzdižu s obje strane uvale. Brežuljci oko grada pokriveni su borovom šumom te ostacima terasiranih, suhozidnih vrtova i obradivih površina. Sve do druge polovine 20. stoljeća prostor oko grada bio je kultiviran

⁴⁷ Urbanistički plan grada Malog Lošinja, izrađen 1971. godine u sklopu Projekta gornji Jadran koji su provodile Ujedinjene nacije kao Program za razvoj zajedno s Vladom Jugoslavije, izradili su stručnjaci Urbanističkog instituta u Rijeci te Instituta za ekonomiku turizma iz Zagreba. Radi se o planu koji ima integralni pristup uvažavajući konfiguraciju terena, postojeće prirodne karakteristike, potrebe stanovnika i gospodarskih djelatnosti.

⁴⁸ Prikaz urbanističkog razvoja grada. Kartografski prikazi 1-5.

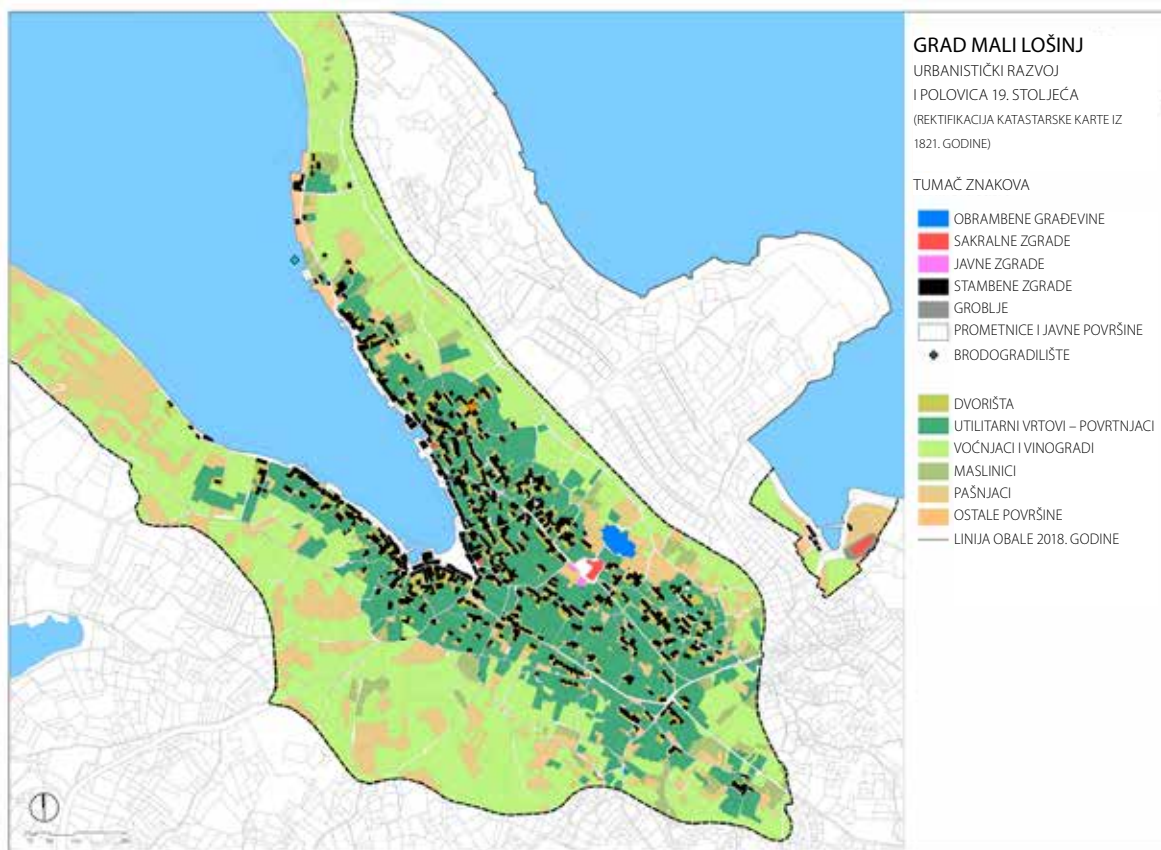
maslinicima, vinogradima, vrtovima i pašnjacima.⁴⁹ Neka- dašnji kultivirani agrarni krajolik transformiran je u izgrađeni u zadnjim desetljećima prošlog i u ovom stoljeću. Borova šuma koja se u velikoj površini protezala preko obronaka brežuljka i formirala zeleni prsten oko grada danas je znatno smanjena. Ostaci terasiranih vrtova očuvani su na malim površinama na jugoistočnim padinama uvale te na vršnim dijelovima okolnih brežuljaka.⁵⁰

Slika grada i vizure

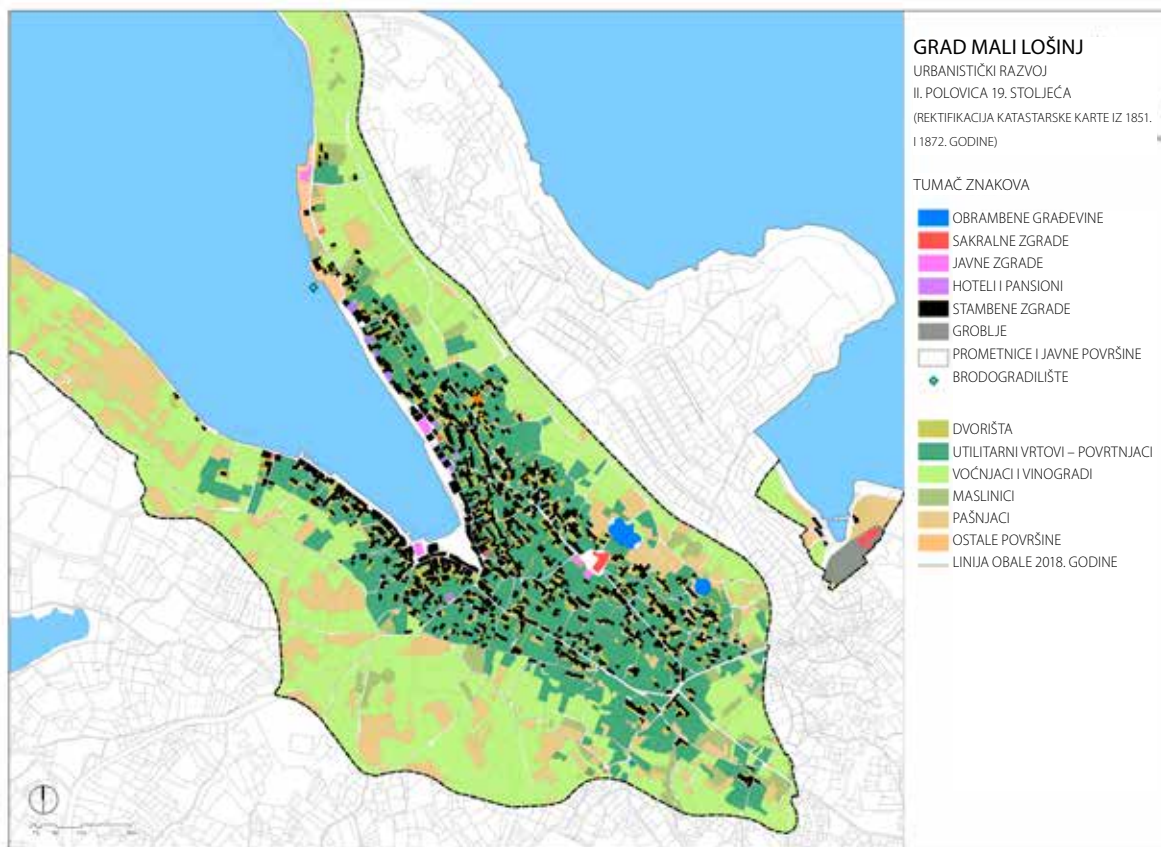
Mali Lošinj je zbog karakteristika smještaja naselje na vidiku izloženo pogledima s brojnih vidikovaca, s mora i kopna. U glavnim vizurama s mora dominira izgradnja uz obalu i na padinama, dok su vrhovi okolnih brežuljaka još uvijek pokri- veni vegetacijom, površinama šume i makije. Na padinama prema moru položeni su stambeni nizovi i grupe zgrada ujednačenih visina (jednokatnica i dvokatnica) između kojih se pojavljuje zelenilo vrtova. Obalnu frontu naselja definira veća gustoća gradnje, kontinuiranih poteza zgrada dvokatne

⁴⁹ Svjedoče likovni i kartografski prikazi s početka i druge polovice 19. stoljeća, te razglednice i fotografije iz prve polovine 20. stoljeća.

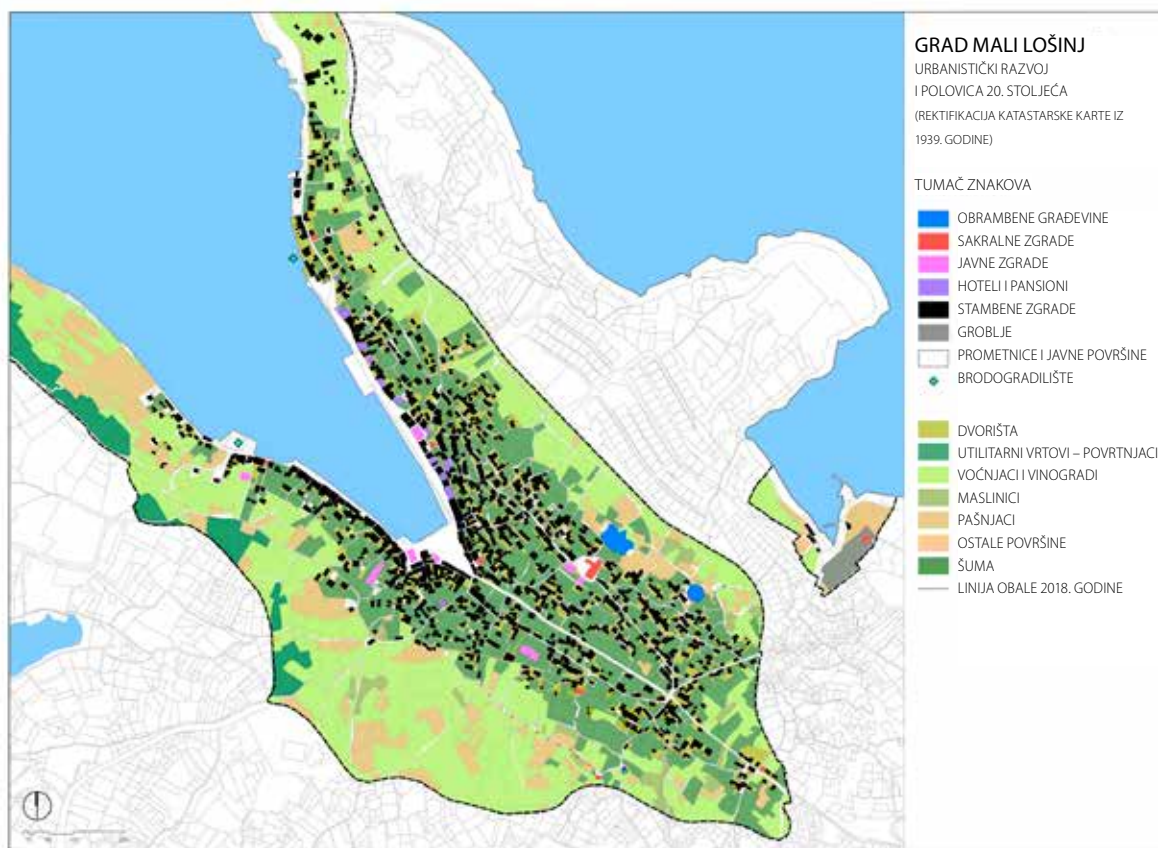
⁵⁰ Prikaz transformacije načina korištenja prostora ilustriraju kartografski prikazi. Rektifikacijama katastarskih karata iz 1821. i 1851. godine egzaktno je prikazano stanje namjene površina u zoni naselja i njegovoj okolini.

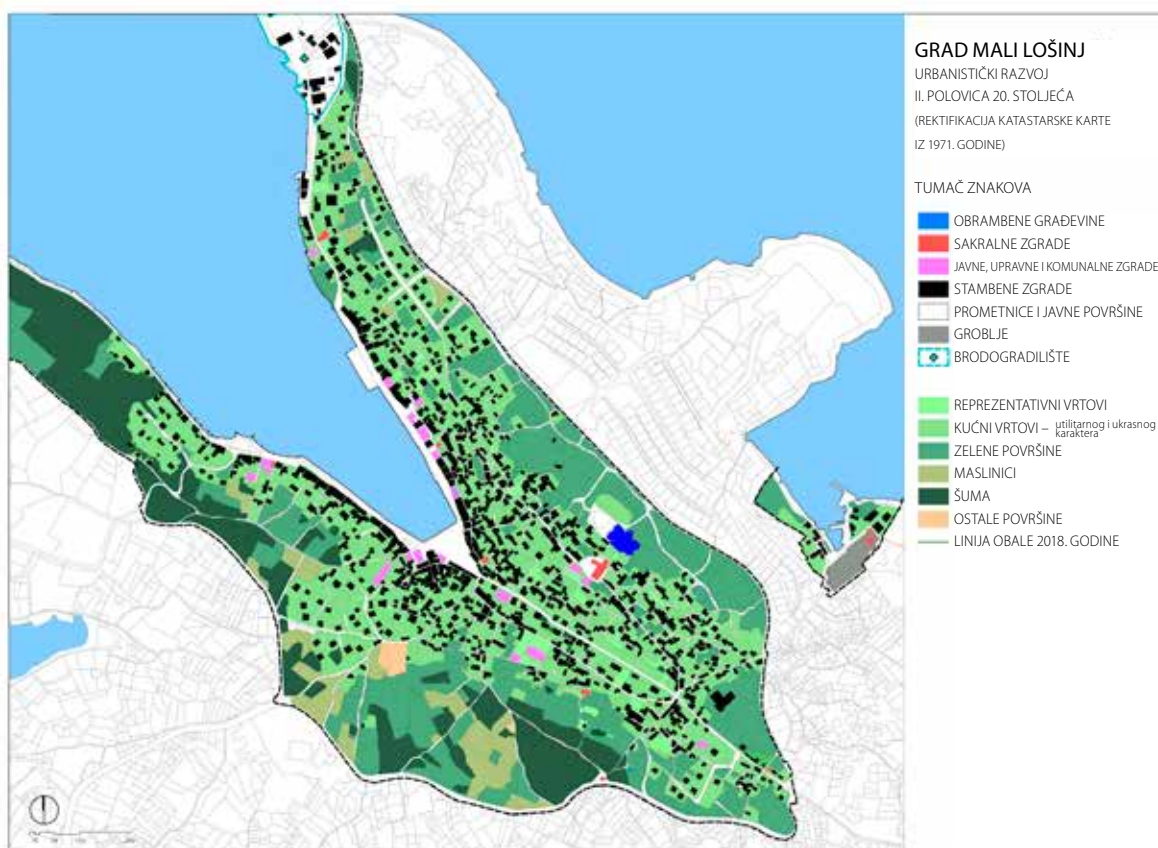
Kartografski prikaz 1 Urbanistički razvoj područja – rektifikacija katastarske karte iz 1821. godine (autori)
Cartographic image 1 Urban development of the area – rectification of the cadastre map from 1821 (authors)

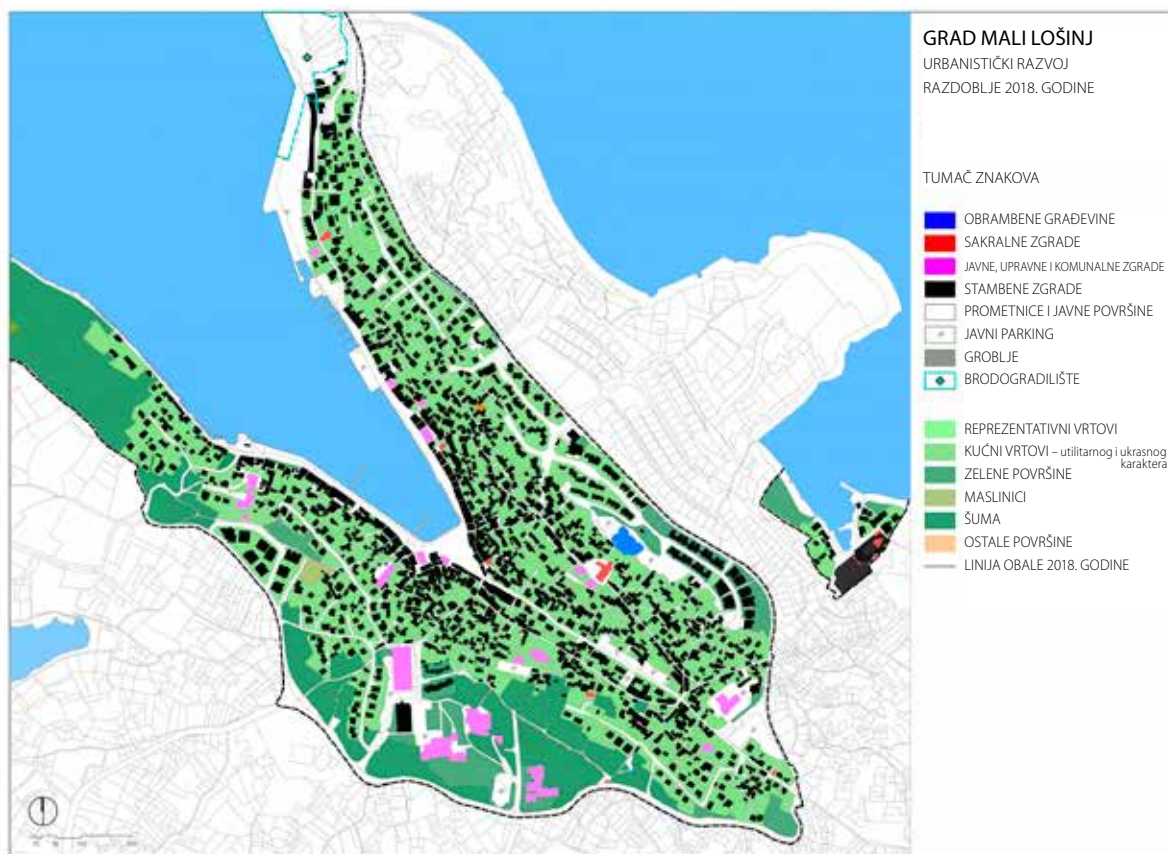
Kartografski prikaz 2 Urbanistički razvoj područja – rektifikacija katastarske karte iz 1851. godine (autori)
Cartographic image 2 Urban development of the area – rectification of the cadastre map from 1851 (authors)

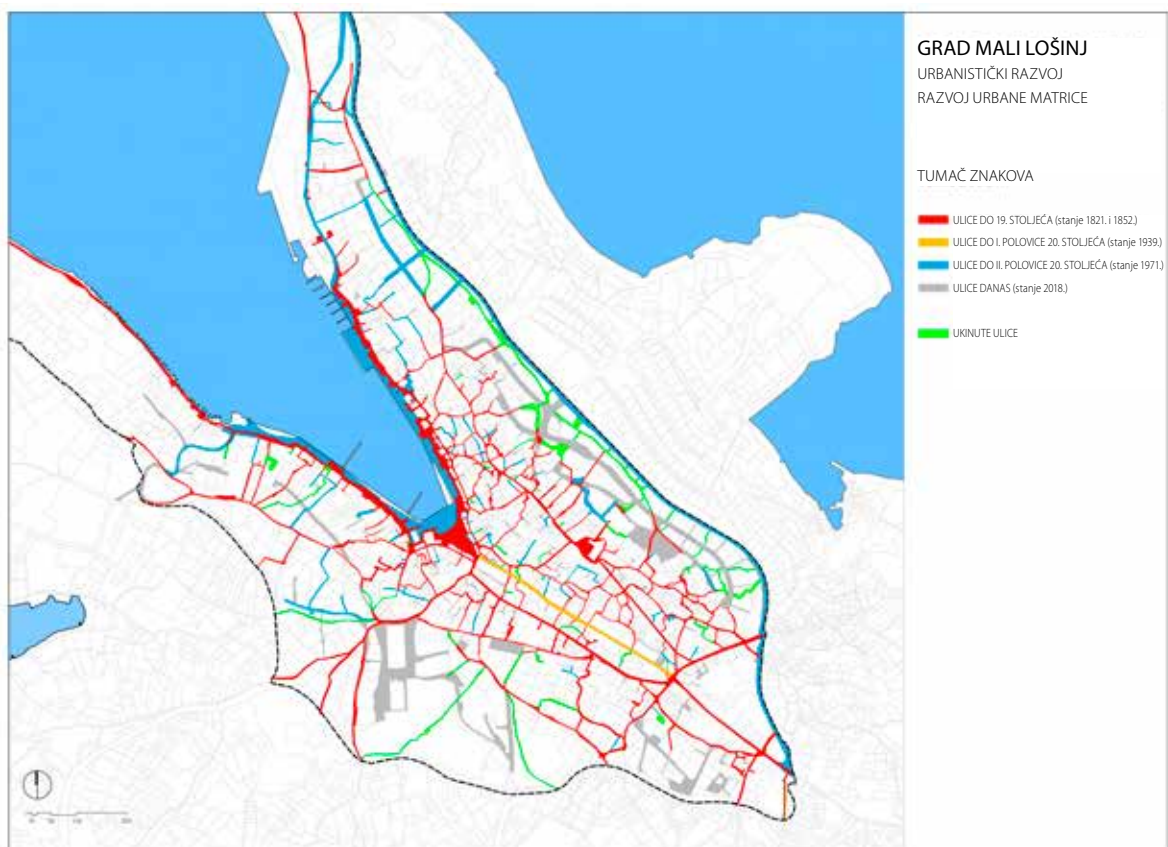
Kartografski prikaz 3 Urbanistički razvoj područja – rektifikacija katastarske karte iz 1939. godine (autori)
Cartographic image 3 Urban development of the area – rectification of the cadastre map from 1939 (authors)

Kartografski prikaz 4 Urbanistički razvoj područja – rektifikacija katastarske karte iz 1971. godine (autori)
Cartographic image 4 Urban development of the area – rectification of the cadastre map from 1971 (authors)

Kartografski prikaz 5 Urbanistički razvoj područja – stanje 2018. godine (autori)
Cartographic image 5 Urban development of the area – its state in 2018 (authors)

Kartografski prikaz 6 Razvoj urbane matrice (autori)
Cartographic image 6 Urban matrix development (authors)

4 Panorama Malog Lošinja s mora na grafici J. Riegera, početak 19. stoljeća (HDA, RI)

Panoramic view of Mali Lošinj from a print by J. Rieger, the beginning of the 19th century (State Archives in Rijeka)

do trokatne visine. Recentna izgradnja na višim dijelovima brežuljaka nameće se reljefnim oblicima. Na padinama južne strane zaljeva disharmonije se javljaju zbog unošenja novih tipova izgradnje velikih volumena (sl. 4).

Prostorni akcenti naselja su župna crkva Rođenja Blažene Djevice Marije naglašena vertikalom tornja te utvrda Kaštel koja je smještena na najvišoj točki brijega, a zbog svoje strateške uloge ima pregled nad malološinjskom i uvalom Sv. Martina.⁵¹ Najkvalitetnije gradske panorame koje odražavaju prostorni karakter Malog Lošinja jesu vizure s mora i obale, s okolnih brežuljaka te interne vizure s glavnih ulica i poprečnih komunikacija – javnih stubišta koje vode do vršnih dijelova grada. Navedene glavne vizualne osi ujedno su elementi prepoznatljive slike grada.

Simboličke i nematerijalne vrijednosti grada vezane su uz brodogradnju i plovidbu, što se očituje u postojanju nekoliko povijesnih škverova uz obalu, čiji materijalni tragovi nisu očuvani, izuzev današnjeg brodogradilišta te starih brodova

u luci koji su zaštićeni kao pokretna kulturna baština.⁵² Na taj način postaju sastavni dio obalnih vizura i nezaobilazni su elementi slike grada (sl. 5-7).

Prostorna organizacija i urbani uzorci

Prostornu organizaciju, urbanu matricu povijesne cjeline Malog Lošinja obilježava organičnost kao rezultat spontanog razvoja naselja koje se postupno razvijalo iz tradicijskog, vezanog uz poljodjelstvo, ribarstvo i pomorstvo, da bi u drugoj polovini 19. stoljeća poprimilo urbani karakter.⁵³ U gustoj kapilarnoj mreži ulica naglašena je glavna ulica, povijesna cesta koja je povezivala naselje Mali Lošinj s Osorom, a prolazi podnožjem brda, spušta se do trga Pjocal i dalje nastavlja u pravocrtnoj liniji do spoja s cestom iz uvale Sv. Martina. Na istočnom kraju naselja spaja se s južnom longitudinalom Zagrebačke ulice te nastavlja prema Velom Lošinju. Poprečne komunikacije položene po padinama brda

⁵¹ Na vedutama s početka 19. stoljeća koje su prikazivale panoramu naselja Malog Lošinja naglašena je vertikala tornja crkve unutar gustog tkiva.

⁵² Na katastarskim kartama iz 1821. i 1851. godine škverovi su označeni nazivima.

⁵³ Povijesna mreža ulica, trgova, obale i prolaza – javnih stubišta oformljena je u razdoblju do početka 19. stoljeća. Ucrтана je na kartama katastarske izmjere iz 1821. i 1851. godine. Vidjeti kartografski prikaz 6.

5 Panorama Malog Lošinja s Kalvarije, Antun August Tischbein, oko 1842. godine (HDA,RI)
Panoramic view of Mali Lošinj from the Kalvarija hill, Antun August Tischbein, around 1842 (State Archives in Rijeka)

6 Panorama Malog Lošinja s brežuljka Umpiljak, oko 1900. godine (HDA RI)
Panoramic view of Mali Lošinj from the Umpiljak hill, around 1900 (State Archives in Rijeka)

7 Panorama Malog Lošinja s jugoistoka, 2018. godine (KO Rijeka, fototeka)
Panoramic view of Mali Lošinj from the southeast, 2018 (Conservation Department in Rijeka, photo library)

8 Kuća širokog zabata, 2018. godine (KO Rijeka, fototeka)

Wide-gabled house, 2018 (Conservation Department in Rijeka, photo library)

9 Gradska palača, kapetanska kuća, 2018. godine (KO Rijeka, fototeka)

Town palace, captain's house, 2018 (Conservation Department in Rijeka, photo library)

savladavaju visinske razlike stubama. Izuzetak od organski položenih trasa ulica po padinama jest nova Ulica braće Vidulića, uspostavljena 1912. godine, koja u pravocrtnoj liniji povezuje trg u dnu zaljeva s cestom prema Velom Lošinj.

Javni postori na kojima su smještene zgrade sakralne, društvene i javnih namjena oblikovani su kao trgovi i obala – riva. Trg Pjagal na kojemu je smještena župna crkva, stara pučka škola i gradska cisterna najstariji je javni barokno oblikovani prostor čija dva pročelja definira župna crkva, dok je južna strana otvorena prema naselju i moru. Trg Republike Hrvatske smješten u dnu zaljeva, trokutne osnove, oblikovan je kao trg-park. Povezan je s obalnom površinom, rivom koja se proteže duž obje strane zaljeva, a osim pristaništa brodova ujedno je i gradska šetnica.

Urbani uzorci blokova i/ili insula u kojima se razlikuju tipovi stambenih zgrada oblikovanih u formi nizova, grupa zgrada ili slobodnostojećih zgrada variraju od onih s vrlo malim površinama, svega stotinjak kvadratnih metara pa do nekoliko stotina kvadratnih metara. Graditeljsku i prostornu strukturu ovih prostornih jedinica čine zgrade i otvorene površine – vrtovi i dvorišta ograđeni visokim, punim ogradnim zidovima. Gustoća gradnje na pojedinim se dijelovima razlikuje, od gusto izgrađenih pa do vrlo rahle izgradnje s velikim udjelom površina namijenjenih vrtovima.

Graditeljski oblici i tipološka obilježja

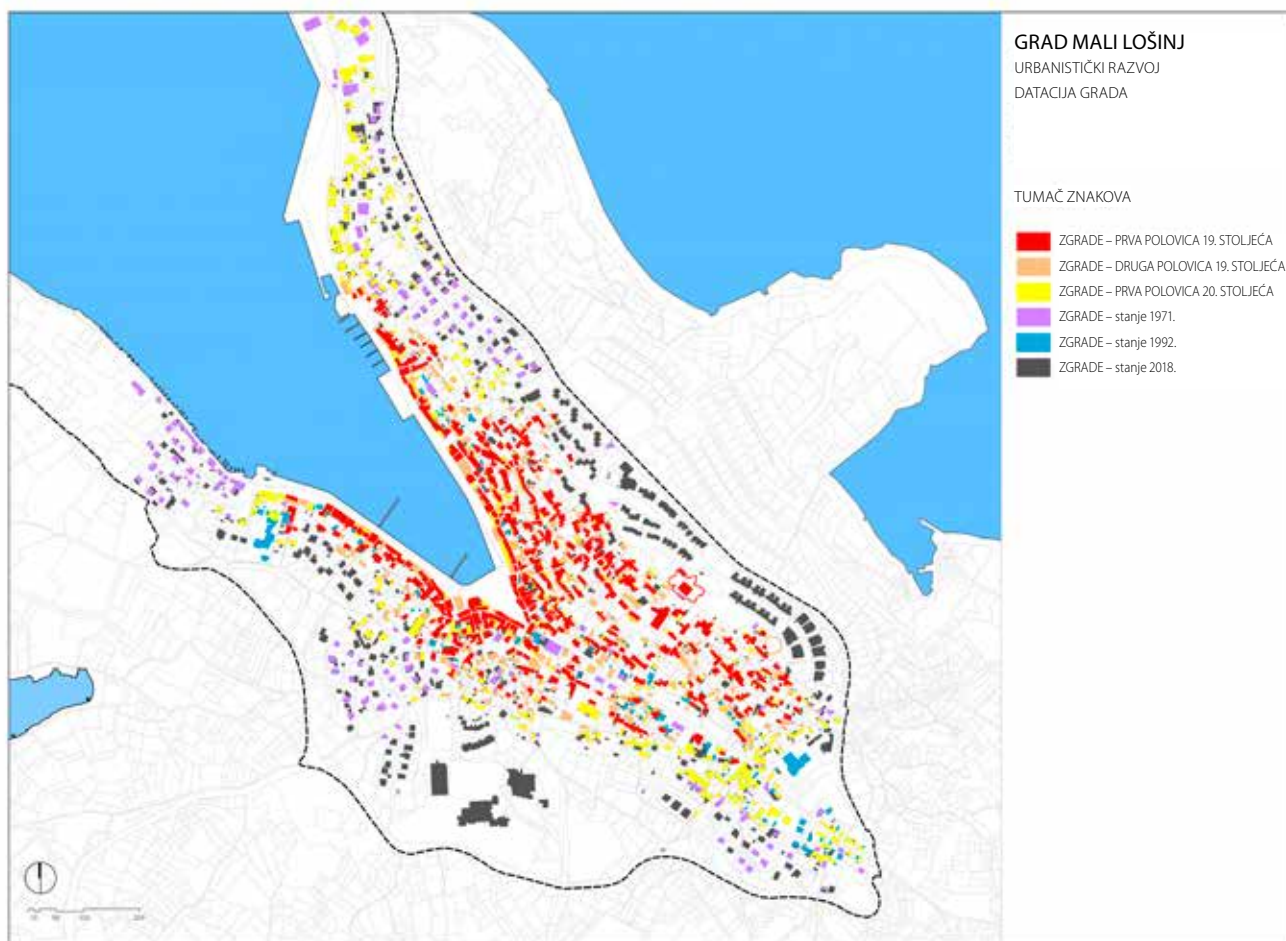
Graditeljska struktura povijesne cjeline Malog Lošinja nastala je u razdobljima od kraja 17. do polovine prošlog stoljeća i u odnosu na ostala povijesna naselja posjeduje svoje

specifičnosti.⁵⁴ Najstarijem sloju vernakularne arhitekture pripaju manje stambene zgrade, jednokatne ili dvokatne visine s vanjskim stubištima.⁵⁵ Lučno zaključeni prostor ispod balatura zauzima cisterna ili prohodni prolaz prema prizemlju u kojemu je bila smještena radionica ili konoba, dok su na višim etažama stambeni prostori. Povezivanjem više takvih jedinica formiraju se stambeni nizovi, a okruživanjem oko zajedničkih prostora stvaraju se manja proširenja ulica. Drugi tip su jednokatne i dvokatne kuće manjih gabarita, pravokutnog tlocrta s pročeljima oblikovanim u pravilnim osima i glavnim ulazom u prizemlju. Prostor ispred kuća ograđen je visokim ogradnim zidom kojemu se pristupa kroz portale s kamenim ertama. Osobitost tipa *kuća širokog zabata* jesu velika zabatna pročelja artikulirana s najmanje tri prozorska otvora u nizu, okrenuta prema sunčanoj strani.⁵⁶ Karakteriziraju ih i manji prozori u obliku elipse – *oculusi* u dijelu potkrovlja koje postaje dio stambenog prostora. Ideja iskorištavanja stambenog potkrovlja tijekom 18. stoljeća rezultirala je izvedbom krovnih kućica na krovštima, oblikujući tzv. *kapetanske kuće* koje su po tipološkim obilježjima karakteristične za područje Lošinja. Osim njih javljaju se i jednostavne višekatnice većih volumena građene po općoj tradiciji graditeljstva u urbanim sredinama tijekom 19. stoljeća, pravilne artikulacije pročelja s ulaznim lučno zaključenim portalima u čijem je središtu zaglavni kamen ili grb. Razdoblju 19. i početka 20. stoljeća pripadaju stambene zgrade povezane u ulične nizove te pansioni, hoteli i

⁵⁴ Vidjeti kartografski prikaz 7.

⁵⁵ Takve su građevine karakteristične za ruralna naselja koja se i danas mogu zateći na području Kvarnera.

⁵⁶ Osobitost graditeljskog naslijeđa kvarnerskih otoka u najvećoj je mjeri sačuvana na otoku Lošinj.

Kartografski prikaz 7 Datacija građevne strukture (autori)

Cartographic image 7 Dating of the building structure (authors)

reprezentativnije gradske palače s bogatom dekorativnom obradom pročelja u žbuci u duhu historicističkih stilova. Ovisno o lokaciji, pojedine reprezentativne gradske palače imaju uređene vrtove ograđene visokim ogradnim zidovima i ulaznim portalima s vratima od kovanog željeza i raskošnim dekorativnim elementima (sl. 8, 9).

Osim trobrodne barokne župne crkve Blažene Djevice Marije u gradu se nalazi pet sakralnih građevina, od kojih je najstarija jednobrodna crkva svetog Antuna Opata izgrađena 1718. godine, čije pročelje završava kamenom preslicom. Istoj tipologiji pripada i crkva svetog Josipa i crkva Srca Isusovog. Smještene su uz morsk obalu ili su dio niza kuća koje su bile u prvom redu uz more. Tipološka skupina fortifikacijskih građevina pripada različitim povijesnim razdobljima: kula kvadratne osnove podno crkve sv. Križa povezuje se s venecijanskim razdobljem (sačuvana je kao ruševina), dok je utvrda Kaštel, čiji su zidovi građeni od kamenih klesanaca, iz razdoblja francuske uprave (Kartografski prikaz 7).

Zelene površine

Urbano tkivo Malog Lošinja obilježavaju uzorci zelenih površina.⁵⁷ Nekadašnje velike površine maslinika, voćnjaka i vinograda danas su očuvane samo na južnom dijelu grada kao maslinici.⁵⁸ Unutar gradskog tkiva izdvajaju se vrtovi utilitarne namjene koji su kao povrtnjaci organizirani na terasama s kamenim podzidima te reprezentativni vrtovi uz kapetanske kuće i vile koji su geometrijski oblikovani sa središnjom stazom uz koju su formirani zeleni pojasevi. Karakteriziraju ih biljne vrste kao što su: palme, kopriivići, čempresi, agrumi, agave, pitospore, oleandri, bugenvilije, loza, itd. Površine s javnim zelenilom su trg-park, drvoređi na obali i zeleni prostori oko zgrada javne namjene. Zasebni urbani uzorak čini Kalvarija i šumske površine bora koje formiraju zeleni pojas koji oivičuje gradsko tkivo, a proteže se prema Čikatu i Sunčanoj uvali (sl. 10, 11).

⁵⁷ Vidjeti kartografski prikaz 8.

⁵⁸ Usporediti kartografske prikaze geneze i razvoja prostora 1-5.

10 Povijesni vrt stambene zgrade, 2018. godine (KO Rijeka, fototeka)
Historical garden of a residential building, 2018 (Conservation Department in Rijeka, photo library)

11 Kalvarija, 2018. godine (KO Rijeka, fototeka)
Kalvarija, 2018 (Conservation Department in Rijeka, photo library)

Parterna obrada

Na trgu Pjocal i pojedinim ulicama očuvana su povijesna opločenja izvedena od kamenih ploča i blokova, oblutaka i opeke ili njihovim kombinacijama. Veći kameni blokovi upotrijebljeni su za izradu stuba u ulicama većeg nagiba, zbog savladavanja visinskih razlika (sl. 12), (Kartografski prikaz 8).

Negativna obilježja

Osim identitetskih vrijednosti povijesnu cjelinu Malog Lošinja obilježavaju negativna obilježja i konfliktne situacije kojima se umanjuju uspostavljene ambijentalne kvalitete. Neka od navedenih negativnih obilježja imaju velik prostorni utjecaj jer zbog vizualne izloženosti utječu na cjelokupnu sliku grada, kao što realizirana i planirana nova gradnja na vizualno istaknutim lokacijama ima velik negativni utjecaj

na sliku grada. Takva obilježja imaju promjene na povijesnim zgradama, gdje su nadogradnje i dogradnje bitno narušile njihove arhitektonske vrijednosti, a izvedene su nelegalno; loše građevno stanje vrijednih povijesnih zgrada, uglavnom zbog neriješenih vlasničkih odnosa; zamjena povijesnih opločenja ulica novim materijalima; rušenja stabala unutra povijesne cjeline; promet, itd. Pritisak razvoja i prijetnju daljnjim narušavanjem ambijentalnih, arhitektonskih i pejzažnih vrijednosti donosi urbanističkim planom planirana nova gradnja velikih volumena u područjima vrtova povijesne cjeline, koja ne uvažava urbane uzorke (sl. 13).

Područja zajedničkih obilježja

Metodom karakterizacije urbanog krajolika prepoznati su urbani uzorci stvoreni povijesnim razvojem koji su rezultat prirodnih i antropogenih elemenata te čine jedno područje

12 Povijesno opločenje ulice, 2018. godine (KO Rijeka, fototeka)

Historical street tiling, 2018 (Conservation Department in Rijeka, photo library)

različitim od drugog. Postupak je uključio analizu i kartiranje širega urbanog krajolika na temelju kojega su određena područja sličnih ili istih/zajedničkih obilježja. Njihove granice su određene primjenom niza kriterija, od topografskih i vegetacijskih obilježja do datacije i tipologije izgradnje, uzoraka urbanističkih i arhitektonskih struktura, uzoraka izgrađenih i neizgrađenih prostora (trgova, zelenih površina i sl.) te namjene i korištenja prostora.⁵⁹ Na temelju provedene karakterizacije na području grada prepoznate su 23 prostorne jedinice – područja zajedničkih obilježja, koja se osim po urbanim uzorcima i tipologiji izgradnje razlikuju po namjeni i korištenju prostora te povijesnom razdoblju u kojemu su formirana, odnosno koje ih danas određuje.⁶⁰

Kataloški obrasci za područja strukturirani su u četiri osnovne grupe podataka: opći podatci (naziv, površina i opis granica obuhvata područja, dominantno povijesno razdoblje, ključna obilježja i pripadnost zoni postojeće zaštite područja); podatci o topografskim obilježjima (reljefna i hidrološka obilježja, vegetacija te vizualna izloženost područja); podatci o strukturno-morfološkim obilježjima i urbanim uzorcima (povijest gradnje, povijesna i današnja namjena, urbana matrica, javni prostori, karakteristična građevna čestica, tipologija i vrste zgrada te obilježje otvorenih prostora parcela); ocjena postojećeg stanja i vrednovanje (prostorni red, zastupljenost povijesne gradnje, negativna obilježja, analiza prostorno-planske dokumentacije⁶¹ te vizualno-oblikovna

i ambijentalna obilježja). Na kraju su ovisno o vrednovanju i ocjeni stanja određene mjere za zahvate unutar pojedinog područja (Kartografski prikaz 9).

Vrednovanje područja zajedničkih obilježja

Za objektivnu valorizaciju odabrani su kriteriji koji su analizirani za svako područje unutar kataloškog obrasca. To su kriteriji integriteta (cjelovitosti) i autentičnosti (izvornosti) u pogledu prostorne organizacije i graditeljskih struktura, a očituju se u:

- prostornom redu, koji se iskazuje kao ujednačenost urbane morfologije i tipologije izgradnje, homogenost urbanog tkiva te prema broju urbanih uzoraka unutar područja
- starosnoj vrijednosti urbanog tkiva⁶²
- zastupljenosti i vrijednosti povijesnih graditeljskih struktura
- kulturnim dobrima upisanim u Registar kulturnih dobara RH te odredbama prostorno – planske dokumentacije
- internim ambijentalnim vrijednostima (karakteristični ulični potezi, obala, vizure i sl.).

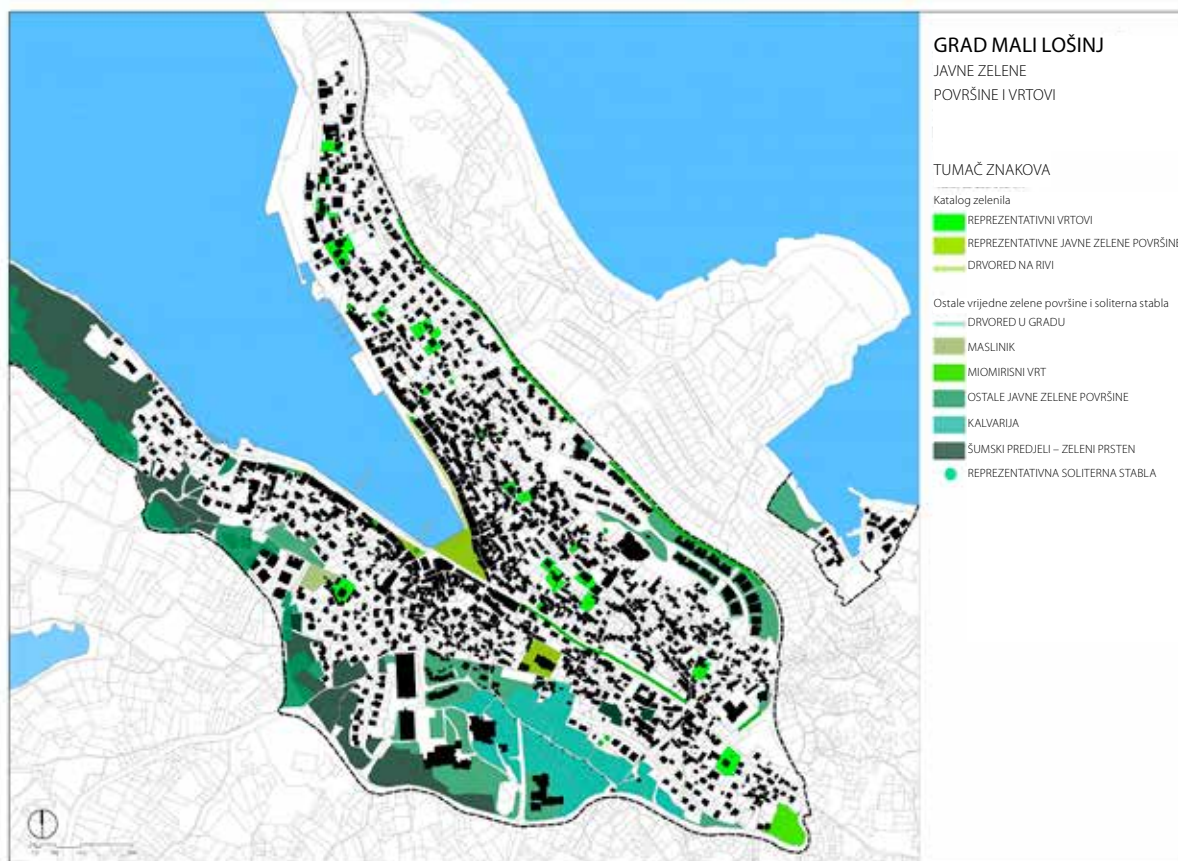
Prilikom valorizacije u obzir su uzeta i negativna obilježja, od promjena na pročeljima, neprimjerenih intervencija na povijesnim zgradama do izgradnje koja narušava urbanu matricu. Prema matrici vrednovanja (vrlo visoka, visoka, umjerena, niska) svakom odabranom kriteriju dodijeljene su numeričke oznake od 1 do 4. Zbroj ocjena prema pojedinačnim kriterijima daje ukupnu ocjenu vrijednosti pojedinog područja, s time da se ocjena negativnih obilježja oduzima od ukupnog zbroja. Područja čiji je zbroj bodova pojedinačnih kriterija 0-5 ocijenjena su kao niska vrijednost, područja sa

⁵⁹ Pritom su uzete u obzir i granice urbanih pravila iz važećeg UPU-a. U smjernicama se kao rezultat analiza između ostalog propisuju i korekcije urbanih pravila.

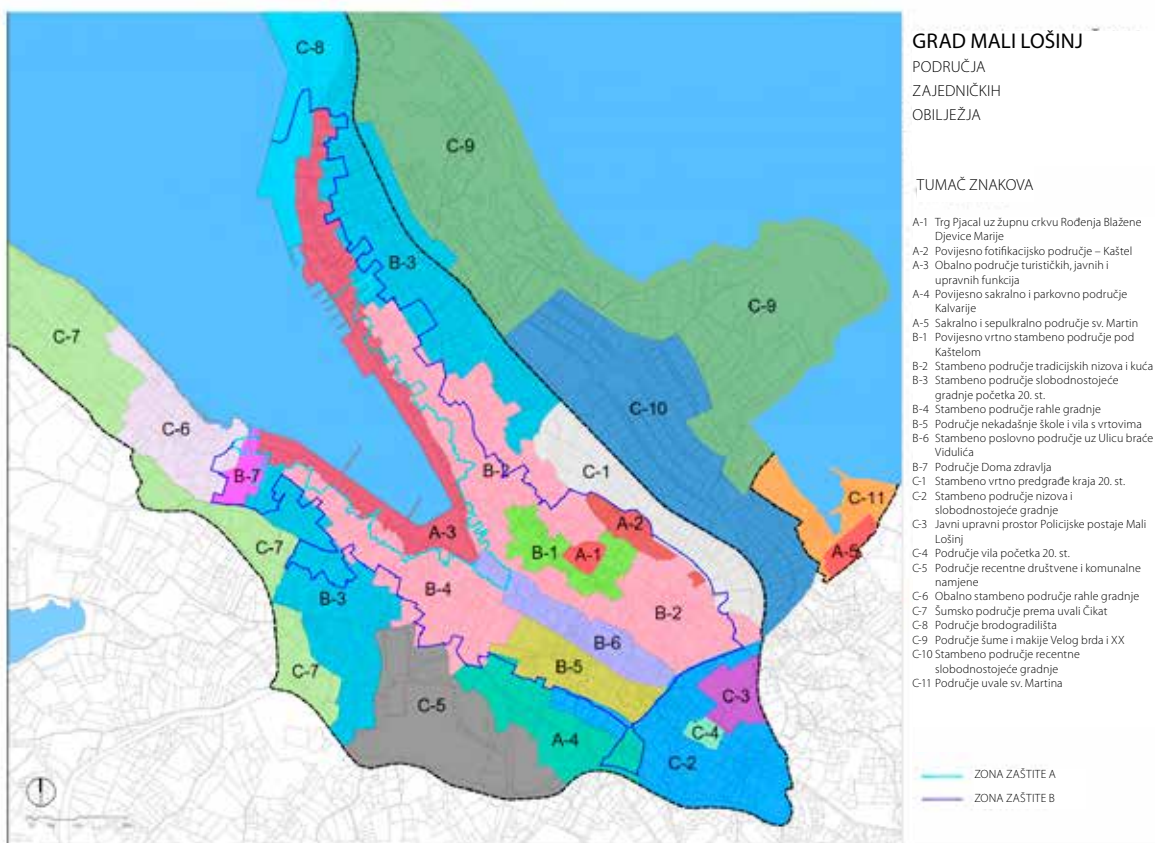
⁶⁰ Područja zajedničkih obilježja prikazana su na kartografskom prikazu 9.

⁶¹ Za svako područje analizirana je namjena površina, prometna infrastruktura, urbana pravila, uvjeti zaštite te plan procedura predviđen Urbanističkim planom uređenja Malog Lošinja.

⁶² Uzimajući u obzir da Mali Lošinj nema veliki raspon povijesnih slojeva jer je urbana cjelina formirana od kraja 17. do početka 20. stoljeća.

Kartografski prikaz 8 Javne zelene površine i vrtovi (autori)
Cartographic image 8 Public green spaces and gardens (authors)

Kartografski prikaz 9 Područja zajedničkih obilježja (autori)
Cartographic image 9 Areas of common features (authors)

13 Pogled na sjevernu stranu zaljeva s novom gradnjom na višim dijelovima, 2018. godine (KO Rijeka, fototeka)

View of the northern side of the bay with new building structures situated on its higher points, 2018 (Conservation Department in Rijeka, photo library)

zbrojem bodova 6-10 umjerena, područja sa zbrojem bodova 11-15 visoka te područja čiji je zbroj bodova 16-20 vrlo visoka vrijednost. Prema stupnju vrijednosti svakom su području određene mjere očuvanja i/ili poboljšanja stanja.

Vrednovanje graditeljskih struktura

Zgrade su vrednovane su prema kriterijima: očuvanost izvornih arhitektonskih struktura, kulturno-povijesna arhitektonska vrijednost, starost – razdoblje nastajanja te doprinos formiranju urbanog ambijenta, odnosno urbanistička i ambijentalna vrijednost. Podijeljene su u četiri kategorije:⁶³

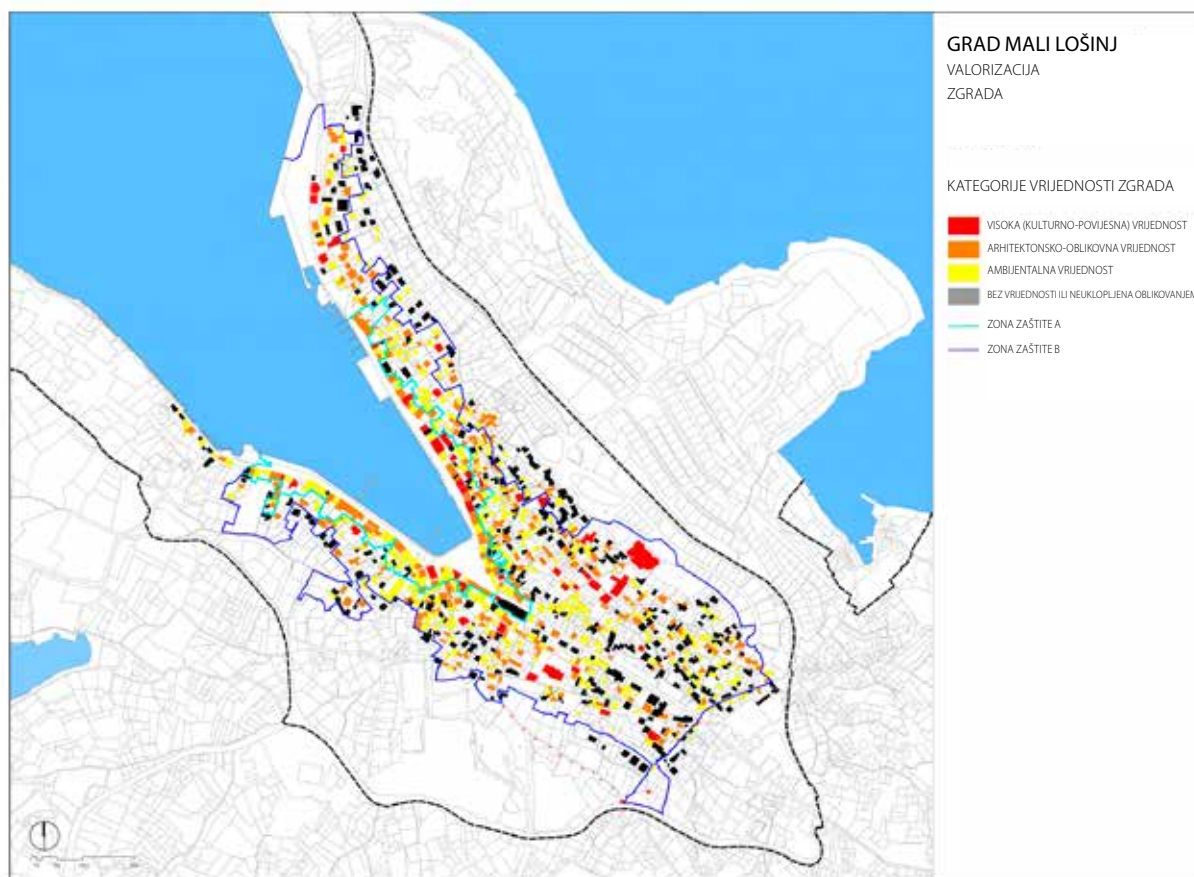
- vrlo visoka i visoka arhitektonska i ambijentalna vrijednost (zgrade upisane u Registar kulturnih dobara RH, župna crkva Blažene Djevice Marije, stara škola i gradske palače)
- arhitektonsko-oblikovna vrijednost uključuje zgrade koje imaju sačuvane izvorne elemente oblikovanja
- ambijentalna vrijednost pripisana je povijesnim zgradama jednostavnog oblikovanja koje su gabaritima uklopljene u ulične nizove
- bez arhitektonske vrijednosti, povijesne zgrade kojima su tijekom godina neadekvatnom obnovom, nadogradnjom ili dogradnjom značajno izmijenjena izvorna obilježja i zgrade novijeg datuma prihvatljivih gabarita. Uključene su i zgrade koje su neuklopljene (nepimjerenih gabarita i

oblikovanja, ne slijede urbane uzorke) i degradiraju sliku grada (Kartografski prikaz 10).

Kriteriji za nove zahvate

Svako područje zajedničkih obilježja ocjenjivano je kao cjelina, a na temelju ocjene određeni su kriteriji za buduće zahvate u okviru osnovnih kategorija: očuvanje i održavanje te unosenje promjena u cilju unapređenja i poboljšanja stanja. Očuvanje i održavanje propisuju se kao glavna metoda u područjima ocijenjenim najvišim vrijednostima (vrlo visoka i visoka vrijednost), koja imaju očuvan integritet i izvornost povijesnih graditeljskih struktura. To znači da ih treba održavati i obnavljati poštujući izvornu urbanu matricu, tipologiju gradnje i urbane uzorke (odnos izgrađenih i neizgrađenih površina građevne čestice), materijale i tehnike završne obrade itd. Poboljšati i unaprijediti stanje predviđa se u područjima umjerene i niske vrijednosti koja su zadržala određene vrijednosti, ali su narušena neprimjerenom izgradnjom. Uvođenjem novih elemenata može se poboljšati stanje na takav način da nova gradnja uvaži urbani uzorak te karakteristike gradnje područja u pogledu volumena, materijala završnog oblikovanja i uređenja građevne čestice. Za pojedina područja potrebno je promijeniti urbana pravila važećeg UPU-a. Također se prema rezultatima ove podloge predlaže korigirati granice zaštite na takav način da se isključe dijelovi naselja koji sadrže zgrade bez vrijednosti i neuklopljene u ambijent, a da

⁶³ Vidjeti kartografski prikaz 10.

Kartografski prikaz 10 Valorizacija graditeljskih struktura (autori)
Cartographic image 10 Valorisation of building structures (authors)

se provede zaštita područja Kalvarije kao zasebna zaštita ili kao dio urbanističke cjeline.

ZAKLJUČAK

Pristup povijesnoga urbanog krajolika istražen i provjeren na metodologiji izrade konzervatorske podloge kulturno-povijesne cjeline grada Malog Lošinja primjenjiv je za gradove različitih veličina, od velikih i srednjih do malih.⁶⁴ Umjesto dosadašnjih pristupa koji su bili usmjereni uglavnom na pojedinačne zgrade, konzervatorska podloga kojom su prepoznate integralne vrijednosti povijesne cjeline postavlja okvir za očuvanje urbanog naslijeđa, planiranje održivog razvoja te za izradu prostorno-planske i strateške dokumentacije.

⁶⁴ Prikazani model izrade konzervatorskih podloga razvijen je tijekom izrade podloga za nekoliko gradova različitih veličina: Konzervatorska podloga grada Rijeke, 2019., Konzervatorski odjel u Rijeci i Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (voditelji dr. sc. Biserka Dumbović Bilušić i prof. dr. sc. Damir Krajnik); Konzervatorska podloga povijesne urbanističke cjeline Opatije, 2020., Konzervatorski odjel u Rijeci i Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (voditelji dr. sc. Biserka Dumbović Bilušić i prof. dr. sc. Damir Krajnik); Konzervatorska podloga za kontaktnu zonu svjetskog dobra starog Dubrovnika, 2020., Ministarstvo kulture i medija (voditelji Tomislav Petrinec, dipl. ing. arh., dr. sc. Biserka Dumbović Bilušić, dr. sc. Antun Baće, Bruno Diklić, dipl. ing. arh., Aljoša Špaleta, mag. ing. arch.).

Prema prepoznavanju obilježja i ocjeni vrijednosti prostornih jedinica – područja zajedničkih obilježja te ocjeni kapaciteta za unošenje promjena određuju se mjere za očuvanje urbanog naslijeđa i za urbani razvoj. Konzervatorska podloga namijenjena je prvenstveno za izradu prostorno-planske dokumentacije provedbene razine, međutim ona je važna osnova i za ostale planove i projekte kojima se planiraju budući zahvati. Povezivanje očuvanja kulturnog naslijeđa s održivim urbanim razvojem kojim se naslijeđe postavlja u društveni, ekonomski, ekološki i kulturni kontekst u fokusu je međunarodnih recentnih istraživanja i prakse.⁶⁵ *Razvoj bez očuvanja ključnih resursa ne može biti održiv, dok očuvanje ne može uspjeti bez razvoja.*⁶⁶ Obnovu kulturnog naslijeđa nije moguće riješiti samo na području kulturne baštine, već integralnim uključenjem nadležnih institucija iz područja prostornog uređenja, regionalnog razvoja, gospodarstva, turizma i drugih.⁶⁷ Izrada konzervatorskih podloga prema

⁶⁵ VELDPAUS, LOES; PEREIRA RODERS, ANA; COLENBRANDER, BERNARD, 2013.; VELDPAUS, LOES, 2015.; VAN OERS, RON, 2015.; RODWELL, DENIS, 2007., 32; FAIRCLOUGH, GRAHAM; GRAU MØLLER, PER, 2018.; BANDARIN, FRANCESCO; VAN OERS, RON, 2012.

⁶⁶ BANDARIN, FRANCESCO; VAN OERS, RON (ur.), 2015., 318.

⁶⁷ OBAD ŠČITAROCI, MLADEN, 2017., 10.

metodologiji povijesnoga urbanog krajolika, sagledavanjem svih njegovih sastavnica, te objektiviziranje vrednovanja omogućit će znanstvenu utemeljenost odluka o budućnosti naslijeđa unutar konzervatorske, urbanističke i arhitektonske struke. Navedeni pristup propisan je Kriterijima i standardima za izradu konzervatorskih podloga.⁶⁸

LITERATURA I IZVORI

- AVRAMI, ERICA [et al.], *Values and heritage conservation*, Getty Conservation Institute, Los Angeles, 2000.
- BANDARIN, FRANCESCO; VAN OERS, RON, *The historic urban landscape: Managing heritage in an urban century*, John Wiley and Sons, Oxford, 2012.
- BANDARIN, FRANCESCO; VAN OERS, RON (ur.), *Re-connecting the City: The historic urban landscape approach and the future of urban heritage*, John Wiley & Sons, Chichester, 2015.
- BELL, SAMUEL, *Elements of Visual Design in the Landscape*, Routledge, London, 2004.
- BILUŠIĆ, MAJA; OBAD ŠČITAROCI, MLADEN; KARAČ, ZLATKO, Značenje pojma mali povijesni gradovi u Hrvatskoj, *Prostor : znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 2 (60), 28 (2020.), 378-389.
- BOZANIĆ, ANTON, Povijesni pregled župe Mali Lošinj, *Župa Mali Lošinj i zaslužni crkveni pastiri*, (ur.) Anton Bozanić, Mali Lošinj, 2008.
- BOŽIĆ, NIKŠA; DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, BISERKA; KRANJČEVIĆ, JASENKA, Urban Transformation and Sustainable Development of Small Historic Towns, *Cultural Urban Heritage Development, Learning and Landscape Strategies*, (ur.) Mladen Obad Šćitaroci, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, Ana Mrđa, Springer Nature Switzerland AG, 2019., 33-59.
- BOŽIĆ, NIKŠA, Prostorni i urbanistički planovi provedbene razine, *Izazovi i smjerovi razvoja prostornog planiranja*, stručni skup povodom Svjetskog dana urbanizma, Hrvatska komora arhitekata, Šibenik, 5. studenog 2021.
- CONZEN, M. R. G., *Thinking about Urban Form: Papers on Urban Morphology, 1932 – 1998.*, Peter Lang, Bern, 2004.
- CRNKOVIĆ, NIKOLA, *Veli Lošinj – Iskonska civiliziranost i arhivsko blago*, Rijeka, 2001.
- DLAKA, IRENA; GOVIĆ, VANA, *Lošinjski hoteli, pansioni i lječilišta 1887.-2012.*, Mali Lošinj, 2012.
- DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, BISERKA, Određenje pojma kulturno-povijesne cjeline u kontekstu recentne konzervatorske teorije i prakse, *Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj*, 6 (3-4), 2009., 88-93.
- DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, BISERKA, *Krajolik kao kulturno naslijeđe: Metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*, Ministarstvo kulture RH, Zagreb, 2015.
- FAIRCLOUGH, GRAHAM; GRAU MØLLER, PER, *Landscape as Heritage*, Bern (Geographica Bernensia 79), 2018.
- FUČIĆ, BRANKO, *Apsyrtides*, Mali Lošinj, 1995.
- KROPF, KARL, Urban tissue and the character of towns, *Urban Design International* 1 (3), 1996., 9.
- KROPF, KARL, *The Handbook of Urban Morphology*, John Wiley and Sons, Oxford, 2017.
- OLIVEIRA, VICTOR, Morpho: a methodology for assessing urban form, *Urban Morphology* 17, 2013., 21-33.
- OLIVEIRA, VICTOR, *Urban Morphology: An Introduction to the Study of the Physical Form of Cities*, Springer, 2016.
- RODWELL, DENIS, *Conservation and Sustainability in Historic Cities*, Blackwell Publishing, Oxford, 2007.
- STOBELAAR, DERK JAN; PEDROLI, BAS, Perspectives on Landscape Identity: A Conceptual Challenge, *Landscape Research* 36 (3), 2011., 321-339.
- SOKOLIĆ, JOSIP, Pomorska orijentacija Lošinja kao sudbinska odrednica gospodarskoga razvoja, *Župa Mali Lošinj i zaslužni crkveni pastiri*, (ur.) Anton Bozanić, Mali Lošinj, 2008., 78-85.
- SWANWICK, CARYS [et al.], *Landscape Character Assessment: Guidance for England and Scotland Department of Landscape*, University of Sheffield, 2002.
- ŠČITAROCI OBAD, MLADEN, Uvod u znanstveni kolokvij Modeli revitalizacije i unaprjeđenja kulturnog naslijeđa, *Modeli revitalizacije i unaprjeđenja kulturnog naslijeđa*, zbornik radova, (ur.) Mladen Obad Šćitaroci, Zagreb, 2017., 5-11.
- TAYLOR, KEN, The Historic Urban Landscape paradigm and cities as cultural landscapes: Challenging orthodoxy in urban conservation, *Landscape Research* 41 (4), 2016., 471-480. <https://doi.org/10.1080/01426397.2016.1156066>
- THOMAS, R. M. Urban characterisation: Improving methodologies, *Conservation bulletin* 47 (2004-5), English Heritage, 11-17.
- VAN OERS, RON, Toward New International Guidelines for the Conservation of Historic Urban Landscapes, *City and Time* 3 (3), 2007., 43-51.
- VELDPAUS, LOES; PEREIRA RODERS, ANA; COLE-NBRANDER, BERNARD, Urban Heritage: Putting the Past into the Future, *The historic environment* 4 (1), 2013., 3-18.
- VELDPAUS, LOES, *Historic urban landscapes: framing the integration of urban and heritage planning in multilevel governance*, Technische Universiteit, Eindhoven, 2015.
- UNESCO, 1976., *Recommendation concerning the safeguarding and contemporary role of historic areas*
- ICOMOS, 1987., *Washington charter for the conservation of historic towns*

⁶⁸ <https://min-kulture.gov.hr/?id=349&pregled>. U okviru programa NPO do 2026. izradit će se podloge za 60 kulturno-povijesnih cjelina upisanih u Registar kulturnih dobara RH.

UNESCO, 1994., *Nara document on authenticity*

COE, 2000., *European landscape convention*

ICOMOS, 2005., *Xian-declaration*

UNESCO, 2005.a, *Vienna memorandum on World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape*

UNESCO, 2005.b, *Declaration on the conservation of historic urban landscapes*

UNESCO, 2011., *Recommendation on the historic urban landscape*

ICOMOS, 2011., *The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas*

Summary

THE APPLICATION OF THE HISTORICAL URBAN LANDSCAPE APPROACH IN THE CREATION OF CONSERVATION STUDIES FOR TOWNS AS CULTURAL AND HISTORICAL UNITS

There is a total of 423 towns registered as cultural and historical units in the Register of Cultural Property of the Republic of Croatia. As a result of economic development, climate change and natural disasters as well as sociological and demographic trends, these units are exposed to changes and loss of value and therefore require new planning approaches. Even though the aim of development planning is to preserve identity characteristics in principle, the tools for preserving heritage and supporting sustainable development are not ensured in practice. Aside from the fact that the existing mode of urban plan development has not been adjusted to the specificities of historical areas, there is also a lack of conservation studies to systematically research and evaluate the urban fabric of historical towns. Instead of focusing on individual buildings as was previously customary, new conservation studies recognize the integral value of entire historical units. They are based on the historical urban landscape approach and morphological analysis, which include topographic characteristics, vegetation and bodies of water, the street network and public space layout, urban patterns and various types of buildings from different stylistic periods. These interacting groups of shapes and patterns, having developed during multiple historical periods, give a town its unique character. The analysis of an urban area's character or the method of urban characterization is carried out based on the model of recognizing space units or areas of common features. While the components of urban landscapes encompass natural, physical, material and cultural elements, the patterns of urban landscapes include their location and spatial layout, thus defining the area's character. Based on the "Conservation Study of the Town of Mali Lošinj as a Cultural and Historical Unit", this paper illustrates the application of the historical urban landscape approach and urban characterization. It

brings forth an analysis of the town's topographic features, location, historical background and spatial layout. Within this analysis, the paper also examines its organically formed urban matrix as a result of spontaneous urban development which gradually evolved from traditional settlement growth related to agriculture, fishing and seamanship to that of an urban character in the 19th century. The town's urban patterns of blocks and/or *insulae* consist of freestanding or attached buildings and open spaces such as gardens and fully enclosed courtyards. Architectural particularities found in Mali Lošinj are exemplified by the *wide-gabled house* and the *captain's house*, the typology of their features being characteristic to the area of Lošinj. Moreover, the paper presents the method of urban landscape characterization which results in the recognition of urban patterns which define the areas of common features. This process includes the analysis and mapping of the wider urban landscape which is used as the foundation for delineating the areas of common features. The borders of these areas are defined through various criteria, from the topography and the vegetation to the dating and typology of the buildings, the patterns of urban and architectural structures, the patterns of closed and open spaces (squares, green areas etc.) and the purposes and uses of these spaces. Each of the recognized areas is evaluated according to the criteria of integrity and authenticity regarding the spatial layout and building structures. These criteria manifest in the spatial order, historical value of the urban fabric, the number and value of historical building structures and the internal value of specific ambiances. Based on the evaluation of each area, the criteria is defined for future procedures within the basic categories: the preservation and maintenance as well as the introduction of changes with the goal of improving and enhancing the state of the cultural and historical unit.

Aljoša Špaleta

Održivo upravljanje okruženjem povijesnih gradova uspostavom kontaktne zone – ključni pristupi međunarodnih dokumenata o zaštiti i očuvanju kulturnog naslijeđa

Aljoša Špaleta

Ministarstvo kulture i medija

Uprava za zaštitu kulturne baštine

HR-10000 Zagreb, Runjaninova 2

UDK: 7.025.3:930.85

Prethodno priopćenje/Preliminary Communication

Primljen/Received: 1. 10. 2022.

Ključne riječi: kontaktna zona, povijesni urbani krajolik, integritet, okruženje, održivost

Keywords: buffer zone, historic urban landscape, integrity, historic environment, sustainability

Kontaktna zona (engl. *buffer zone*) kao jedan od osnovnih planskih alata u održivom upravljanju zaštićenim prirodnim područjima od 1990-ih kontinuirano zauzima sve veću ulogu u zaštiti i očuvanju kulturnog naslijeđa, posebice dobara upisanih na UNESCO-ovom *Popisu svjetske baštine*. Unatoč tomu, razlike u tumačenju njene uloge, kako na međunarodnom planu tako i u okvirima nacionalnih politika zaštite zemalja članica UNESCO-a, i dalje su prisutne u mjeri kojom je dovedena u pitanje njena temeljna svrha, kao u recentnom slučaju grada Liverpoola, koji je 2021. godine izbrisan s *Popisa svjetske baštine*. Istraživanjem na temu održivog upravljanja povijesnim gradovima i njihovim okruženjem revidiraju se osnovna polazišta zaštite te se ulogu kontaktne zone povezuje s posljednjim UNESCO-ovim *Preporukama za zaštitu povijesnih urbanih krajolika*. Radom su analizirani međunarodni dokumenti o zaštiti i očuvanju kulturne baštine, razvoj njenog poimanja te ključni aspekti koji informiraju konzervatorsku praksu, od *Atenske povelje o restauraciji povijesnih spomenika* iz 1931. do pariške *Preporuke za zaštitu povijesnih urbanih krajolika* iz 2011. godine. Konačno, ulogu kontaktne zone izravno se povezuje s konceptom integriteta (engl. *integrity*) kao jednim od dvaju temeljnih kriterija za zaštitu i očuvanje kulturne baštine.

UVOD

Kontaktna zona, općenito, kao regulatorni alat podrazumijeva određeno geografsko područje, odnosno zonu s „prilagođenim ograničenjima“, koja okružuje strogo regulirano područje dobra, koje se obično naziva „jezgrom“.¹

Provedbom kontaktne zone u razvojnim planovima i planovima prostornog uređenja „prilagođenim ograničenjima“ dozvoljavaju se, barem u teoriji, različiti oblici korištenja ovog područja uz mjerljive pokazatelje u odnosu na koje se ocjenjuje utjecaj tih oblika korištenja na temeljne vrijednosti kulturnog dobra. Različiti pristupi u primjeni ovog alata, međutim, otežavaju bilo kakvu opsežniju definiciju, dok je *Raspravnim dokumentom o svjetskoj baštini i kontaktnim zonama* iz 2008. godine Centar za svjetsku baštinu ustvrdio da *svaka definicija u Operativnim smjernicama mora biti dovoljno fleksibilna da se može primijeniti na niz prirodnih, kulturnih i mješovitih dobara*.²

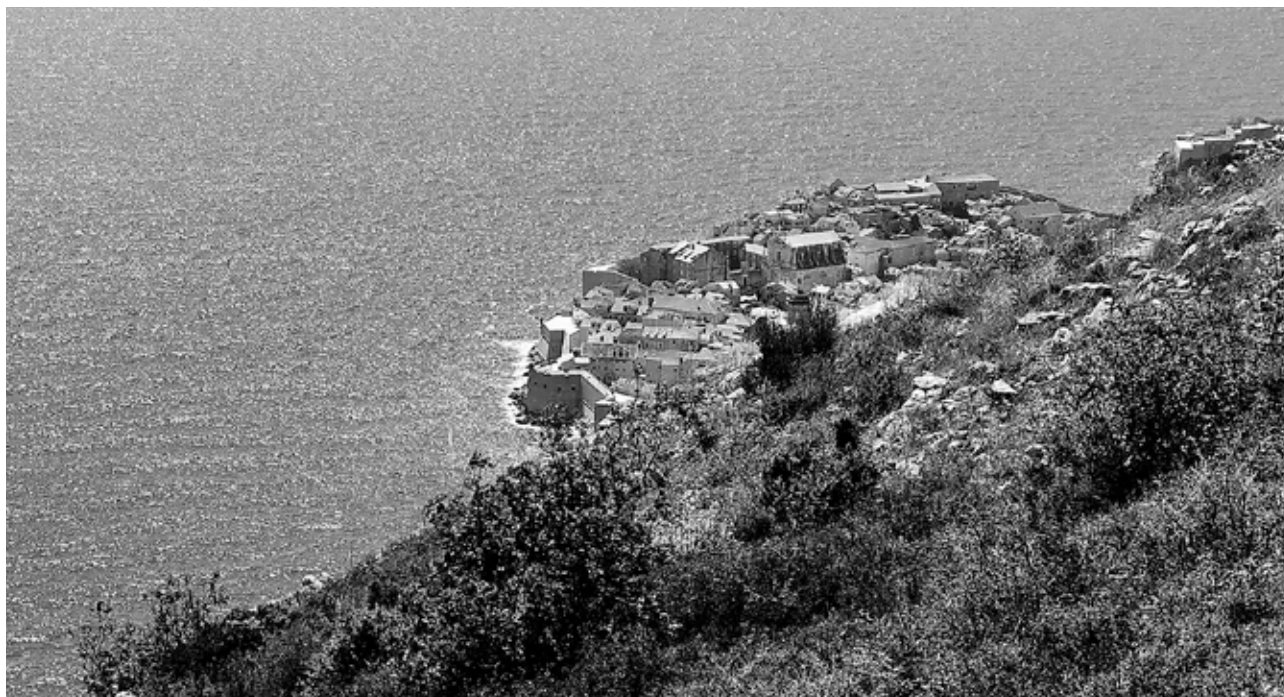
Studije slučaja prezentirane na skupu i objedinjene u *Raspravnom dokumentu* u osnovi su polemizirale služi li ovaj „dodatni sloj zaštite“ isključivo za ograničavanje ili poboljšanje postojećih oblika (tradicionalnog) ljudskog života i uz njega vezane procese te su različita stajališta međunarodnih tijela zaključno objedinjena s preporukama za unaprjeđenje primjene ovog alata u međunarodnim okvirima. Unatoč tomu, izostankom relevantnih dopuna *Operativnim smjernicama za provedbu Konvencije o svjetskoj baštini*, univerzalan pristup upravljanju kontaktnom zonom ostao je nerazjašnjen, što će se kasnije odraziti na recentnom slučaju *Pomorskog i trgovačkog grada Liverpoola*, izbrisanog 2021. godine s *Popisa svjetske baštine*,³ koji ga čini jednim od samo tri kulturna i mješovita kulturna dobra koja su izbrisana odlukom UNESCO-ovog Odbora za svjetsku baštinu uslijed negativno ocijenjenih promjena u kontaktnoj zoni.

Nekritičko pozivanje lokalnih dionika na dinamički karakter *povijesnoga urbanog krajolika* kao posljednje konceptualne kategorije u upravljanju zaštićenim povijesnim gradovima te neusklađenost pravnog okvira, planskih odredbi i strateških

² UNESCO, Centar za svjetsku baštinu, 2009., <https://whc.unesco.org/en/series/25/> (2.10.2022.).

³ UNESCO-ova Odluka Odbora za svjetsku baštinu 44 COM 7A.34, o brisanju *Pomorskog i trgovačkog grada Liverpoola* s *Popisa svjetske baštine*, 2021. <https://whc.unesco.org/en/decisions/7638> (2.10.2022.).

¹ GILLESPIE, JOSEPHINE, 2020., 1–116.

1 Pogled s padina brda Srđ na zaštićenu kulturno-povijesnu cjelinu Dubrovnika uvrštenu na *Popis svjetske baštine* 1979. pod nazivom *Stari grad Dubrovnik* (foto: I. Ivičević-Bakulić, 2020.)

1 The protected cultural-historical unit of Dubrovnik included on the World Heritage List in 1979 as „Old City of Dubrovnik” – view from the slopes of the hill Srđ (photo: I. Ivičević-Bakulić, 2020).

usmjerenja grada s međunarodnim politikama zaštite kao posljedicu je imalo potpunu degradaciju povijesnog *smještaja*⁴ nekad prepoznatljivih dokova, skladišta i uredskih zgrada uz riječno pročelje grada Liverpoola kojem su u trenutku upisa na *Popis svjetske baštine* dominirale historicističke zgrade Mersey Docks and Harbour Board (1907.), Royal Liver (1911.) i Cunard (1916.). Unatoč opetovanom upozoravanju Odbora za svjetsku baštinu tijekom osam saziva na neprikladnu izgradnju zgrada i infrastrukture unutar, pa i izvan obuhvata kontaktne zone zaštićene cjeline grada,⁵ država članica i grad propustili su primijeniti odgovarajuće mjere zaštite kojom bi se očuvao njen *integritet* (engl. *integrity*)⁶.

Prema definiciji članaka 88. i 89. *Operativnih smjernica za primjenu Konvencije o Svjetskoj baštini*, UNESCO, 2021., *integritet* je mjera cjelovitosti i očuvanosti prirodne i/ili kulturne baštine i njezinih atributa. U slučaju kulturnih dobara, ti atributi odnose se na *najznačajnije elemente kojima se*

odražava ukupna vrijednost dobra, te posebno kod kulturnih krajolika i povijesnih gradova i na *veze i dinamičke funkcije* koje određuju njihov specifičan karakter. Unatoč nedostatku daljnjeg pojašnjenja primjene ovog kriterija najavljenog u popratnoj bilješci *Operativnih smjernica*, tri kategorije integriteta za prirodna dobra – *strukturni integritet*, *funkcionalni integritet* i *vizualni integritet*, kako ih je definirao *Stručni skup o ocjeni općih načela i kriterija za nominaciju prirodnih područja svjetske baštine* iz 1996., sve više nalaze svoje mjesto i u ICOMOS-ovim⁷ izvještajima o stanju povijesnih gradova na *Popisu svjetske baštine*.⁸

No, nedostatak jasnih, međunarodno definiranih načela o tome kako bi se područjem kontaktne zone trebalo upravljati, sličnih onima koji su utvrđeni za primjenu kriterija autentičnosti u zahvatima na pojedinačno zaštićenim kulturnim dobrima, i dalje potencira već dugo prisutan „nemir“ u konzervatorskoj praksi.⁹ Dok je upravljanjem povijesnim gradskim cjelinama zaštita kulturne baštine postupno prešla okvire zaštite pojedinačnih spomenika i uključivala sve više prosudbe o „duhu mjesta kao živog entiteta iz prošlosti, sadašnjosti i budućnosti“, primjena novih, odgovarajućih granica promjena i metoda kojim se one reguliraju zaostaje.¹⁰

4 RUKAVINA, MARKO; OBAD ŠČITAROCI, MLADEN; PETRIĆ, KSENIJA, 2013., 318: „smještaj“ se i ovdje koristi kao uvriježeni hrvatski prijevod engleskog termina *setting* čiju službenu definiciju kao i potrebu za njenom zaštitom i upravljanjem uz primjenu odgovarajućih metoda planiranja prvi put iznosi generalna skupština ICOMOS-a u Xi'anu, Kina, u 2005. godini. Više u nastavku članka.

5 U trenutku upisa na *Popis svjetske baštine*, 2004. godine, godinu prije generalne skupštine ICOMOS-a u Xi'anu, kontaktna zona zaštićene cjeline grada Liverpoola definirana je tradicionalnim pristupom zoniranja područja s proriđenim i/ili nedovoljno reprezentativnim povijesnim strukturama, uslijed čega su se granice ove zone ponegdje prostirale na udaljenosti od tek 80 metara od granice zaštićene cjeline.

6 U stručnoj literaturi prisutan je i hrvatski termin *cjelovitost* kao prijevod engleskog termina *integrity*, no autor se odlučio za *integritet*, čime se u praksi izbjegava miješanje s *cjelovitim očuvanjem* kao metodom.

7 Međunarodno vijeće za spomenike i spomeničke cjeline (*International Council of Monuments and Sites*).

8 ICOMOS, 2009, 42., više o stručnom skupu UNESCO-ovog Centra za svjetsku baštinu iz 1996.: <https://whc.unesco.org/en/events/1113/> (16.10.2022.).

9 PENDLEBURY, JOHN; SHORT, MICHAEL; WHILE, AIDAN, 2009., 1–25.

10 Isto, 349–358.

PRIMJENA KONTAKTNE ZONE U ZAŠTITI PRIRODNE BAŠTINE

Dugogodišnjom primjenom u upravljanju zaštićenim prirodnim područjima kontaktna zona se kontinuirano preispituje kako bi zadovoljila zahtjeve održivog razvoja prostora koji okružuje ova područja. Sve veći interes za socio-ekonomski aspekt očuvanja te tradicionalna prava korištenja prostora u okruženju zaštićenih prirodnih područja doveo je do sadašnjeg razumijevanja dvostruke uloge kontaktne zone u očuvanju „jezgre“, odnosno prirodnih staništa, uz istovremeno očuvanje i poboljšanje ljudskih naseobina koja ih okružuju.¹¹ Ovakvu koncepciju prvi put je eksplicitno definirao UNESCO-ov program *Čovjek i biosfera* iz 1974. godine, koji je rezervate biosfere temeljio na modelu tri koncentrična prstena, odnosno jezgre s kontaktnom zonom i „prijelaznom zonom“.¹² Uz zaštićena prirodna područja kao jezgre – obično su to nacionalni parkovi sa strogim zakonskim i ostalim regulativnim mjerama – kontaktna zona se prikazuje kao područje „eksperimentalne manipulacije“ za razvoj metoda održivog korištenja zemljišta i obnovu degradiranih ekosustava. U mnogostruko većim „prijelaznim zonama“ razvijaju se popratne aktivnosti kojima se osigurava kompatibilnost korištenja s funkcijama očuvanja i istraživanja prethodnih dviju zona.¹³ Kontinuirana evaluacija učinkovitosti ovog modela zoniranja u ispunjavanju dvostrukog cilja očuvanja i razvoja od 1970-ih dovela je do razvoja širokog spektra modela integracije zaštićenih prirodnih područja s njihovim okruženjem, uključujući među ostalim „zone utjecaja“, „zone interakcije“ i „zone upravljanja“.¹⁴ Osim ovih modela tzv. „geografskog pristupa“ autori sustavnog pregleda literature na temu integracije zaštićenih prirodnih područja s njihovim okruženjem, Wenwu Du i suradnici identificiraju još jedan paralelni tijek razvoja od 1980-ih, tzv. „procesni pristup“ koji se temelji na sudjelovanju lokalnih zajednica, suradnji i drugim „mekim“ metodama sa svrhom „dobrovoljnog podređivanja“ programima upravljanja zaštićenim prirodnim područjima.¹⁵ Dok se prvi pristup oslanja na znanstvene metode praćenja i mjerenja „ekoloških tokova i društvenih interakcija“ i uspostavljanja „funkcionalnih zona“, drugi naglašava ulogu i značaj „percepcije“, „odnosa“ i „suradnje“ lokalne zajednice za upravljanje zaštićenim područjima.¹⁶ Od 2010-ih nadalje, ova dva pristupa sve se više povezuje u sveobuhvatne metode kojima se proširuje pojam integracije zaštićenih prirodnih područja s njihovim okruženjem.

PRIMJENA KONTAKTNE ZONE U ZAŠTITI KULTURNE BAŠTINE

U odnosu na prirodnu baštinu, primjena kontaktne zone u očuvanju kulturne baštine, posebice cjelina urbanih obilježja (povijesni gradovi, urbani krajolici) još je u svojoj ranoj fazi – na međunarodnoj razini barem nije dogovoren niti jedan model za njenu primjenu.¹⁷ Pojam kontaktne zone trenutno je utvrđen *Operativnim smjernicama*, no ne i *Konvencijom o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine* donesenom 1972. godine, jer tada još nije bila dovoljno zastupljena u nacionalnim pravnim okvirima za zaštitu kulturne baštine.¹⁸ Među dokumentima o očuvanju kulturne baštine koje ICOMOS inače smatra „doktrinarnim tekstovima“, kontaktna zona se spominje samo jednom, *Deklaracijom o zaštiti smještaja povijesnih građevina, mjesta i područja* iz Xi'ana, 2005. godine.¹⁹ Brojni dokumenti koji se smatraju *prvom kategorijom* doktrinarnih tekstova – dokumenti koji mogu podržati programiranje i normativne aktivnosti za zaštitu kulturne baštine,²⁰ međutim, adresiraju *povijesni ambijent, smještaj i okruženje* kulturnih dobara. Osim što ti dokumenti predstavljaju temelj UNESCO-ovom glavnom dokumentu o zaštiti povijesnih gradova, odnosno *Preporuci o povijesnim urbanim krajolicima* iz 2011. godine, njima se može pripisati i trenutne principe za uspostavu kontaktne zone.

S ciljem sveobuhvatne interpretacije kontaktne zone s aspekta zaštite kulturne baštine, u nastavku se daje prikaz ključnih pristupa međunarodnog diskursa konzervatorske struke u odnosu na zaštitu okruženja kulturnih dobara. Konkretno, povezivanjem kontaktne zone s načelima *Preporuke o povijesnim urbanim krajolicima* iz 2011. i konceptom *integriteta* (eng. *integrity*), reafirmira se njena uloga u održivom upravljanju okruženjem povijesnih gradova.

Metoda istraživanja

Prikaz ključnih pristupa međunarodnog diskursa konzervatorske struke nastao je induktivnom metodom analize teme zaštite okruženja kulturnih dobara, temeljenom na iscrpnom pregledu literature koja se bavi temama iz područja politika zaštite i upravljanja kulturnim dobrima i urbanim naslijeđem, upravljanja svjetskom baštinom i u širem smislu međunarodnog prava. Sukladno rezultatima sustavne analize literature Wenwu Du i suradnika na temu integracije zaštićenih prirodnih područja s njihovim okruženjem, te one na temu *povijesnih urbanih krajolika* od 2010. do početka 2018. koju donose autori Ginzarly, Houbart i Teller, različiti koncepti koji su prepoznati ovim postupkom svrstani su u četiri konsekvativna teorijska pristupa zaštiti.

11 EBREG, ARTHUR; DE GREVE, POL, 2000., 1–64.

12 Isto, 1–64.

13 Međunarodna unija za očuvanje prirode (IUCN), 2009., 51–57.

14 DU, WENWU [et al.], 2015., 8151–77.

15 Isto, 8164.

16 Isto, 8164.

17 SCHLEE, MÓNICA B., 2017, 381–406.

18 DRAYE, ANNE MIE, 2008., 4.

19 SZMYGIN, BOGUSŁAW, 2015., 7–8.

20 Isto, 11–24.

Iako se aktualna znanstvena rasprava redovito usredotočuje na „holističku“, „integralnu“ i „vrijednosnu“ dimenziju *povijesnog urbanog krajolika*,²¹ posljednjeg koncepta kulturnog naslijeđa, njih se često prikazuje nepovezano, pa čak i u nekim službenim publikacijama međunarodnih institucija, kao prekid s uvriježenim *konvencionalnim pristupom koji je usredotočen na povijesno tkivo i materijale*.²² Umjesto primjene i dokazivanja jedne od navedenih dimenzija u nastavku su ove dimenzije razmatrane dijakronijski, unutar svoga prepoznatog vremenskog konteksta i predloženih četiriju izrazitih pristupa, gdje se posljednjim, tzv. održivim pristupom, sinkronijski objedinjavaju s ostalim relevantnim konceptima zaštite okruženja povijesnih gradova.

REZULTATI

Povijesnoumjetnički pristup

Povijesno okruženje je predmet zanimanja u doktrinarnoj praksi konzervatorske struke već od 1931. s *Prvim kongresom arhitekata i stručnjaka za povijesne građevine* u Ateni koji je među svojih „sedam rezolucija“ *Povelje o restauraciji povijesnih spomenika* naveo i *zaštitu područja koja okružuju povijesna mjesta*.²³ Iako tada nezastupljene u različitim državama, jednom od sedam rezolucija podržane su i zakonodavne mjere za zaštitu kulturnih dobara. Posebna briga izražena je prema *karakteru i vanjskom izgledu gradova* u kojima se poduzimaju zahvati nove izgradnje (čl. 3. *Atenske povelje*). Drugi kongres arhitekata i stručnjaka za povijesne građevine u Veneciji, 1964. godine, svojom odlučujućom *Međunarodnom poveljom za konzervaciju i restauraciju spomenika i spomeničkih cjelina*²⁴ ponovno je istaknuo potrebu za zaštitom povijesnog okruženja na međunarodnoj razini proširenjem pojma spomenika koji *obuhvaća ne samo pojedinačno arhitektonsko djelo, već i urbano ili ruralno okruženje* (čl. 1. *Venecijanske povelje*). Očuvanje spomenika impliciralo je očuvanje njihovog okruženja i povezanih *odnosa masa i boja* (čl. 6. *Venecijanske povelje*). Pod vodstvom UNESCO-a, tada osnovano Međunarodno vijeće za spomenike i spomeničke cjeline (ICOMOS) imalo je zadatak promicati ova načela u cijelom svijetu.

Integralni pristup

Konvencijom o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine, usvojenom na Generalnoj konferenciji UNESCO-a 1972., po prvi put se načela očuvanja prevode u međunarodno

pravo.²⁵ Pravne odredbe konvencije vezane uz prepoznavanje, zaštitu i očuvanje najistaknutijih prirodnih i kulturnih dobara na svijetu postaju obavezujućima krajem 1975., kada je Konvenciju ratificirao dovoljan broj zemalja. Pored širenja definicije kulturne baštine uključivanjem spomeničkih cjelina, odnosno povijesnih gradova i njihovih dijelova (čl. 1 Konvencije), obavezom provođenja *opće politike koja ima za cilj pružiti kulturnoj i prirodnoj baštini funkciju u životu zajednice i integraciju baštine u sveobuhvatnim planovima i programima zaštite* (članak 5 (a) Konvencije), uspostavlja se u osnovi *opći interes za prostorni kontekst, odnosno okolinu*.²⁶ Ovim je ujedno uspostavljen temelj integralnog pristupa očuvanju kulturne baštine koji je prvi put definiran *Konvencijom Vijeća Europe o zaštiti arhitektonskog blaga* iz 1975. godine.²⁷ Konvencijom Vijeća Europe prepoznato je da su kulturne, socijalne i ekonomske vrijednosti povijesnih spomenika i spomeničkih cjelina neodvojive od njihovoga prirodnog i kulturnog smještaja (čl. 1), te se utvrđuje načelo integralne zaštite provedbom odgovarajućih zakonodavnih, administrativnih, financijskih i obrazovnih mjera. Ova, u naravi, *holistička* dimenzija arhitektonske baštine te potreba za integracijom u institucionalne politike izražena je tijekom 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća raznim stručnim preporukama i poveljama, te će se kasnije s dvije tisućitima proširiti na kulturne krajolike.

Usvojena na 19. općoj konferenciji UNESCO-a u Nairobiju 1976. godine, *Preporuka o zaštiti i suvremenoj ulozi povijesnih područja* naglasila je ulogu okruženja *povijesnih područja* objašnjenjem njegova pojma kao *prirodnog ili umjetnog smještaja koji utječe na statički ili dinamičan način na koji se ta područja percipiraju ili koji je izravno povezan s njima u prostoru ili društvenim, ekonomskim ili kulturnim vezama*.²⁸ U istom ili sličnom duhu pozitivizma, *Povelja za mjesta od kulturnog značaja* ICOMOS-a Australia iz 1979. godine (*Povelja iz Burre*) povezala je kulturni značaj *mjesta* s njegovim vizualnim i senzornim okruženjem, ali i *duhovnim i drugim kulturnim odnosima* koji doprinose tom značaju.²⁹

Konvencija o zaštiti graditeljske baštine Europe Vijeća Europe iz 1985.³⁰ (*Konvencija iz Granade*) prevela je načelo

²⁵ DRAYE, ANNE MIE, 2008., 3–5.; UNESCO, Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Pariz, 1972., <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/> (15.10.2022.).

²⁶ Isto, 3–5.

²⁷ GINZARLY, MANAL; HOUBART, CLAUDINE; TELLER, JACQUES, 2019., 5.; COUNCIL OF EUROPE, *European Charter of the Architectural Heritage*, Strasbourg, 1975., <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts> (15.10.2022.).

²⁸ ICOMOS, *Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas*, Nairobi, 1976. <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts> (15.10.2022.).

²⁹ Australia ICOMOS, *The Burra Charter (The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance)* 1979. <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts> (15.10.2022.).

³⁰ COUNCIL OF EUROPE, *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, Granada, 1985. <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts> (15.10.2022.).

²¹ GINZARLY, MANAL; HOUBART, CLAUDINE; TELLER, JACQUES, 2019., 1–41.

²² UNESCO, 2013., <https://whc.unesco.org/en/managing-cultural-world-heritage/> (15.10.2022.); RIPP, MATTHIAS; RODWELL, DENNIS, 2015, 240–76.

²³ SZMYGIN, BOGUSŁAW, 2015., 27–30.

²⁴ ICOMOS, *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, Venecija, 1964. <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts> (15.10.2022.).

2 Pročelje grada Liverpool uz rijeku Mersey, deset godina nakon uvrštavanja u *Popis svjetske baštine* s nekoć prominentnim uredskim zgradama izgrađenim u duhu historicizma: Mersey Docks and Harbour Board (1907.), Royal Liver (1911.) i Cunard (1916.) (foto: Liverpool city council, <https://liverpoolexpress.co.uk/citys-victorian-dockland-history-comes-alive/>, 2014.)

Liverpool's front with once prominent historicist office buildings by the river Mersey, 10 years after the city entered the World Heritage List, Mersey Docks and Harbour Board (1907), Royal Liver (1911) and Cunard (1916) (photo: David C Photography, 2014).

integralne zaštite (engl. *integrated conservation*) u pravnu obvezu za 33 europske zemlje koje su je do danas ratificirale. Članak 7. *Konvencije iz Granade* posebno definira odgovornost svake državne članice da *promiče mjere za opće poboljšanje okoline u okruženju spomenika*, dok je za nadzor nad svim intervencijama nad ovim spomenicima, odnosno zaštićenim kulturnim dobrima i cjelinama, uključujući novu izgradnju ili bilo koje druge *značajne promjene koje oštećuju [njihov] karakter*, ovlašteno odgovarajuće *nadležno tijelo* svake države (čl. 4. Konvencije). S naglaskom na „arhitektonsko naslijeđe“, *Konvencijom iz Granade* osim toga se pozitivno propisuje obveza uključivanja zaštite kulturne baštine među ciljevima prostornog uređenja na lokalnoj i regionalnoj razini, kako u trenutku izrade planova, tako i u postupku izdavanja dozvola za gradnju (čl. 10. Konvencije). Iako se ova konvencija odnosi samo na države članice Vijeća Europe, ona je nedvojbeno imala utjecaj na *Međunarodnu povelju o očuvanju povijesnih gradova i povijesnih urbanih područja* koju je usvojila Generalna skupština ICOMOS-a u Washingtonu, 1987.,³¹ a koja je opisala materijalne i duhovne sastavnice određenog karaktera urbanog područja, među ostalim, *odnosom između*

grada ili urbanog područja i okruženja (čl. 2. Povelje). *Washingtonska povelja* bila je do nedavno jedini međunarodni dokument koji se odnosio na povijesna urbana područja.³²

Vrijednosni (i participativni) pristup

S obzirom na znatan broj neeuropskih država koje su do tada ratificirale *Konvenciju o svjetskoj baštini* te poteškoće koje su te države nailazile u primjeni kriterija za provedbu konvencije, krajem 1980-ih započinje preispitivanje institucionalne zaštite kulturne baštine, koja se kritičkom teorijom baštine često povezuje s autoritarnim, *top-down* te „europocentričnim“ pristupom.³³ Prepoznavanje tradicionalne prakse u upravljanju lokalitetima u tim zemljama dovelo je do važne promjene paradigme uvođenjem kategorije *kulturnih krajolika*, redefiniranjem kriterija *autentičnosti* i usvajanjem UNESCO-ove *Globalne strategije za uravnotežen, reprezentativan i vjerodostojan Popis svjetske baštine*.³⁴

Usvojena na 18. zasjedanju Odbora za svjetsku baštinu u Phuketu u Tajlandu 1994. godine, *Globalna strategija*

31 ICOMOS, *Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas*, Washington, 1987. <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts> (15.10.2022.).

32 M. SADOWSKI, MIROSLAW, 2017., 125–51.

33 RIPP, MATTHIAS; RODWELL, DENNIS; 2015, 240–76. NAGAOKA, MASANORI; 2016., 49–69. JONES, THOMAS E.; BUI, HUONG T.; ANDO, KATSUHIRO, 2020., 1–23. COOMBE, ROSEMARY J., 2017., 376.

34 CAMERON, CHRISTINA; RÖSSLER, MECHTILD, 2017., 3–13.

3 Povijesni urbani krajolik Dubrovnika, pogled s Gorice sv. Vlaha prema gradskom središtu (foto: A. Špaleta 2019.)

The historic urban landscape of Dubrovnik as viewed from Gorica svetog Vlaha towards the city centre (photo: A. Špaleta 2019)

je adresirala prevlast Europe, njenih povijesnih gradova i vjerskih spomenika te općenito kršćanstva, povijesnih razdoblja i „elitističke“ arhitekture na *Popisu svjetske baštine* nad živim kulturama, tradicionalnim naseljima i krajolicima.³⁵ Proklamirani cilj strategije zahtijevao je ispravljanje prepoznate neravnoteže na *Popisu svjetske baštine* između različitih regija svijeta, vrsta kulturnih dobara i razdoblja, te istovremeno *odmak od čisto arhitektonskog pogleda na kulturnu baštinu čovječanstva prema onom koji je antropološki, multifunkcionalan i univerzalan*.³⁶

Antropološki aspekt usredotočen na kulturne prakse umjesto na objekte utjelovljen je u novoj kategoriji *kulturnog krajolika* koja je, od svog uključivanja 1994. u UNESCO-ove *Operativne smjernice za primjenu Konvencije o Svjetskoj baštini*, omogućila nominiranje različitih mješovitih, prirodnih i kulturnih dobara na *Popisu svjetske baštine*.³⁷ Po uzoru na zaštitu prirodne baštine, novom kategorijom organski razvijajućeg, dinamičnog naslijeđa uspostavljen je kriterij integriteta kojemu je data prednost nad autentičnošću u ocjeni nominacijskih dosjea država stranaka Konvencije, kao i povećanoj ulozi lokalne zajednice.³⁸ Istodobno, *Dokumentom o autentičnosti* iz Nare³⁹ uz proširenje koncepta autentičnosti afirmira se uloga lokalne zajednice u upravljanju kulturnom baštinom kao njezinoga primarnog skrbnika, što će se u potpunosti reflektirati u tekstu *Operativnih smjernica* tek 2005. godine.⁴⁰ U međuvremenu, *vrijednosni pristup* (engl. *value-based approach*) koji, prema *Povelji iz Burre*, temelji procjenu značaja mjesta na *vrijednostima koje pripisuju svi*

dionici (ne samo stručnjaci) te *Izjava o značaju* – postaju osnovom za razvoj strategija očuvanja i upravljanja kulturnih krajolika.⁴¹

Uz formaliziranje uloge civilnog društva širokim skupom odredbi, *Operativne smjernice* iz 2005. godine uspostavile su nekoliko ključnih alata za upravljanje ovom proširenom kategorijom kulturne baštine. Primjenom *vrijednosnog pristupa* za dobra upisana na *Popisu svjetske baštine*, u nominacijske postupke uvodi se *Izjava o izvanrednoj univerzalnoj vrijednosti*, a zbog sve većeg broja dobara koja su upisana na *Popis svjetske baštine* i složenosti njihova administriranja, kao i sve većih prijetnji kojima su izložena, *Operativnim smjernicama* po prvi put se propisuje obvezna izrada planova upravljanja.⁴² Planovi upravljanja ili bilo koji drugi dokumentirani sustavi upravljanja propisani su i za dobra upisana na *Tentativnoj listi* te se razrađuju sukladno karakterističnim značajkama teorija upravljanja,⁴³ s *Izjavom o izvanrednoj univerzalnoj vrijednosti* i uvjetima *autentičnosti* i *integriteta* kao ključnim elementima.⁴⁴

Održivi pristup

Brojni simpoziji od 2005. naglasili su zahtjev za pravilnim prepoznavanjem okruženja povijesnih gradskih cjelina, kao i definiranja prikladnog perimetra i potrebnih zaštitnih mjera.⁴⁵ Generalna skupština ICOMOS-a u Xi'anu, Kina, u 2005. godini definirala je smještaj (engl. *setting*) naslijeđenih *povijesnih struktura, mjesta ili područja [...] kao neposredno i prošireno okruženje koji je sastavni dio, ili, doprinosi njihovom značaju i specifičnom karakteru* te je pozvala na

35 UNESCO, 1994., <https://whc.unesco.org/archive/global94.htm#debut> (16.10.2022.).

36 Isto.

37 CAMERON, CHRISTINA, 2013., 26–33.

38 ROSSLER, MECHTILD, 2010., 47–52.

39 ICOMOS, *Document on Authenticity*, Nara, 1994., <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts> (15.10.2022.).

40 CAMERON, CHRISTINA; ROSSLER, MECHTILD, 2017., 3–13.

41 UNESCO, 2013., <https://whc.unesco.org/en/managing-cultural-world-heritage/> (15.10.2022.).

42 CAMERON, CHRISTINA; ROSSLER, MECHTILD, 2017., 3–13.

43 BADIA, FRANCESCO, 2011., 40–49.

44 UNESCO, Centar za svjetsku baštinu, 2005., <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> (16.10.2022.).

45 NAGAOKA, MASANORI, 2016., 49–69.

dosljednost i kontinuitet u primjeni planerskih alata i praksi te sustava upravljanja od strane stručnjaka i lokalne zajednice.⁴⁶ Među tim alatima, kontaktna zona je prvi put eksplicitno navedena kao ključni alat u upravljanju utjecajima postupnih ili brzih promjena, te posebno vizualnih i prostornih ekscesa na okruženje.⁴⁷ Članak 12. *Deklaracije iz Xi'ana* naglasio je sudjelovanje lokalne zajednice kao bitan uvjet u funkcioniranju zaštite okruženja kontaktnom zonom, čime je po prvi put signalizirano sjedinjavanje prethodnih pristupa očuvanju kulturne baštine.

Potaknuti prostornim razvojem u okruženju dobara svjetske baštine u Japanu, uključujući ono u kontaktnoj zoni Memorijalnog mjesta u Hirošimi, članovi *Međunarodnog znanstvenog odbora za pravna, administrativna i financijska pitanja* (ICLAFI) na međunarodnom simpoziju u Hirošimi 2006. godine pozvali su ICOMOS da promiče svijest o pitanjima koja se odnose na kontaktnu zonu među državama strankama i pred Odborom za svjetsku baštinu.⁴⁸ Sljedeći međunarodni simpozij stručnjaka za svjetsku baštinu i kontaktne zone sazvan je 2008. u Davosu te je okupio predstavnike iz Centra za svjetsku baštinu, savjetodavnih tijela, ICOMOS-a, IUCN-a⁴⁹ i drugih partnera kako bi raspravili, među ostalim, o trenutnom stanju i perspektivama korištenja kontaktne zone u području zaštite kulturne baštine. Izvještaj sa simpozija naglasio je ulogu kontaktne zone kao bitnog pokazatelja predanosti države članice u zaštiti i upravljanju dobrima svjetske baštine i važnog katalizatora za sudjelovanje civilnog društva.⁵⁰ Međutim, preporuke koje su iznesene državama strankama te Odboru za svjetsku baštinu sukladno ovom stajalištu, posebno one koje se odnose na obvezu procjene učinkovitosti kontaktne zone tijekom i nakon postupka nominacije, nisu još našle primjenu u *Operativnim smjernicama*.

Kao što je to naznačeno u preambuli *Deklaracije iz Xi'ana* iz 2005., opetovano pozivanje konvencija i preporuka na *smještaj*, odnosno okruženje i zahtjeve za njegovom zaštitom, uspostavilo je zajedničku osnovu za razvoj pojma *povijesnoga urbanog krajolika* koji je prvi put u međunarodni diskurs uveden *Bečkim memorandumom* iz 2005. godine.⁵¹ U usporedbi s ovim „prijelaznim“ dokumentom, UNESCO-ova *Preporuka za zaštitu povijesnih urbanih krajolika* iz 2011. godine prepoznatljivo je orijentirana na *vrijednosni pristup*

s brojnim referencijama na participativne metode.⁵² Kao što je to uvodno obrazloženo člancima 11. i 12. *Preporuke*, UNESCO je namjeravao pružiti *temelj za sveobuhvatan i integralni pristup za identifikaciju, procjenu, očuvanje i upravljanje povijesnim urbanim krajolicima* sa svrhom očuvanja kvalitete ljudskog okoliša te skladne integracije suvremenih intervencija s kulturnom baštinom u njenom povijesnom okruženju.⁵³ Ciljevi očuvanja povijesnih urbanih krajolika dalje su razrađeni četirima istaknutim smjernicama: politikama, alatima, izgradnjom kapaciteta (uključujući istraživanje, upravljanje podacima i komunikaciju) i, konačno, međunarodnom suradnjom. Umjesto osporavanja prethodnih stručnih dokumenata, *Preporuka* ih redom afirmira te ih odredbama dokumenta konceptualno objedinjuje u održivi model upravljanja povijesnim gradovima i njihovim okruženjem.

RASPRAVA

Brojna međusobno povezana zbivanja na teorijskoj i operativnoj razini sustava zaštite svjetske baštine imala su izravan utjecaj na politike zaštite i očuvanja povijesnih gradova sa svojim okruženjem. U teoriji barem, konceptualna kategorija *povijesnoga urbanog krajolika* koja je inaugurirana dvije tisućitih evidentno dijeli zajedničke ciljeve s kontaktnom zonom za očuvanjem i poboljšanjem širega prostornog konteksta, odnosno smještaja i okruženja, te općenito uravnoteženog razvoja gradova. Nadalje, u uvodu *Međunarodnog stručnog skupa o svjetskoj baštini i kontaktnim zonama* iz 2008. godine, prof. Michael Turner, voditelj UNESCO-ove katedre za urbanizam i zaštitu graditeljskog naslijeđa, istaknuo je izrazitu srodnost rasprave o povijesnim urbanim krajolicima i kontaktnim zonama s pozivom IUCN-a za povezivanjem kriterija integriteta i održivosti u zaštićenim prirodnim područjima.⁵⁴ Iako *povijesni urbani krajolik* implicira horizontalno i supsidijarno stvaranje *prostornog i mentalnog entiteta*, a kontaktna zona vertikalno i hijerarhijsko stvaranje *zona*, i jedna i druga kategorija u teritorijalnom smislu predstavljaju selektivan postupak razgraničenja.⁵⁵ Dok se prva referira na fizičke i društvene obrasce urbanog naslijeđa kao modele koji definiraju grad, druga kategorija teritorijalno i jurisdikcijski ocrtava povijesni grad u njegovoj punoj fizičkoj manifestaciji kao model i njegovo okruženje kao prijelaznu zonu. S kontaktnim zonama, međutim, Turner primjećuje da [konzervatorska] *norma preferira gradaciju između svjetova i mjerila*, gdje se *staccato* i *iznenadno* smatra prikladnim i smislenim jedino ako međusobno odjeljuje istovrsne cjeline, implicirajući

46 ICOMOS, *Declaration on the Conservation of the Setting, of Heritage Structures, Sites and Areas*, Xi'an, 2005., <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts> (15.10.2022.).

47 Isto.

48 KONO, TOSHIYUKI, 2006., 183–185.

49 Međunarodni savez za očuvanje prirode i prirodnih bogatstava (*International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources*).

50 UNESCO, Centar za svjetsku baštinu, 2009., <https://whc.unesco.org/en/series/25/> (2.10.2022.).

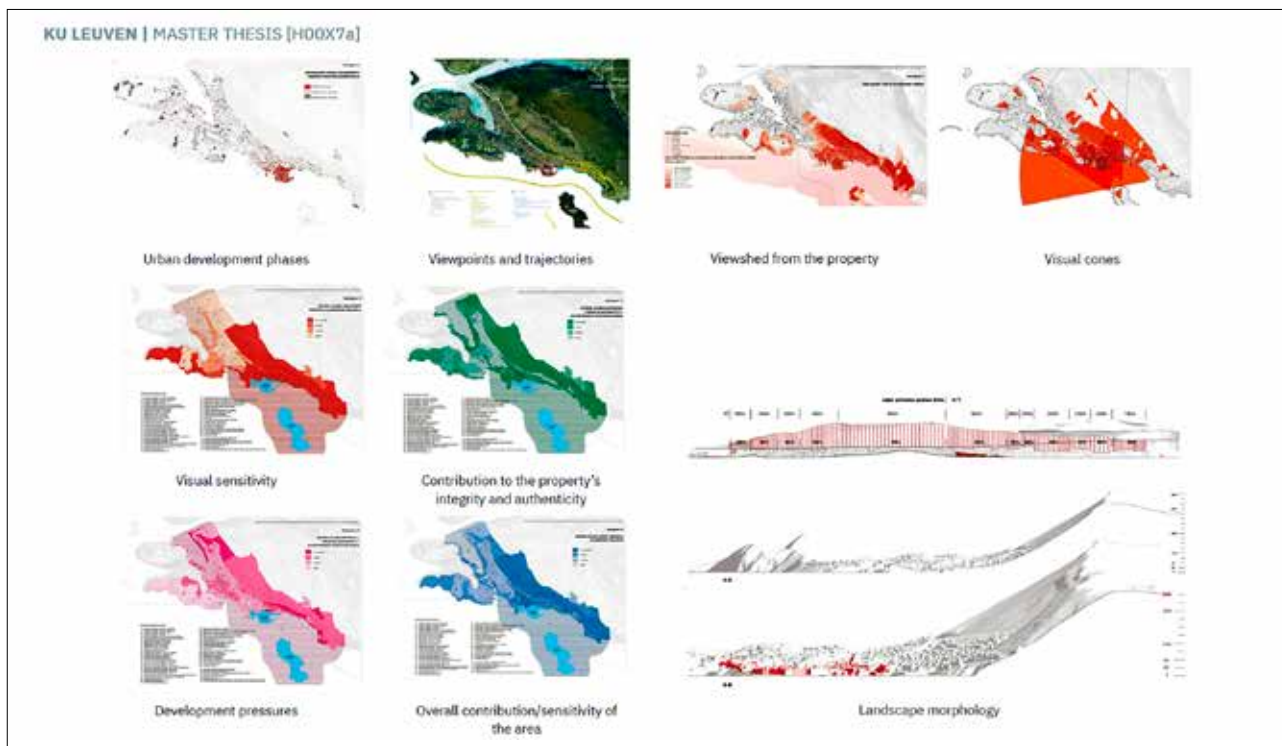
51 SANTANDER, ARTURO A.; GARAI-OLAUN, AGUSTÍN A.; DE LA FUENTE, ANDER A., 2018.

52 UNESCO, *Recommendation on the Historic Urban Landscape*, Pariz, 2011. <https://whc.unesco.org/en/hul/#:~:text=The%20Historic%20Urban%20Landscape%20approach,in%20the%20urban%20development%20process.> (16.10.2022.).

53 Isto.

54 MICHAEL TURNER, 2009., 15–18.

55 GINZARLY, MANAL; HOUBART, CLAUDINE; TELLER, JACQUES, 2019., 21. RIPP, MATTHIAS; RODWELL, DENNIS, 2015,

4 Primjena GIS alata u izradi tematskih studija *povijesnog urbanog krajolika* Dubrovnika u okviru pilot-projekta Ministarstva kulture i medija za izradu konzervatorske podloge za kontaktnu zonu svjetskog dobra *Stari grad Dubrovnik* (MKM-UZKB, BAĆE [et al.], 2020.)

The application of GIS tools in creating topical studies on the historic urban landscape of Dubrovnik within the pilot project of the Ministry of Culture and Media dedicated to creating a conservation study for the buffer zone of the world heritage property "Old City Dubrovnik" (Ministry of Culture and Media – Directorate for the Protection of Cultural Heritage, Baće et al., 2020)

izraženi teorijski odnos prema umjetničkom pristupu naslijeđu i pojmu skladnosti.⁵⁶

Međutim, rijetke su konvergencije pojmova na operativnoj razini, ekvivalentne onima kakve nalazimo na teoretskoj razini, čemu se može pripisati i učestala kritika zaštite i očuvanja kao interesa države ili nekoga međunarodnog tijela.⁵⁷ Izrazita *vrijednosna dimenzija* povijesnih urbanih krajolika kako ju izlažu brojni stručni i znanstveni članci predstavlja i dalje glavni izazov za operacionalizaciju ove nove kategorije kulturne baštine, posebno u pogledu promicanja horizontalne supsidijarnosti između javnih institucija i civilnog društva.⁵⁸ Sve veća složenost u donošenju odluka o obilježjima i vrijednostima koje treba zaštititi za buduće generacije u okruženju koje se stalno mijenja rezultirala je sve složenijim sustavom zaštite povijesnih gradova koji je od 1997. adresiran planovima upravljanja.⁵⁹ Još uvijek u ranoj fazi razvoja za sva dobra kulturne baštine, planovi upravljanja pak mahom nailaze na poteškoće u provedbi svih međusobno dogovorenih elemenata planiranja i nadzora.⁶⁰

⁵⁶ MICHAEL TURNER, 2009., 16.

⁵⁷ SANTANDER, ARTURO A.; GARAI-OLAUN, AGUSTÍN A.; DE LA FUENTE, ANDER A., 2018.,

⁵⁸ Isto, 1-10.

⁵⁹ M. SADOWSKI, MIROSŁAW, 2017., 125–51.

⁶⁰ GINZARLY, MANAL; HOUBART, CLAUDINE; TELLER, JACQUES, 2019., 1–41.

⁵⁹ PENDLEBURY, JOHN; SHORT, MICHAEL; WHILE, AIDAN, 2009., 7.

⁶⁰ BADIA, FRANCESCO, 2011., 45 i 47.

S obzirom na to da se diskurs o zaštiti kulturne baštine sve više diverzificira širenjem svog opsega na prostorno i socio-ekonomsko okruženje kulturnih dobara, odgovarajući stupanj funkcionalnosti i racionalizacije postupka zaštite očekivano zaostaje.

Pitanja financijskih i ljudskih resursa, kapaciteta i kompetencija rijetko se raspravljaju u području kulturne baštine.⁶¹ U zemljama i gradovima gdje su financijska sredstva za zaštitu relativno ograničena, multidisciplinarna suradnja je teško ostvariva. U tim slučajevima, pristup *povijesnom urbanom krajoliku* obično ovisi o svestranosti nekolicine, kojima općenito nedostaje formalno upravljačko obrazovanje.⁶² U pogledu kapaciteta konzervatorske službe, u drugom ciklusu periodičnog izvještavanja Centru za svjetsku baštinu država stranaka iz Europe utvrđeno je, na primjer, da *oko četvrtine država u mediteranskom području i srednjoj, istočnoj i jugoistočnoj Europi reklo je da ima samo neke kapacitete. Sve zapadnoeuropske i nordijske/baltičke države izvijestile su da imaju odgovarajuće ili izvrsne kapacitete.*⁶³ Nadalje, sve se više u stručnoj raspravi sugerira da je uloga stručnjaka za kulturnu baštinu *davanje tehničkih savjeta u inicijativama zaštite i očuvanja proizašlih iz zajednice te moderatora kada je*

⁶¹ LUSIANI, MARIA; FERRI, PAOLO; ZAN, LUCA, 2017, 227–39.

⁶² Isto, 236.

⁶³ YOUNG, CHRISTOPHER, 2016., 189–201.

angažman zajednice s njezinom baštinom fragmentiran.⁶⁴ Ovim se, međutim, rasprava udaljava od bilo kakve objektivne procjene pravnog sustava kao jednog od četiriju temeljnih usmjerenja *Preporuke o povijesnim urbanim krajolicima*.

Dok se ovlasti i funkcije državnih upravnih tijela sve više delegiraju lokalnoj samoupravi temeljem *supsidijarnosti i drugih načela liberalizma*, čime se promovira održivost lokalne zajednice,⁶⁵ ovim se ujedno povećava ranjivost te iste zajednice na utjecaj *lokalnih aktera* u njenoj *političkoj sferi i zadiranja tržišnih sila*.⁶⁶ S obzirom na cilj *očuvanja kvalitete ljudskog okoliša*, ustanovljeni *vrijednosni pristup ima mnogo veću vjerojatnost neuspjeha u društvima koja nemaju tradiciju demokratske uprave negoli u demokratskim društvima*.⁶⁷ Velik broj pozitivnih studija slučaja o provedbi vrijednosnog pristupa u *gradovima na globalnom jugu, u kontekstima u kojima sudjelovanje javnosti i angažman svojstven HUL-u predstavljaju izazov za postojeću politiku i regulatorne okvire* dokazuju međutim suprotno,⁶⁸ dok u svojoj analizi planova upravljanja za dobra upisana na *Popis svjetske baštine* na području Italije, Badia zaključuje da bi *stvarno usvajanje* participativnih mjera moglo riješiti problem odgovornosti u provedbi planova upravljanja.⁶⁹ *Vrijednosnim pristupom* također se promovira korištenje postojećih i novih tehnologija za dokumentaciju i praćenje stanja, primjerice, geografskih informacijskih sustava (GIS) za definiranje krajobraznih jedinica, prostornu integraciju i upravljanje podacima velikog mjerila.⁷⁰

Ako se *vrijednosnom pristupu* sve više i pripisuje uspjeh upravljanja kulturnom baštinom,⁷¹ *integralni pristup* i dalje ne gubi svoju relevantnost zbog neumitne prisutnosti prijetnji povezanih s nedostatkom zakonskih odredbi za zaštitu i očuvanje kulturne baštine u njihovom okruženju i njihove provedbe u prostorno-planskim dokumentima.⁷² Posebno u slučaju povijesnih gradova, nedostatak učinkovitih politika zaštite i očuvanja naveo je UNESCO da promovira ulogu kontaktne zone među četiri osnovna upravljačka alata izdanjem *Operativnih smjernica* iz 2005. godine. Drugim upravljačkim alatom – periodičkim izvještavanjem država stranaka potvrđena je povezanost nepostojećih ili nefunkcionalnih kontaktnih zona s nedostacima pravnih sustava.⁷³ Ovim je bitno istaknuta potreba za uspostavom dosljednih upravnih kriterija za prepoznavanje obilježja, vrijednosti i prijetnji te definiranje granica kontaktne zone, čime bi se prethodno

navedeni pristupi zaštiti objedinili u sveobuhvatni model održivog upravljanja okruženjem povijesnih gradova s integritetom kao osnovnim kriterijem zaštite.

U usporednom procesu *Drugog savjetovanja o provedbi Preporuke o povijesnom urbanom krajoliku* iz 2019. godine većina država stranaka koje su sudjelovale izjavila je da je na temelju definicije *povijesnog urbanog krajolika* proširila granice svojih zaštićenih povijesnih gradova uspostavom ili proširenjem postojećih kontaktnih zona.⁷⁴ Može se zaključiti da je kontaktna zona stoga izrazito bitna u osiguravanju institucionalne odgovornosti u operacionalizaciji *Preporuke*. Kako bi se postigla zajednička i sveobuhvatna vizija urbanog naslijeđa, obje se stručne kategorije moraju međusobno nadopunjavati i obje trebaju dosljednu definiciju u nacionalnim i lokalnim politikama upravljanja povijesnim gradovima i njihovim okruženjem.

LITERATURA

- BADIA, FRANCESCO, Contents and Aims of Management Plans for World Heritage Sites: Managerial Analysis with a Special Focus on the Italian Scenario, *Encatc Journal of Cultural Management and Policy*, 1 (1) (2011.), 40–49.
- CAMERON, CHRISTINA, Celebrating 40 Years of the Net, *Celebrating 40 Years of the World Heritage Convention*, (ur.) Vesna Vujicic-Lugassy, UNESCO, Pariz, 2013., 26–33.
- CAMERON, CHRISTINA; RÖSSLER, MECHTILD, Introduction of Management Planning for Cultural World Heritage Sites, *Aspects of Management Planning for Cultural World Heritage Sites: Principles, Approaches and Practices*, (ur.) Simon Makuvaza, Springer International Publishing AG, Cham, 2017., 3–13.
- COOMBE, ROSEMARY J., Managing Cultural Heritage as Neoliberal Governmentality, *Heritage Regimes and the State*, (ur.) Regina F. Bendix; Aditya Eggert; Arnika Pelselmann, Göttingen University Press, Göttingen, 2013., 375–387.
- DRAYE, ANNE MIE, Legal Protection of Monuments in Their Settings: A Means of Maintaining the Spirit of the Place, *Finding the spirit of place – between the tangible and the intangible*, ICOMOS, Quebec, 2008.
- EBREG, ARTHUR; DE GREVE, POL, Buffer Zone and Their Management, *Forests, Forestry and Biological Diversity Support Group*, October, 2000., 1–64.
- GILLESPIE, JOSEPHINE, Protected Areas: A Legal Geography Approach, *Protected Areas: A Legal Geography Approach*, 2020., 1–116.
- GINZARLY, MANAL; HOUBART, CLAUDINE; TELLER, JACQUES, The Historic Urban Landscape Approach to Urban Management: A Systematic Review, *International Journal of Heritage Studies*, 25 (10) (2019.), 999–1019.

64 RIPP, MATTHIAS; RODWELL, DENNIS; 2017, 241–53.

65 UN-Habitat, 2003., 3., <https://unhabitat.org/the-challenge-of-slums-global-report-on-human-settlements-2003>, (16.10.2022.).

66 GINZARLY, MANAL; HOUBART, CLAUDINE; TELLER, JACQUES, 2019., 19.

67 DU, WENWU ET. AL., 2015., 8168.

68 GINZARLY, MANAL; HOUBART, CLAUDINE; TELLER, JACQUES, 2019., 28.

69 BADIA, FRANCESCO, 2018., 35.

70 SIGUENCIA AVILA, MARIA E., 2018.,

71 UNESCO, 2013., 24–25. <https://whc.unesco.org/en/managing-cultural-world-heritage/> (15.10.2022.).

72 MICHAEL TURNER, 2009., 17.

73 ICOMOS, 2009., 23–42., <https://whc.unesco.org/en/series/25/> (2.10.2022.).

74 UNESCO, 2019., 1–25., [https://whc.unesco.org/en/hul/\(16.10.2022.\)](https://whc.unesco.org/en/hul/(16.10.2022.)).

- ICOMOS, Position Paper, *World Heritage Papers 25 - World Heritage and Buffer Zones*, (ur.) Oliver Martin; Giovanna Piatti, Centar za svjetsku baštinu, Pariz, 2009., 23–42.
- IUCN, Position paper, *World Heritage Papers 25 - World Heritage and Buffer Zones*, (ur.) Oliver Martin; Giovanna Piatti, Centar za svjetsku baštinu, Pariz, 2009., 51–57.
- KONO, TOSHIYUKI, The World Heritage Convention and the Buffer Zone, *Heritage at risk: ICOMOS World Report 2006-2007 on monuments and sites in danger*, (ur.) Christoph Machat; John Ziesemer; Michael Petzet, ICOMOS, Pariz, 2006., 183–185.
- LUSIANI, MARIA; FERRI, PAOLO; ZAN, LUCA, Making Sense of Site Management, *Aspects of Management Planning for Cultural World Heritage Sites: Principles, Approaches and Practices*, (ur.) Simon Makuvaza, Springer International Publishing AG, Cham, 2017., 227–239.
- Ministarstvo kulture i medija – Uprava za zaštitu kulturne baštine, BAĆE, ANTUN; DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, BISERKA; DIKLJIĆ, BRUNO; PETRINES, TOMISLAV; ŠPALETA, ALJOŠA, Konzervatorska podloga za kontaktnu zonu svjetskog dobra „Stari grad Dubrovnik“, 2020.
- NAGAOKA, MASANORI, Buffering Borobudur for Socio-economic Development in the 1980s: An Approach Distinct from European Value-Based Heritage Management, *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 5 (2) (2015.), 49–69.
- PENDLEBURY, JOHN; SHORT, MICHAEL; WHILE, AIDAN, Urban World Heritage Sites and the Problem of Authenticity, *Cities*, 26 (6) (2009.), 349–358.
- RIPP, MATTHIAS; RODWELL, DENNIS, Governance in UNESCO World Heritage Sites: Reframing the Role of Management Plans as a Tool to Improve Community Engagement, *Aspects of Management Planning for Cultural World Heritage Sites: Principles, Approaches and Practices*, (ur.) Simon Makuvaza, Springer International Publishing AG, Cham, 2017., 241–253.
- , The Geography of Urban Heritage, *Historic Environment: Policy and Practice*, 6 (3) (2015.), 240–276.
- ROSSLER, MECHTILD, Applying Authenticity to Cultural Landscapes, *APT Bulletin*, 39 (2/3) (2010.), 47–52.
- RUKAVINA, MARKO; OBAD ŠČITAROCI, MLADEN; PETRIĆ, KSENIJA, Prostorno-urbanistički aspekti zaštite nepokretnoga arheološkog naslijeđa – Međunarodni i nacionalni dokumenti o zaštiti, *Prostor*, 21 (2013.), 313–325.
- SADOWSKI, MIROSLAW M., Urban Cultural Heritage: Managing and Preserving a Local Global Common in the Twenty-First Century, *Journal of Heritage Management*, 2 (2) (2017.), 125–151.
- SANTANDER, ARTURO A.; GARAI-OLAUN, AGUSTÍN A.; DE LA FUENTE, ANDER A., Historic Urban Landscapes: A Review on Trends and Methodologies in the Urban Context of the 21st Century, *Sustainability (Switzerland)*, 10 (8) (2018.).
- SCHLEE, MÓNICA B., The Role of Buffer Zones in Rio de Janeiro, *Urban Landscape Protection*, 7 (4) (2017.), 381–406.
- SIGUENCIA AVILA, MARIA E., Historic Urban Landscape Approach for the Conservation of the Historic Centre of Cuenca, Ecuador, 2018. [neobjavljeni diplomski rad], <https://lirias.kuleuven.be/2313296?limo=0>
- SZMYGIN, BOGUSŁAW, Doctrinal texts in heritage protection – formal analysis, document preparation guidelines, and further actions, *Conservation Officer's Handbook International Standards in Cultural Heritage Protection*, (ur.) Bogusław Szmygin, ICOMOS Polska, Varšava, 2015.
- TURNER, MICHAEL, On Buffs and Buffers, *World Heritage Papers 25 – World Heritage and Buffer Zones*, (ur.) Oliver Martin; Giovanna Piatti, Centar za svjetsku baštinu, Pariz, 2009., 15–18.
- UN-Habitat, *The Challenge of Slums – Global Report On Human Settlements*, London, 2003.
- UNESCO Centar za svjetsku baštinu, Position paper, *World Heritage Papers 25 – World Heritage and Buffer Zones*, (ur.) Oliver Martin; Giovanna Piatti, Centar za svjetsku baštinu, Pariz, 2009., 59–70.
- UNESCO Centar za svjetsku baštinu, *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, Pariz, 2005.
- UNESCO, *Expert Meeting on the “Global strategy” and thematic studies for a representative World Heritage List*, 1994.
- UNESCO, *Managing Cultural World Heritage*, Pariz, 2013.
- UNESCO, *The UNESCO Recommendation on the Historic Urban Landscape Report of the Second Consultation on Its Implementation by Member States*, Pariz, 2019.
- UNESCO, *World Heritage Committee Decision 44 COM 7A.34*, Pariz, 2021.
- WENWU, DU; PENABAZ-WILEY, SOFIA M.; NJERU, ANTHONY M.; KINOSHITA, ISAMI, Models and Approaches for Integrating Protected Areas with Their Surroundings: A Review of the Literature, *Sustainability (Switzerland)*, 7 (7) (2015.), 8151–8177.
- YOUNG, CHRISTOPHER, Understanding Management in a World Heritage Context: Key Current Issues in Europe, *Historic Environment: Policy and Practice*, 7 (2) (2016.), 189–201.

INTERNETSKI IZVORI

- UNESCO, *Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine*, <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/> (15.10.2022.)
- UNESCO, *Publikacije*, <https://whc.unesco.org/en/series/25/> (2.10.2022.)
- UNESCO, *Rezolucije i odluke*, <https://whc.unesco.org/en/decisions/7638> (2.10.2022.)

- UNESCO, *Operativne smjernice za provedbu Konvencije o svjetskoj baštini*, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> (16.10.2022.)
- UNESCO, *Managing Cultural World Heritage*, Pariz, 2013., <https://whc.unesco.org/en/managing-cultural-world-heritage/> (15.10.2022.)
- UNESCO, *Global Strategy for a balanced, representative and credible World Heritage List*, 1996., <https://whc.unesco.org/archive/global94.htm#debut> (16.10.2022.)
- UNESCO, *Recommendation on the Historic Urban Landscape*, Pariz, 2011. <https://whc.unesco.org/en/hul/#:~:text=The%20Historic%20Urban%20Landscape%20approach,in%20the%20urban%20development%20process.> (16.10.2022.)
- UN-Habitat, *The Challenge of Slums – Global Report On Human Settlements*, 2003. <https://unhabitat.org/the-challenge-of-slums-global-report-on-human-settlements-2003>, (16.10.2022.)
- ICOMOS, *Povelje, usvojene međunarodne konvencije i standardi*, <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts> (15.10.2022.)
- UNESCO, Stručni skup o ocjeni općih načela i kriterija za nominaciju prirodnih područja svjetske baštine iz 1996., <https://whc.unesco.org/en/events/1113/> (16.10.2022.)

Summary

SUSTAINABLE MANAGEMENT OF HISTORIC CITIES' ENVIRONMENTS THROUGH ESTABLISHING BUFFER ZONES – THE KEY APPROACHES IN INTERNATIONAL DOCUMENTS ON THE PROTECTION AND PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE

As one of the principal planning tools in the sustainable management of protected natural properties, buffer zones have increasingly been seen as a decisive tool in supporting the sustainability of cultural properties on the World Heritage List since the 1990s, but there is still a lack of consensus on their role and how it should be achieved. Differences in the interpretation of their role, both internationally and within different national protection policies are significant, and can be attributed to the recent removal of two European historical cities from the World Heritage List – Dresden in 2009 and Liverpool in 2021. The research on the topic of sustainable management of historic cities and their environments critically revises the core concepts of cultural heritage protection, and establishes a connection between the role of buffer zones and the latest UNESCO Recommendation for the Protection of Historic Urban Landscapes. This paper analyses international standard-setting documents on the protection of cultural heritage, the development of the notion of heritage and key aspects that inform the conservation practice, from the Athens Charter for the Restoration of Historical Monuments from 1931 to the 2011 Recommendation on Historic Urban Landscape.

There is a number of standard-setting documents which are widely referred to when defining national heritage legislation. These documents, also known as the “first category of doctrinal texts”, commonly address the “historic environment”, “setting”, and “surroundings” of cultural monuments. Buffer zones, on the other hand, are only mentioned once in these types of documents – in the 2005 *Xi'an Declaration*. Aside from constituting an important basis for UNESCO's principal document on urban conservation, the 2011 *Recommendation on Historic Urban Landscapes*, these can be used to standardize the basic regulatory functions of the buffer zone as well as the key components of its management. Finally, the role of the buffer zone is directly related to the concept of “integrity” as one of the two fundamental criteria for the protection and preservation of cultural heritage. As ICOMOS suggests, the concept of “integrity” which prominently figures in the 2011 *Recommendation on Historic Urban Landscapes*, while not yet fully accepted by all stakeholders of the World Heritage management system, might prove instrumental in addressing many challenges confronting the World Heritage Committee due to sudden urban development.

Ivo Glavaš, Ivo Šprljan

O ugaonim stupovima u Šibeniku

Ivo Glavaš
Ministarstvo kulture i medija,
Uprava za zaštitu kulturne baštine,
Konzervatorski odjel u Šibeniku
HR – 22000 Šibenik, Stube Jurja Čulinovića 1/3
Ivo Šprljan
Ministarstvo kulture i medija,
Uprava za zaštitu kulturne baštine,
Konzervatorski odjel u Šibeniku
HR – 22000 Šibenik, Stube Jurja Čulinovića 1/3

UDK: 728.3.012.43(497.581.2Šibenik)(091)
Prethodno priopćenje/Preliminary Communication
Primljen/Received: 8. 6. 2022.

Ključne riječi: Šibenik, ugaoni stup, obiteljski grb, reprezentativna etaža, ugaona bifora, razdjelni vijenac

Keywords: Šibenik, corner column, family coat of arms, representative floor, corner bifora, partition cornice

U radu se raspravlja o fenomenu ugaonih stupova na kućama u povijesnoj jezgri Šibenika. Na istočnoj jadranskoj obali oni se javljaju od Kvarnera do srednje Dalmacije, ali najviše ih ima u Šibeniku, ukupno petnaest. Međutim, posebnost Šibenika su ugaoni stupovi u simbiozi sa zrcaljeno postavljenim obiteljskim grbovima iznad njih ili unutar kapitela stupova, koji na taj način pokazuju na reprezentativnu etažu objekta. Pojava ugaonih stupova u Šibeniku povezana je s intenzivnom izgradnjom građevina u povijesnoj jezgri u 15. stoljeću. Moguće izvoriste fenomena ugaonih stupova, sa zrcaljeno postavljenim obiteljskim grbovima iznad njih, jest slična situacija na uglu splitske palače Ciprianis-Benedetti.

UVOD

Stambeno graditeljstvo u srednjem vijeku u Šibeniku još uvijek nije dovoljno obrađena tema. Prvo sustavnije istraživanje povijesne jezgre Šibenika započeli su još 1985. godine znanstvenici Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu. Nakon prve objave djelomičnih rezultata istraživanja, u radu koji je objavljen u Radovima Instituta za povijesti umjetnosti 1987. godine, postalo je jasno da su se autori opredijelili za metodologiju analize šibenske povijesne jezgre po blokovima.¹ Opisanom metodologijom isti tim je za potrebe izrade konzervatorskog elaborata, kao dijela tadašnjeg Provedbenog urbanističkog plana

povijesne jezgre Šibenika, obradio cijelu povijesnu jezgru Šibenika. Konzervatorski elaborat pod nazivom *Šibenik – povijesna jezgra. Analiza razvoja i prijedlozi konzervatorskih smjernica* izrađen je u lipnju 1990. godine.² Nakon toga jedan od članova tima Instituta za povijest umjetnosti, Danko Zelić, obranio je na Sveučilištu u Zagrebu 1999. godine doktorski rad pod naslovom *Postanak i urbani razvoj Šibenika u srednjem vijeku*. Zelićev doktorski rad tako je do danas ostao jedini znanstveno zaokruženi prikaz povijesnog i urbanističkog razvoja Šibenika u srednjem vijeku. Osim radova iz kruga istraživača tima Instituta za povijest umjetnosti, u novije vrijeme stambenim graditeljstvom Šibenika kroz identifikaciju pojedinih majstora graditelja u šibenskom notarskom arhivu bavi se Emil Hilje.³

Izdvojeni fenomen u okviru povijesnoga stambenog graditeljstva u Šibeniku predstavljaju ugaoni stupovi koji, kako ćemo dalje vidjeti, nisu samo fenomen Šibenika, ali su baš u Šibeniku doživjeli svoje najvažnije i najljepše pojavne oblike. O njima u literaturi nalazimo tek crtice, a jedini kraći, informativni rad o ugaonim stupovima u Šibeniku objavio je Ivo Šprljan u časopisu *Klesarstvo i graditeljstvo* 2005. godine.⁴ U dva navrata teme ugaonih stupova dotiče se vrlo sažeto i Igor Fisković, koji fenomen ograničava samo na srednju Dalmaciju, u njima vidi nedvojbenu utjecaj mletačke ranogotičke arhitekture i pripisuje ih radionicama Pincina i Busata, tada zaposlenima na katedrali sv. Jakova, ali ne daje pobliža objašnjenja.⁵ Osnovne podatke o ugaonim stupovima u

² TADIĆ, BISERKA; STEPINAC, DAVORIN, 1990.

³ HILJE, EMIL, 2013a., 61-70; HILJE, EMIL, 2013b., 135-158; HILJE, EMIL, 2015., 217-230.

⁴ ŠPRILJAN, IVO, 2005., 22-24.

⁵ FISKOVIĆ, IGOR, 1977., 83; FISKOVIĆ, IGOR, 1982., 134, bilj. 121.

¹ TADIĆ, BISERKA; MARKOVIĆ, JAGODA; HORVAT-LEVAJ, KATARINA, 1987., 5-29.

1 Ugaoni štap u Trogiru (foto: I. Glavaš, 2022.)
Corner pole in Trogir (photo: I. Glavaš, 2022)

2 Ugao palače Ciprianis-Benedetti u Splitu (foto: Z. Radunić, 2022.)
Corner on the Ciprianis-Benedetti palace in Split (photo: Z. Radunić, 2022)

Trogiru (sačuvalo ih se sedam) daje Ana Plosnić Škarić u svom neobjavljenom doktorskom radu iz 2010. godine.⁶ U novije vrijeme ugaonim stupovima na Rabu, gdje ih je poslije Šibenika i najveći broj, bavi se Marija Bijelić koja u radu objavljenom u *Peristilu* 2017. godine donosi i kartu postojećih stupova u povijesnoj jezgri Raba.⁷ Laris Borić i Jasenka Gudelj u svojoj knjizi o Cresu objavljenoj 2019. godine komentiraju nekoliko postojećih ugaonih stupova u povijesnoj jezgri Cresa u kontekstu obrade stambenih objekata.⁸ Stoga je, s obzirom na stanje istraživanja fenomena, cilj ovoga rada pobliže objasniti pitanje ugaonih stupova u Šibeniku, posebno s obzirom na njihovo značenje u kontekstu nagle izgradnje grada tijekom 15. stoljeća. Komparativnom analizom utvrdit će se osobite značajke ugaonih stupova u Šibeniku u odnosu na druga mjesta na istočnoj jadranskoj obali gdje se javljaju.

PITANJE IZVORIŠTA

U poznatom radu o romaničkom stambenom graditeljstvu Splita i Trogira Cvito Fisković u katalogu romaničkih građevina u povijesnoj jezgri Trogira pod brojem 51. opisuje palaču prijelaznog romaničko-gotičkog stila, na kojoj su i danas vidljivi zazidani romanički i gotički otvori za

prozore i vrata.⁹ Na samom uglu palače nalazi se, kako Fisković piše, ugaoni polustup, ali u ovom slučaju radi se o ugaonom štapu jer nema ni baze ni kapitela da bi bio klasificiran kao stup (sl. 1). To je nedvojbeni dokaz da je tijekom romanike i gotike u Dalmaciji prisutno „ukrašavanje“ uglova građevina nečim što će kasnije postati pravi stup. Drugi, daleko značajniji primjer nalazi se na palači Ciprianis-Benedetti koja pročeljima gleda na današnji Narodni trg u Splitu. Palača Ciprianis-Benedetti doživjela je kroz povijest brojne promjene, pregradnje i nadogradnje, tako da njezine faze možemo pratiti od ranoga srednjeg vijeka do trenutka kada objekt 1680. godine preuzima obitelj Benedetti i preoblikuje ga dodavanjem elemenata baroknog stila, što predstavlja i današnji izgled građevine, uz manje izmjene u prizemlju.¹⁰ Na istaknutom uglu palače nalazi se ugaoni štap (nema baze ni kapitela) koji ide sve do završetka prizemlja koje je na pročelju jasno odijeljeno vijencem u obliku gotičkoga tordiranog užeta (sl. 2). Na uglu zapadnog pročelja nalazi se i skulptura sv. Antuna Opata u niši koju je prema natpisu 1394. godine dao izraditi splitski plemić Ciprijan Zaninov de Ciprianis, kako sebe na natpisu titulira: „*tunc comes Curcule*“

⁶ PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, ANA, 2010., 201-202.

⁷ BIJEIĆ, MARIJA, 2017., 29-31.

⁸ BORIĆ, LARIS; GUDELJ, JASENKA, 116-118.

⁹ FISKOVIĆ, CVITO, 1952., 175.

¹⁰ O palači Ciprianis-Benedetti i elementima dekorativne plastike vidi kod: FISKOVIĆ, CVITO, 1954., 99-100; MARASOVIĆ, MIRJANA, 2001.-2002., 61-75.

3 Zrcaljeni grbovi splitske plemićke obitelji de Ciprianis na uglu palače Ciprianis-Benedetti (foto: Z. Radunić, 2022.)

Mirrored coats of arms of the Split noble family de Ciprianis on the corner of the Ciprianis-Benedetti palace (photo: Z. Radunić, 2022)

(tadašnji korčulanski knez).¹¹ U visini prvog kata palače, a iznad ugaonog štapa, na obje strane pročelja zrcalno su postavljena dva grba obitelji de Ciprianis u gotičkom štitu (sl. 3). Ranija romanička faza objekta naglašena je rekonstruiranim heksaforama u razini prvog kata i ostacima dućanskih otvora u prizemlju građevine. S obzirom na to da je jedini vidljivi reprezentativni dio palače zapravo ugao (romaničke heksafore su također orijentirane prema uglu), logično je da se Ciprijan Zaninov odlučio da težište dekoracije i simbola svoje plemićke obitelji postavi na taj dio. Zato je obiteljske grbove zrcalno pozicionirao točno u osi ugaonog štapa. Kasniji vlasnici, obitelj Benedetti, postavljaju novi portal i svoj obiteljski grb na južnom pročelju u današnjoj Ulici Marka Marulića, gdje je daleko manje vidljiv. Prema tome, ta koncepcija Ciprijana Zaninova možda bi mogla predstavljati najstarije datirano povezivanje ugaonog štapa i u uglu zrcaljeno postavljenih obiteljskih grbova. Međutim, ova koncepcija će svoj pravi procvat doživjeti u sljedećem stoljeću upravo u Šibeniku, s tim da treba naglasiti da završetak ugaonog štapa i vijenca na splitskoj palači Ciprianis-Benedetti i grbove obitelji de Ciprianis na prvom katu razdvajaju dva reda klesanog kamena, dok to u Šibeniku nije slučaj.

U Šibeniku ima ukupno petnaest ugaonih stupova, a nigdje drugdje nije došlo do povezivanja obiteljskih

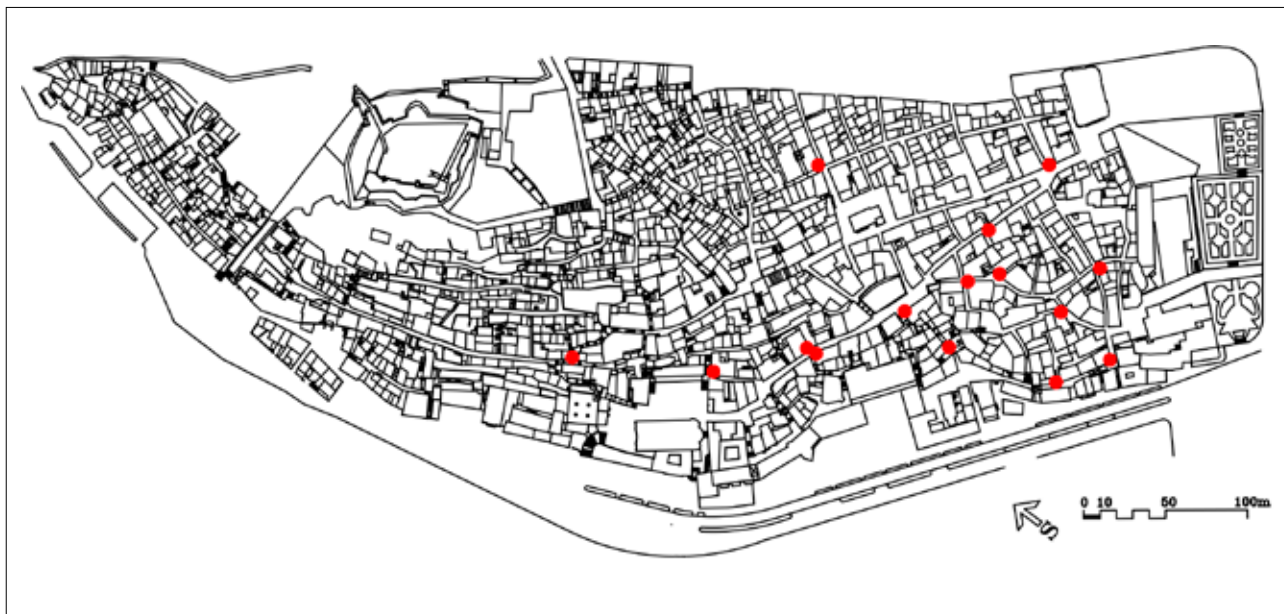
grbova, elemenata dekorativne plastike i ugaonih stupova kao na kućama u povijesnoj jezgri Šibenika¹² (sl. 4). Za pravo nam daju primjeri ugaonih stupova u Rabu, Cresu i Trogiru, među kojima nema primjera takve simbioze. U Rabu je primjerice evidentirano ukupno devet ugaonih stupova i tri ugaona štapa, i ni na jednom se u istoj kompoziciji ne nalaze obiteljski grbovi.¹³ Dakle, možemo li govoriti o tome da je ugaoni ansambl Ciprijana Zaninova u Splitu utjecao na postavljanje ugaonih stupova s obiteljskim insignijama u Šibeniku, teško je reći, ali sličnost je svakako primjetna.

S obzirom na velike promjene u popločenju ulica u šibenskoj povijesnoj jezgri tijekom vremena, na mnogim mjestima baze stupova više se ne vide, a neke su i znatno oštećene. To ne znači da se u tim slučajevima ne radi o stupovima u pravom smislu te riječi (a ne o ugaonim stupovima), osim možda u slučaju ugaonog stupa u Uskočkoj ulici 10, što ćemo sve popratiti odgovarajućim komentari-ma u raspravi. Na nekim ugaonim stupovima u Šibeniku

¹¹ FISKović, CVITO, 1954., 99. O karijeri Ciprijana Zaninova vidi kod: ANČIĆ, MLADEN, 1979., 37-80.

¹² Najvjerojatnije se pretežito radi o plemićkim kućama i palačama, njihovim ugaonim stupovima i grbovima, ali treba upozoriti da nisu samo plemići imali svoje obiteljske grbove, već je to pravo, među ostalim, pripadalo i drugim građanima. (GRANIĆ, MIROSLAV, 1993., 141.) Neki od neidentificiranih obiteljskih grbova na šibenskim kućama, uključujući i one povezane s ugaonim stupovima, mogli bi pripadati i pučkim obiteljima kao što je slučaj s grbom trogirskog klesara Jakova Florijeva. Vidi o tome: ZELIĆ, DANKO, 2008., 22.

¹³ O smještaju i izgledu ugaonih stupova na Rabu vidi kod: BIJEIĆ, MARIJA, 2017., 29-31.

4 Karta 15 ugaonih stupova u povijesnoj jezgri Šibenika (izradio: I. Šprljan, 2022.)

Map representing the locations of 15 corner columns in the historical centre of Šibenik (made by: I. Šprljan, 2022)

5 Ugaoni stup na uglu bratimske kuće bratovštine sv. Marije od Kaštela (foto: I. Glavaš, 2022.)

Corner column on the corner of the house of the Confraternity of St. Mary of the Castle (photo: I. Glavaš, 2022)

zrcaljeni obiteljski grbovi postavljeni su zasebno odmah iznad kapitela stupova, dok su na nekima obiteljski grbovi uklopljeni u same kapitele.

Također treba naglasiti da je zrcaljeno postavljanje obiteljskih grbova na uglovima kuća iznimno rijetka pojava. Opet u Šibeniku bilježimo tek nekoliko takvih slučajeva karakterističnih za kasni srednji vijek, dok se rijedak sličan primjer javlja u Korčuli na kući u Ulici Korčulanskog statuta, gdje se nalazi zrcaljeni grb korčulanske plemićke obitelji Tolentić iz 16. stoljeća.¹⁴

O FUNKCIJI, ZNAČENJU I POLOŽAJU UGAONIH STUPOVA U POVIJESNOJ JEZGRI ŠIBENIKA

Na kućama i palačama u Šibeniku nije primjetna takva raskoš u dekoracijama kao što je to slučaj na plemićkim palačama u Trogiru i Splitu. U Šibeniku su takvi objekti daleko skromnije ukrašeni, a ni atriji nisu raskošno dekorirani. Budući da su primjerice stambeni blokovi neposredno zapadno od samostana i crkve sv. Frane izrazito guste strukture tako da su reprezentativna glavna pročelja gotovo „nevidljiva“, to je situacija u kojoj ugaoni stupovi postaju glavni simbol iskazivanja moći pojedine obitelji.

Glavnina građevina u povijesnoj jezgri Šibenika, povezana s intenzivnom izgradnjom grada u 15. stoljeću, koncentrirana je gotovo u ravnoj liniji između crkve i samostana sv. Frane i tadašnjega glavnog gradskog trga (*plathea communis*) s Velikom ložom i katedralom sv. Jakova, i s današnjom glavnim gradskom Ulicom kralja Tomislava (nekadašnjom povijesnom ulicom Fra le Botteghe) kao krajnjom

¹⁴ FAZINIĆ, ALENA; FAZINIĆ, NEVEN, 2011., 37.

6 Glavno pročelje palače Dominis u Rabu i ugaoni stup (foto: G. Jerabek, 2022.)

Main façade of the Dominis palace in Rab and its corner column (photo: I. Glavaš, 2022)

7 Ugaoni stup na kući Berislavić u Trogiru (foto: I. Glavaš, 2022.)

Corner column on the Berislavić house in Trogir (photo: I. Glavaš, 2022).

granicom.¹⁵ Iznad te linije postoje samo dva ugaona stupa, ali bez obiteljskih grbova. Od ta dva ugaona stupa, za onaj na kući u današnjoj Ulici Andrije Kačića Miošića 18, možemo opravdano pretpostaviti da je na tom mjestu sekundarno ugrađen. Drugi ugaoni stup nalazi se na uglu nekadašnje bratimske kuće najuglednije šibenske bratovštine sv. Marije od Kaštela koja se počela graditi 1476. godine¹⁶ (sl. 5). Sačuvao se i ugovor između bratovština sv. Marije od Kaštela i majstora Luke Milovčića, njegovog brata Mihovila te majstora Martina Pavlinovića sklopljen 7. siječnja 1478. godine kojim se oni obvezuju izraditi baš taj ugaoni stup.¹⁷ To znamo jer se u ugovoru spominje reljef s prikazom *Pietà* u niši, koji se nalazi lijevo od stupa na jugozapadnom pročelju bratimske kuće. Nedugo nakon gradnje kuće bratima Gospe od Kaštela, 1490. godine započela je i gradnja njihove crkve sv. Marije od Milosrđa na kojoj je za protomagistra 1502. godine postavljen Nikola Firentinac. Posljednja je to crkva sagrađena unutar zidina Šibenika.¹⁸ Također, to je jedini

primjer ugaonog stupa izvan središnjeg dijela koncentracije plemićkih objekata u povijesnoj jezgri Šibenika za koji možemo tvrditi da se nalazi na izvornom mjestu.

Osnovna karakteristika ugaonih stupova u Šibeniku jest da se oni postavljaju do visine reprezentativne etaže na kućama i palačama. Na taj način oni na fasadi građevine jasno pokazuju poziciju reprezentativne etaže, koja je tako znatno vidljivija nego kada se u uskoj ulici moramo zagledati u visinu da bismo vidjeli raskošnu biforu ili triforu *piano nobilea*.¹⁹ Uobičajena je pojava da odmah iznad ugaonog stupa ide razdjelni vijenac, kao još jedan način označavanja reprezentativne etaže. Iznad ugaonog stupa u Šibeniku dosta često dolazi i ugaona bifora, što je poznati element venecijanskoga stambenog graditeljstva, ali vrlo karakterističan i za stambeno graditeljstvo u povijesnoj jezgri Šibenika.²⁰ Nažalost, radi li se u Šibeniku o redovitim pojavama razdjelnih vijenaca i ugaonih bifora iznad ugaonog stupa, još uvijek bez detaljnog istraživanja ne možemo tvrditi. Naime, neke su kuće već od kraja 18. stoljeća i naročito u 19. i 20. stoljeću na pročeljima temeljito preoblikovane. U uvjetima učestalih promjena prozorskih otvora na stambenim objektima dalmatinskih komuna katkad je teško procijeniti

¹⁵ O tom najstarijem dijelu povijesne jezgre Šibenika i valorizaciji objekata vidi kod: TADIĆ, BISERKA; STEPINAC, DAVORIN, 1990., 20-26; ZELIĆ, DANKO, 1999., 112-113. O koncentriranoj i intenzivnoj izgradnji plemićkih kuća i palača u Šibeniku ponajviše u tom dijelu povijesne jezgre, osobito u 15. stoljeću: ZELIĆ, DANKO, 1999., 193-200.

¹⁶ O bratovštini sv. Marije od Kaštela vidi kod: ZELIĆ, DANKO, 1999., 174-175.

¹⁷ FISKOVIĆ, CVITO, 1986., 52 i bilj. 50.

¹⁸ ZELIĆ, DANKO, 1999., 174-175.

¹⁹ O poziciji reprezentativne etaže u gustoj i zbijenoj izgradnji vidi kod: GRUJIĆ, NADA, 1986., 28.

²⁰ FISKOVIĆ, IGOR, 1982., 134 i bilj. 122.

8 Ugaoni stup na palači Divnić (foto: I. Glavaš, 2022.)
Corner column on the Divnić palace (photo: I. Glavaš, 2022)

9 Grbovi plemićke obitelji Divnić iznad ugaonog stupa palače Divnić (foto: I. Glavaš, 2022.)

Coats of arms of the noble family Divnić above the corner column of the Divnić palace (photo: I. Glavaš, 2022)

radi li se primjerice o palači s izvornim pozicijama gotičkih otvora ili su gotički otvori premješteni s neke druge kuće. Karakterističan je primjer kuće Kožul u Šibeniku u Ulici Andrije Kačića Miošića 1, koja samo na prvi pogled izgleda kao jedinstveno gotičko zdanje, a mogla je biti sagrađena (sastavljena) tek u 19. ili čak 20. stoljeću.²¹ U prilog tezi o čestom preoblikovanju pročelja stambenih kuća i sekundarnoj upotrebi dekorativnih prozorskih okvira ide i situacija u Trogiru, gdje za svega četiri pročelja gotičkih kuća možemo dokazati da imaju izvorni raspored otvora, uključujući i one na reprezentativnoj etaži.²²

Na jednaki način kao u Šibeniku, ugaoni stup na glavnom pročelju renesansne palače Dominis na Rabu obilježava reprezentativnu etažu prvog kata²³ (sl. 6). Ugaoni stup palače Dominis istovremeno je s njenim preuređenjem u renesansi, ali je teško zaključiti je li baš taj ugaoni stup bio umjetnička inspiracija za sve ugaone stupove na Rabu, kako misli Bijelić, što utječe i na njihovu dataciju nakon onoga na palači Dominis.²⁴

Drugačiji primjer – gdje ugaoni stup ne naglašava reprezentativnu etažu – pronalazimo u povijesnoj jezgri Trogira na kući Berislavić²⁵ (sl. 7). Tu ugaoni stup ostaje u razini

prizemlja, a reprezentativni prvi kat s gotičkom biforom naglašava razdjelni vijenac. Slična je situacija na južnoj kući Rodinis u povijesnoj jezgri Cresa, gdje je ugaoni stup na renesansnom pročelju iz 1505. godine u zoni prizemlja, a reprezentativne su druga i treća etaža kuće.²⁶ Borić i Gudelj pretpostavljaju da svi ugaoni stupovi na creskim stambenim objektima imaju izvorište u ugaonim stupovima na gotičkom glavnom pročelju crkve sv. Izidora.²⁷ Međutim, u povijesnoj jezgri Cresa na palači Marcello-Petris s početka 16. stoljeća na svakoj od tri etaže nalaze se ugaoni stup i razdjelni vijenac,²⁸ što je svakako utjecaj mletačkoga stambenog graditeljstva, kao što je primjer ugaonog stupa u obliku trostrukog tordiranog užeta što ide kroz sve tri etaže venecijanske palače Ca d'Oro ili situacija s ugaonim stupovima na gotičkoj venecijanskoj palači Mastelli del Cammello.²⁹ Slična je situacija i s trokatnom gotičkom palačom u Ulici Decumanus 32 u Poreču. Na oba ugla palače prema ulici nalaze se vitki ugaoni stupovi na svakoj etaži i razdjelni vijenac, s tim da dvije završne etaže imaju samo jedan stup i ne dijeli ih razdjelni vijenac.³⁰

21 ZELIĆ, DANKO, 1999., 197-198.

22 PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, ANA, 2010., 157.

23 O palači Dominis vidi kod: BRADANOVIĆ, MARIJAN, 2013., 73-75.

24 BIJELEĆ, MARIJA, 2017., 31.

25 O kući Berislavić vidi kod: PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, ANA, 2010., 112-113.

26 O južnoj kući Rodinis vidi kod: BORIĆ, LARIS; GUDELJ, JASENKA, 2019., 116-117.

27 BORIĆ, LARIS; GUDELJ, JASENKA, 2019., 122.

28 O kući Marcello-Petris vidi kod: BORIĆ, LARIS; GUDELJ, JASENKA, 2019., 112-115.

29 ARSLAN, EDOARDO, 1971., 270-271, 283-284, 316-317.

30 PRELOG, MILAN, 2007., 252-257.

10 Ugaoni stup na kući u Ulici kralja Tomislava 16 (foto: I. Glavaš, 2022.)
Corner column on the house at 16 Ulica kralja Tomislava
(photo: I. Glavaš, 2022)

11 Ugaoni stup na kući u Vodičkoj ulici 1 (foto: I. Glavaš, 2022.)
Corner column on the house at 1 Vodička ulica (photo: I. Glavaš, 2022)

Najsnažniji dokaz da ugaoni stupovi s grbovima u Šibeniku služe za označavanje reprezentativne etaže jest ugaoni stup sa zrcaljenim plemićkim grbovima šibenske obitelji Divnić u gotičkom štitu, na njihovoj palači koja gleda na nekadašnji glavni gradski trg (*plathea communis*) (sl. 8). Palača Divnić sagrađena je na terenu s jako izraženim nagibom tako da njeno sjeverozapadno pročelje koje gleda prema bočnom pročelju Velike lože ima čak pet etaža, dok glavno jugozapadno pročelje ima četiri etaže. Reprezentativna etaža je treća etaža s renesansnom triforom i razdjelnim vijencem na jugozapadnom pročelju (gdje je u prizemlju i glavni ulazni portal), što odgovara četvrtoj etaži na sjeverozapadnom pročelju. Ugaoni stup s grbom plemićke obitelji Divnić ide upravo do te etaže, tako da je stup nešto viši od deset metara, računajući od najniže kote objekta (sl. 9). Odmah iznad ugaonog stupa na oba pročelja palače vide se ostatci zazidane, najvjerojatnije renesansne ugaone bifore. Treba napomenuti da je palača Divnić doživjela brojne pregradnje i promjene glavnih otvora kao i drugi istovrsni objekti u Šibeniku, tako da će se tek istraživanjem moći utvrditi različite faze gradnje. S obzirom na visinu okolnih kuća, nema nikakve sumnje da je reprezentativna etaža palače Divnić bila na trećoj etaži jugozapadnog, odnosno četvrtoj etaži sjeverozapadnog pročelja.

Izraziti primjeri lociranja ugaonih stupova u odnosu na reprezentativnu etažu i ugaone bifore dvije su nasuprotno

12 Grbovi plemićke obitelji Divnić iznad ugaonog stupa na kući u Ulici kralja Tomislava 16 (foto: I. Glavaš, 2022.)

Coats of arms of the noble family Divnić above the corner column on the house at 16 Ulica kralja Tomislava (photo: I. Glavaš, 2022)

13 Ugaoni stup na kući u Ulici Jurja Barakovića 1 (foto: I. Glavaš, 2022.)
Corner column on the house at 1 Ulica Jurja Barakovića
(photo: I. Glavaš, 2022)

14 Ugaoni stup na kući u Ulici kralja Tomislava 5B (foto: I. Glavaš, 2022.)
Corner column on the house at 5B Ulica kralja Tomislava
(photo: I. Glavaš, 2022)

15 Obiteljski grb unutar kapitela stupa na kući u Ulici kralja Tomislava 5B (foto: I. Glavaš, 2022.)
Family coat of arms on the capital of the column at 5B Ulica kralja Tomislava (photo: I. Glavaš, 2022)

16 Ugaoni stup na kući u Uskočkoj ulici 2 (foto: I. Glavaš, 2022.)
Corner column on the house at 2 Uskočka ulica (photo: I. Glavaš, 2022)

17 Ugaoni stup na kući u Zagrebačkoj ulici 8 (foto: I. Glavaš, 2022.)
Corner column on the house at 8 Zagrebačka ulica (photo: I. Glavaš, 2022)

18 Ugaoni stup na kući u Ulici Svetog Nikole Tavelića 10A (foto: I. Glavaš, 2022.)
Corner column on the house at 10A Ulica Svetog Nikole Tavelića (photo: I. Glavaš, 2022)

postavljene kuće u Ulici kralja Tomislava 16 (sl. 10) i Vodičkoj ulici 1 (sl. 11). Oba ugaona stupa, kojima se baze danas ne vide jer su najvjerojatnije ispod novijeg popločenja, gledaju na glavnu šibensku ulicu, današnju Ulicu kralja Tomislava, a nekadašnju ulicu Fra le Botteghe. Ugaoni stup na kući u Ulici kralja Tomislava 16 ima iznad kapitela stupa zrcaljane gotičke grbove plemićke obitelji Divnić (sl. 12). Iznad grbova na glavnom jugozapadnom pročelju kuće vidi se razdjelni vijenac i po sredini te druge etaže ostatci dvaju otvora, vjerojatno gotičke bifore, što ukazuje na činjenicu da je to nekada bila reprezentativna etaža. Otvori na pročelju kuće doživjeli su brojne intervencije od 18. stoljeća, ali pozicija prozora na uglu glavnoga jugozapadnog i izrazito uskoga jugoistočnog pročelja govore u prilog tezi da je na tom mjestu možda mogla izvorno biti ugaona bifora, što je opet moguće potvrditi tek istraživanjem, posebno na zidovima u unutrašnjosti objekta. Na trećoj etaži jugoistočnog pročelja, iznad reprezentativne etaže, vidljivi su ostatci zazidanoga gotičkog prozora. Kuća nasuprot nje u Vodičkoj ulici 1 nalazi se na jako nagnutom terenu. Glavnim pročeljem okrenuta je prema glavnoj Ulici kralja Tomislava. Ugaoni stup ide do zazidane renesansne ugaone bifore na prvoj etaži koja je očito bila reprezentativna. Kako su otvori bili mijenjani tijekom povijesti, a i pročelja objekta su žbukana, danas je teško utvrditi pravo stanje stvari, međutim ugaoni stup i ugaona bifora jasno nam pokazuju gdje je nekad bila reprezentativna

etaža kuće. Ugaoni stup nema grbove, ali iznad kapitela do ugaone bifore za njih ima dovoljno mjesta, pa bismo mogli očekivati da se u nekom budućem istraživanju otkriju ispod sloja cementne žbuke i prezentiraju.

Vrlo visoki ugaoni stup na kući u Ulici Jurja Barakovića 1 očito pokazuje na poziciju reprezentativne etaže koja je ovdje na trećoj etaži, što nije neuobičajeno, kako smo vidjeli (sl. 13). Budući da je na građevini tijekom povijesti došlo do određenih promjena u kvaliteti i poziciji otvora, potrebno je skinuti postojeću cementnu žbuku s pročelja kako bismo definitivno potvrdili tu tezu. Zasad se vizualnim pregledom objekta čini da iznad kapitela ugaonog stupa nema grbova. Baza ugaonog stupa je jako oštećena tako da su vidljivi tek njeni ostatci. I na uglu kuće u Ulici kralja Tomislava 5B ugaoni stup s obiteljskim grbom i fragmentom razdjelnog vijenca ide do pretpostavljene reprezentativne treće etaže, koja je također najvjerojatnije skrivena ispod debelih naslaga žbuke (sl. 14). Međutim, to je izdvojeni primjer u povijesnoj jezgri Šibenika gdje se unutar kapitela stupa nalazi samo jedan obiteljski grb zasada neidentificirane obitelji (sl. 15).

Općenito postoji niz građevina u povijesnoj jezgri Šibenika koje su osim promjene otvora dobile i fasade žbukane cementnom žbukom ispod koje se najvjerojatnije skrivaju otvori prethodnih, izvornih faza. Takva je situacija s ugaonim stupovima na kućama u Uskočkoj ulici 2 (sl. 16),

19 Ugaoni stup na kući u Ulici Svetog Nikole Tavelića 3 (foto: I. Glavaš, 2022.)

Corner column on the house at 3 Ulica Svetog Nikole Tavelića (photo: I. Glavaš, 2022)

20 Ugaoni stup na kući u Ulici Jurja Šižgorića 5 (foto: I. Glavaš, 2022.)

Corner column on the house at 5 Ulica Jurja Šižgorića (photo: I. Glavaš, 2022)

Zagrebačkoj ulici 8 (sl. 17), Ulici sv. Nikole Tavelića 10A (sl. 18), Ulici Svetog Nikole Tavelića 3 (sl. 19) i Ulici Jurja Šižgorića 5 (sl. 20). Na prva tri objekta uz ugaone stupove postoji i obiteljski grb iz 15. stoljeća, a sva tri ukazuju vrlo vjerojatno na reprezentativni prvi kat građevine. Na kući u Uskočkoj ulici 2 i objektu u Zagrebačkoj ulici 8, koji je gledao na nekadašnji povijesni trg Rialto, reprezentativnu etažu dodatno označava i vidljivi razdjelni vijenac. Razdjelni vijenac na kući u Zagrebačkoj ulici 8 izrazitih je gotičkih karakteristika kao i obiteljski grb. Na ugaonim stupovima na kući u Uskočkoj ulici 2 (sl. 21) i kući u Ulici Svetog Nikole Tavelića 10A (sl. 22) zrcaljeni grbovi još neidentificiranih obitelji smješteni su unutar kapitela stupova. Gotički obiteljski grbovi unutar kapitela na ugaonom stupu u Uskočkoj ulici 2 relativno su mali i otučeni. Za zrcaljene grbove iznad ugaonog stupa u Zagrebačkoj ulici 8 također nije utvrđeno kojoj obitelji pripadaju (sl. 23). Inače, baze ugaonih stupova u Uskočkoj ulici 2 i Zagrebačkoj ulici 8 se ne vide i zasigurno se nalaze ispod današnjeg popločenja. Što se tiče ugaonog stupa na objektu u Ulici Jurja Šižgorića 5, treba naglasiti da nikada nije uklanjana cementna žbuka s pročelja građevine, tako da se možda iznad kapitela ugaonog stupa ipak nalaze obiteljski grbovi.

Od gore opisanog pravila da ugaoni stup pokazuje na reprezentativnu etažu samo naizgled odstupa kuća u današnjoj Ulici kralja Tomislava 9. Kuća je glavnim, uličnim pročeljem okrenuta prema sjeveroistoku. Reprezentativna etaža s biforom i balkonom nalazi se na drugom katu u središtu glavnog pročelja. Na krajnjem sjeverozapadnom uglu građevine nalazi se ugaoni stup s dva zrcaljeno postavljena gotička štita (sl. 24). U jednom od njih nalazi se grb šibenske plemićke obitelji Ivetić,³¹ a u drugom, koji gleda na današnju ulicu Dobrić, naknadno je uklesan natpis pripadnika obitelji Dominika Ivetića koji govori o restauraciji objekta 1596. godine (sl. 25). O srednjovjekovnoj fazi svjedoči i posljednji sačuvani izvorni gotički balkon u povijesnoj jezgri Šibenika na drugom katu bočnoga jugoistočnog pročelja objekta. Budući da je, po svemu sudeći, glavno pročelje kuće s balkonom i svim otvorima oblikovano u 18. stoljeću, tek će se budućim istraživanjima utvrditi parcelacija tog prostora u srednjovjekovno doba. Stoga je kod procjene prostornosti građevine kroz povijest potreban stanoviti oprez, što je i inače slučaj s objektima u povijesnim jezgrama dalmatinskih komuna. Ugaoni stup Ivetića doseže

31 GALVANI, FEDERICO ANTONIO, 1883., 137.

21 Otučeni obiteljski grbovi unutar kapitela stupa u Uskočkoj ulici 2 (foto: I. Glavaš, 2022.)

Family coats of arms decorating column capitals from the house at 2 Uskočka ulica (photo: I. Glavaš, 2022)

22 Obiteljski grb unutar kapitela stupa u Ulici Svetog Nikole Tavelića 10A (foto: I. Glavaš, 2022.)

Family coats of arms decorating column capitals on the house at 10A Ulica Svetog Nikole Tavelića (photo: I. Glavaš, 2022)

do prvog kata, a današnja se reprezentativna etaža nalazi na drugom katu. Međutim, ispod balkona na prvom katu uočljiva je neobična praznina u rasporedu otvora, što je moguća pozicija na primjer bifore iz gotičkog razdoblja. Prema tome, u kasnom srednjem vijeku reprezentativan je mogao biti prvi kat građevine, a ne drugi kao danas.³²

Nasuprot ovim primjerima, ugaoni stup na kući u Uskočkoj ulici 10 više sliči na ugaoni štap jer nema ni baze ni kapitela (sl. 26). Umjesto kapitela i eventualnog obiteljskog grba pri vrhu se nalazi profilirani kameni kvadar s natpisom i uklesanom 1802. godinom. Baza stupa se danas ne vidi jer ju je zaklonilo naknadno sagrađeno vanjsko stubište. U ovom slučaju potrebna su dodatna istraživanja kojima će se utvrditi radi li se doista o ugaonom stupu s bazom, kapitelom i obiteljskim grbom.

³² Općenito je ugođaj tog prostora danas drugačiji, jer su razaranjima tijekom Drugog svjetskog rata porušeni neki objekti sjeverno od promatranog objekta. Nakon rata nisu poduzeti zahvati rekonstrukcije ili zamjenske gradnje pa je prostor pretvoren u trg, što je bio karakterističan konzervatorsko-restauratorski postupak u Šibeniku u poslijeratnom periodu.

CRTICA O UGAONIM STUPOVIMA I DATACIJI OBJEKATA

Mogu li ugaoni stupovi poslužiti kao osnova za dataciju objekata u povijesnoj jezgri Šibenika? Donekle mogu, ali pritom trebamo biti vrlo oprezni jer se pogotovo od prvog kata naviše na fasadama kuća u dalmatinskim komunama događaju česte promjene, što nije nepoznato ni u Šibeniku. Prema dosadašnjim spoznajama čini se da se najveća izgradnja kuća pa tako i ugaonih stupova u povijesnoj jezgri Šibenika može vezati uz 15. stoljeće. Koncentrirani su uglavnom na kućama od crkve i samostana sv. Frane do katedrale sv. Jakova te oko i ispod današnje (i nekadašnje) glavne gradske Ulice kralja Tomislava, ali potreban je oprez jer je to ujedno i područje najstarije izgradnje u Šibeniku. Uzmimo za primjer samo kuću na križanju današnje Ulice Svetog Nikole Tavelića i Ulice 15. siječnja 1873. Na njoj ne postoji ugaoni stup s obiteljskim grbom, ali postoji ugaoni zrcaljeno postavljeni obiteljski grb (nedvojbeno iz 15. stoljeća) na drugom katu građevine (sl. 27). Međutim, na pročelju tog objekta koje gleda na današnju Ulicu 15. siječnja 1873. – u visini prvog kata – vidi se veliki zazidani prozor, koji bi mogao biti romanički, i još jedan sličan manji na

23 Obiteljski grbovi iznad ugaonog stupa u Zagrebačkoj ulici 8 (foto: I. Glavaš, 2022.)

Family coats of arms above the corner column at 8 Zagrebačka ulica (photo: I. Glavaš, 2022)

24 Ugaoni stup na kući u Ulici kralja Tomislava 9 (foto: I. Glavaš, 2022.)
Corner column on the house at 9 Ulica kralja Tomislava
(photo: I. Glavaš, 2022)

25 Detalj natpisa obitelji Ivetić na kući u Ulici kralja Tomislava 9 (foto: I. Glavaš, 2022.)
Detail of inscription on the house of the Ivetić family at 9 Ulica kralja Tomislava (photo: I. Glavaš, 2022)

drugom katu.³³ Budući da je kuća (kao i većina u šibenskoj povijesnoj jezgri) doživjela brojne preinake, praktički sve do suvremenog doba, bez detaljnog istraživanja gotovo je nemoguće govoriti o njezinim povijesnim fazama, prostornosti i katnosti. Kako je općenito stanje istraženosti kuća u povijesnoj jezgri Šibenika minimalno, to se mogu očekivati mjestimične nove pojave romaničkih detalja pa bi neki objekti za koje smo prethodno bili sigurni da nisu sagrađeni ranije od 15. stoljeća mogli biti bitno stariji.³⁴

³³ Popis romaničkih objekata i detalja u Šibeniku vidi kod: DUJMOVIĆ, FRANO; FISKOVIĆ, CVITO, 1959., 27-28; ZELIĆ, DANKO, 1999, 193-194.

³⁴ Jedina kuća u povijesnoj jezgri Šibenika na kojoj romanika nije skrivena negdje sa strane jest tzv. palača Rossini s adresom na bočnom, sjeveroistočnom pročelju u današnjoj Ulici Frane Divnića 1. Na toj prvotno romaničkoj palači u velikoj blizini katedrale sv. Jakova dogodile su se krupne promjene u gotičko, renesansno i barokno vrijeme, ali ostaci romaničkih otvora vidljivi su na prizemlju i prvom katu glavnog pročelja okrenutog prema današnjoj Ulici kralja Tomislava. U barokno doba reprezentativna etaža bila je na drugom katu građevine. Treba napomenuti da je to je jedina cjelovita sačuvana romanička palača u povijesnoj jezgri Šibenika. Na glavnom pročelju palače, u visini prvog kata, u baroknoj kartuši nalaze se tri grba za koja Galvani pretpostavlja da su grbovi mletačke plemićke obitelji Foscarini, tj. da pripadaju šibenskom gradskom knezu Giampaolu Foscariniju. On je dužnost šibenskog kneza obnašao u drugoj polovini 17. stoljeća u tri navrata, a posljednji put od 1686. do 1686. godine. Međutim, jedna godina uklesana iznad desnog grba u donjem nizu od dva grba jest 1667., i ne poklapa se s mandatom Giampaola Foscarinija u Šibeniku. (GALVANI, FEDERICO ANTONIO, 1884., 90.)

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ugaoni stupovi na kućama i palačama nisu fenomen samo srednje Dalmacije, kako se to do nedavno mislilo. Znakovit broj ugaonih stupova javlja se na Kvarneru, u Rabu i Cresu. Samo u Rabu evidentirano je ukupno devet ugaonih stupova i tri ugaona štapa bez kapitela i baze. Međutim, jedino se u Šibeniku javlja simbioza ugaonog stupa sa zrcaljeno postavljenim obiteljskim grbovima povrh njega ili obiteljskim grbovima uklopljenim u kapitel ugaonog stupa. Osim toga, takvi ugaoni stupovi u Šibeniku pokazuju na reprezentativnu etažu građevine, bez obzira na kojoj se visini ona nalazila, što je uvjetovano posebnostima izgradnje. Ugaoni stupovi u Šibeniku koncentrirani su uglavnom na prostoru na kojem se nalazi najveći broj kuća i palača – u najstarijem dijelu povijesne jezgre od crkve i samostana sv. Frane do katedrale sv. Jakova te oko i ispod današnje glavne Ulice kralja Tomislava, nekadašnje Ulice Fra le Botteghe. Budući da se na tom prostoru radi o izrazito gustoj strukturi tako da su reprezentativna glavna pročelja gotovo „nevidljiva“, to je situacija u kojoj ugaoni stupovi postaju glavni simbol iskazivanja moći pojedinih obitelji. Potencijalno izvorište simbioze ugaonog stupa i zrcaljeno postavljenih obiteljskih grbova u Šibeniku mogla bi biti situacija na palači Ciprianis-Benedetti, koja je uglom okrenuta prema današnjem

26 Ugaoni stup na kući u Uskočkoj ulici 10 (foto: I. Glavaš, 2022.)
Corner column on the house at 10 Uskočka ulica
(photo: I. Glavaš, 2022)

27 Obiteljski grbovi na kući na križanju Ulice Svetog Nikole Tavelića i Ulice 15. siječnja 1873. (foto: I. Glavaš, 2022.)
Family coats of arms on the house on the crossing of Ulica Svetog Nikole Tavelića and Ulica 15. siječnja 1873 (photo: I. Glavaš, 2022)

Narodnom trgu u Splitu. Na samom uglu te palače u visini prvog kata, a iznad ugaonog štapa koji ide sve do završetka prizemlja, zrcaljeno su postavljeni grbovi splitske plemićke obitelji de Ciprianis u gotičkom štitu. Palača Ciprianis-Benedetti od romanike (romaničke heksafore) do gotike orijentirana je uglom prema Narodnom trgu, stoga je pozicija ugaonog stupa i plemićkih grbova kao pokazivanja moći vrlo logična. Kako je stambeno graditeljstvo u povijesnoj jezgri Šibenika još uvijek nedovoljno istraženo, tek ćemo nakon nekih budućih terenskih i arhivskih istraživanja možda moći nešto više kazati o tome jesu li ugaoni stupovi na nekim objektima u Šibeniku ujedno i orijentir za njihovu dataciju. Pritom svakako treba imati na umu da je vrlo mali broj dekorativnih elemenata na pročeljima kuća i palača u dalmatinskim komunama danas na svom izvornom mjestu, što predstavlja najveću teškoću kod identifikacije pojedinih umjetničkih tragova na pročeljima. U svakom slučaju, prema stilskim karakteristikama ugaoni stupovi uklapaju se u intenzivnu izgradnju povijesne jezgre Šibenika u 15. stoljeću.

LITERATURA

- ANČIĆ, MLADEN, Ser Ciprijan Zaninov. Rod i karijera jednog splitskog patricija druge polovice XIV. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 39, 1997, 37-80.
- ARSLAN, EDOARDO, *Gothic Architecture in Venice*, London – New York, 1971.
- BIJELIĆ, MARIJA, Formiranje i stambena izgradnja Donje ulice u Rabu u kasnom srednjem vijeku, *Peristil* 60, 2017, 21-34.
- BORIĆ, LARIS; GUDELJ, JASENKA, *Uveliko i u malo: lik i likovnost renesansnog Cresa*, Zadar, 2019.
- BRADANOVIĆ, MARIJAN, Prilog poznavanju stambenog graditeljstva 15. i 16. stoljeća na sjevernom Jadranu, *Peristil* 56, 2013, 71-80.
- DUJMOVIĆ, FRANO; FISKOVIĆ, CVITO, Romaničke freske u Srimi, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 11, 1959, 12-40.
- FAZINIĆ, ALENA; FAZINIĆ, NEVEN, *Korčulanski kameni grbovi XV. – XX. stoljeća*, Korčula, 2011.
- FISKOVIĆ, CVITO, Romaničke kuće u Splitu i Trogiru, *Starohrvatska prosvjeta* 2, 1952, 129-178.
- FISKOVIĆ, CVITO, Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti, *Peristil* 1, 1954, 71-102.

- FISKOVIĆ, CVITO, Kipovi Pieta u Dalmaciji i Boki Kotorskoj, *Peristil* 29, 1986, 41-54.
- FISKOVIĆ, IGOR, Uz proširenje djelatnosti Jurja Dalmatinca u Šibeniku, *Zbornik za likovne umjetnosti Matice srpske* 13, Novi Sad, 1977, 71-97.
- FISKOVIĆ, IGOR, Utjecaji i odrazi Jurja Dalmatinca u Šibeniku, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 3-6, 1982, 116-142.
- GALVANI, FEDERICO ANTONIO, *Il Re d'Armi di Sebenico*, vol. 1, Venezia, 1883.
- GALVANI, FEDERICO ANTONIO, *Il Re d'Armi di Sebenico*, vol. 2, Venezia, 1884.
- GRANIĆ, MIROSLAV, Plemstvo, grbovi i rodoslovlja paške vlastele u XVIII. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne značnosti HAZU u Zadru* 35, 1993, 137-218.
- GRUJIĆ, NADA, Dubrovnik Pustijerna. Istraživanje jednog dijela povijesnog tkiva grada, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 10, 1986, 7-39.
- HILJE, EMIL, Radmil Ratković i stambeno graditeljstvo u Šibeniku u drugoj polovini 15. stoljeća, *Peristil* 56, 2013a, 61-70.
- HILJE, EMIL, Šibenski graditelj i klesar Ivan Hreljić u svjetlu arhivske građe, *Ars Adriatica* 3, 2013b, 135-158.
- HILJE, EMIL, Djelatnost bračkih klesara Grgura i Marka Grubišića Petričića u Šibeniku, *Scripta in honorem Igor Fisković – Zbornik povodom sedamdesetog rođendana*, (ur.) Miljenko Jurković; Predrag Marković, Zagreb – Motovun, 2015, 217-230.
- MARASOVIĆ, MIRJANA, Šesterodijelni otvori na palači ex Ciprianis na Narodnom trgu u Splitu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 26/27, 2001.-2002., 61-75.
- PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, ANA, *Gotička stambena arhitektura grada Trogira*, doktorski rad, Zagreb, 2010.
- PRELOG, MILAN, *Poreč, grad i spomenici*, Zagreb, 2007.
- ŠPRLJAN, IVO, Kameni ugaoni stupovi u Šibeniku, *Klesarstvo i graditeljstvo* 16(3-4), 2005, 22-24.
- TADIĆ, BISERKA; MARKOVIĆ, JAGODA; HORVAT-LEVAJ, KATARINA, Analiza sjeveroistočnog dijela povijesne jezgre Šibenika, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 11, 1987, 5-29.
- TADIĆ, BISERKA; STEPINAC, DAVORIN, Šibenik – povijesna jezgra. Analiza razvoja i prijedlozi konzervatorskih smjernica, konzervatorski elaborat, Zagreb, 1990.
- ZELIĆ, DANKO, *Postanak i urbani razvoj Šibenika u srednjem vijeku*, doktorski rad, Zagreb, 1999.
- ZELIĆ, DANKO, Jakov Florijev, trogirski klesar 15. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 32, 2008, 17-38.

Summary

CORNER COLUMNS IN ŠIBENIK

The advent of corner columns in Šibenik is connected to a period of extensive construction in its historical centre during the 15th century. On the eastern Adriatic coast, corner columns can be found from the Kvarner Bay to central Dalmatia, with as many as 15 examples in Šibenik. Corner columns with capitals either decorated with or surmounted by mirrored family coats of arms are, however, exclusively found in Šibenik. They are mostly concentrated in the oldest part of the historical centre, spanning from the church and monastery of St. Francis to the cathedral of St. James, as well as around today's main street, Ulica kralja Tomislava, formerly Ulica Fra le Botteghe, where most of city's noble families' houses and palaces are located. Corner columns in Šibenik are indicators of the representative

floor of a house or palace, regardless of their position, which was usually dictated by building specificities. The structure of the Ciprianis-Benedetti palace in Split could possibly be the source of this building phenomenon considered to be specific to Šibenik. One corner of this palace, facing today's Narodni trg in Split, is decorated by a corner pole on the ground level, surmounted by mirrored coats of arms of the Split noble family de Ciprianis in Gothic escutcheons, matching the level of the first floor. As residential building in the historical centre of Šibenik has still not been researched adequately, field and archival research will be necessary in the future in order to provide answers to the question of whether corner columns in Šibenik are a reliable indication of the buildings' dating.

1 Uglovnica Högnigsberg na fotografiji oko 1896.-97. (MGZ)

The Högnigsberg house photographed around 1896 – 1897 (Zagreb City Museum)

Petar Puhmajer

Stambeno-poslovna uglovnica Matilde Hönigsberg u Frankopanskoj 2 u Zagrebu

Petar Puhmajer
Hrvatski restauratorski zavod
HR-10000 Zagreb, Ilica 44

UDK:728.3.025(497.521.2)(091)
[725.1:640.43/.44].025(497.521.2)(091)
72.035.4(497.521.2)

Izvorni znanstveni rad / Original Scientific Paper
Primljen / Received: 15. 9. 2022.

Ključne riječi: arhitektura, 19. stoljeće, historicizam, neobarok, kuća Matilde Hönigsberg, Zagreb, Hönigsberg i Deutsch

Keywords: architecture, 19th century, historicism, neo-Baroque, Matilda Hönigsberg's house, Zagreb, Hönigsberg and Deutsch

Članak govori o povijesti stambeno-poslovno-trgovačke kuće sagrađene 1894. na uglu Ilice i Frankopanske ulice u Zagrebu, prema projektu arhitektonskog atelijera *Hönigsberg i Deutsch*, za investitoricu Matildu Hönigsberg. Utvrđuje se izvorni izgled i prostorna organizacija kuće prema projektima za njezinu izgradnju i povijesnoj dokumentaciji te preinake koje je zdanje doživjelo od izgradnje do danas. U prizemlju kuće nalazila se znamenita kavana Bauer, okupljalište zagrebačke intelektualne scene, koja je, kao i stambeni dio, adaptirana u više navrata tijekom 19. i 20. stoljeća, među ostalim, 1930-ih godina prema projektima arhitekta Aleksandra Freudenreicha. Opisuju se okolnosti stradavanja kuće u potresu 2020. godine, kada je radi napuknuća ugaonog tornja morala biti demontirana krovna kupola. U zaključnom dijelu razmatraju se stilske karakteristike kuće u kontekstu arhitekture neobaroka u Zagrebu te pronalaze paralele i uzori u tadašnjoj prijestolnici Beču.

Izgradnja zagrebačkoga Donjeg grada u drugoj polovini 19. stoljeća značila je zamjenu postojećih klasicističkih kuća novim suvremenim višekatnicama bogato oblikovanih pročelja, a time i novo mjerilo gradskog središta te nove urbanističke vizure. Formiranje Ilice kao glavne trgovačke ulice Donjega grada donijelo je, osim toga, i nove tipološke obrasce kuća i zgrada koje su u donjim etažama redovito imale poslovni, trgovački ili pak ugostiteljski prostor, a u gornjima stanovanje visokog standarda. Križanjem Ilice i Frankopanske ulice dominira neobarokna uglovnica Matilde Hönigsberg, na adresi Frankopanska 2 / Ilica 41, građena 1894. godine prema projektu tvrtke *Hönigsberg*

i *Deutsch* (sl. 1).¹ Kuća je karakteristična po aksijalnom istaku središnje zone, s erkerom na spoju dvaju pročelja, koji je donedavno nadvisivao toranj s kupolom, snažan vizualni akcent građevine. Unatoč mješovitoj stambeno-poslovnoj namjeni, prvi kat kuće koji zaprema jedan stan na površini cijele etaže, definiran funkcijom i oblikovanjem kao *piano nobile*, kao i zbog vrlo urbane i monumentalne vanjštine, kuća Matilde Hönigsberg može se okarakterizirati i kao palača.

Parcela na kojoj se nalazi današnja kuća bila je izgrađena već početkom 19. stoljeća jer je najranije zabilježena u popisu kuća iz 1809. godine, i to kao vlasništvo obitelji Fabić.² Tijekom 19. stoljeća kuća je ucrtana na planovima grada gdje se vidi da je bila jednokrlna i položena uz Ilicu te da se iza nje nalazilo dvorište.³ Pretpostavljamo da je bila katnica kao i većina iličkih kuća, izduženog tlocrta, zauzimajući i danas susjednu parcelu Ilica 41a. Kroz stotinjak godina promijenila je nekoliko vlasnika,⁴ a u njoj se nalazila poznata gostionica i prenočište *Zum Mohrenwirth* (nar. „Krcncu“).⁵ Posljednji vlasnik Josip Bernath prodao ju je početkom devedesetih godina obitelji Hönigsberg⁶ radi izgradnje današnje dvokatnice.

1 DOBRONIĆ, LELJA, 1983., 127.

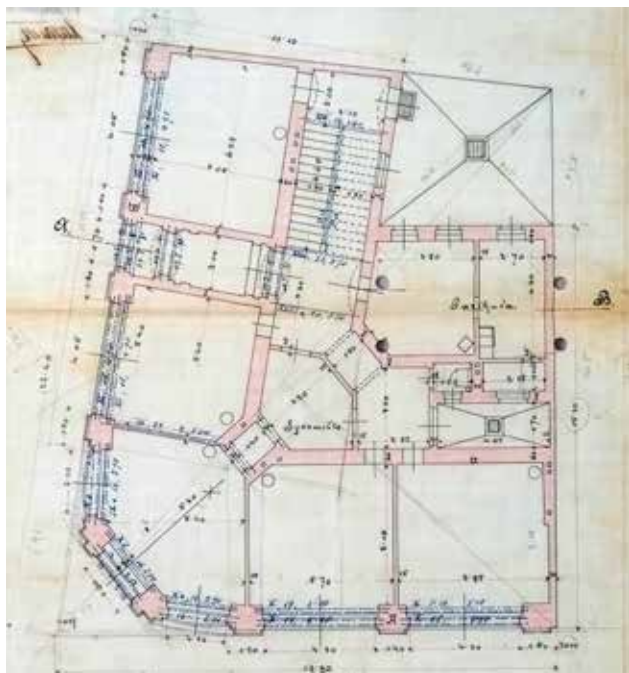
2 DOBRONIĆ, LELJA, 1959., 115.

3 Sačuvan je položajni nacrt kuće iz 1861. u vrijeme vlasnika Josipa Bernatha. Godine 1878. u njoj su uređivane nusprostorije. HR-DAZG, Gradsko poglavarstvo Zagreba, Gradski građevni odsjek (dalje. GPZ-GGO), Ilica 41.

4 Godine 1809. u vlasništvu je udovice Ivana Fabića, a u idućim desetljećima Ivana Sivčića te Stjepana Ožegovića koji ju drži do otprilike 1830., zatim Juraj Kiseljak s potomcima do 1850-ih. Tijekom druge polovine 19. stoljeća kao vlasnik se navodi Josip Bernath. Usp. DOBRONIĆ, LELJA, 1959.

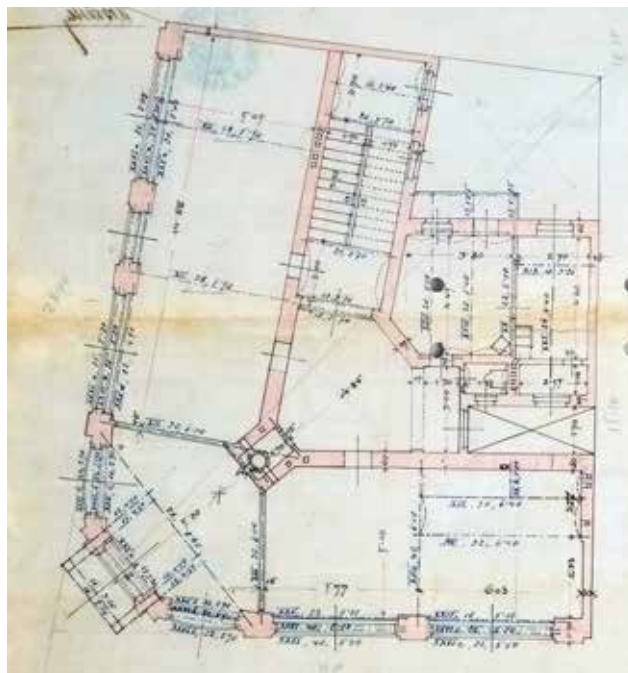
5 Na pročelju je bila drvena reklamna ploča („cimer“) s naslikanim crnačkim likom. U nju su dolazili gosti niže srednje klase. HIRC, DRAGUTIN, 2008., 575-577.

6 Stara je kuća već 1893. u vlasništvu Hönigsbergovih, pa je očito srušena krajem 1893. ili početkom 1894. godine. Usp. HR-DAZG, GPZ-GGO, Frankopanska 2b, *Položajni nacrt dvokatne kuće u Frankopanskoj ulici br. 2b*, 17. 7. 1893.

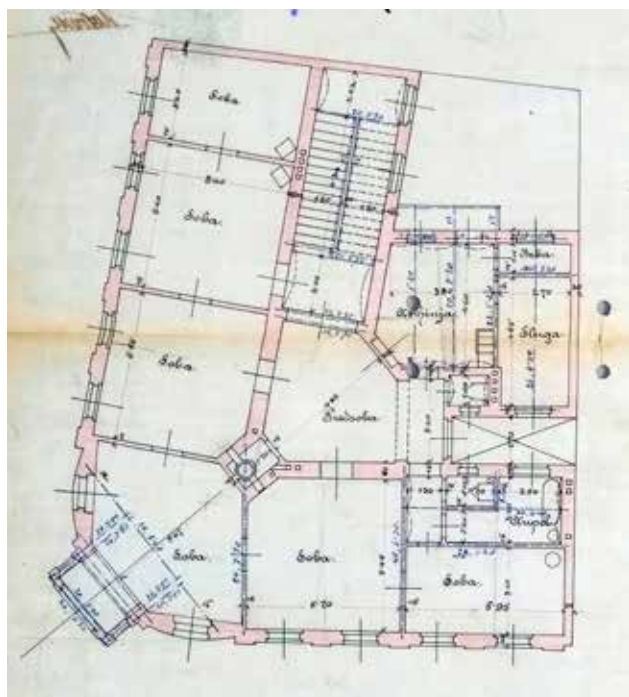
2 Tlocrt prizemlja, projekt za izgradnju, Hönigsberg i Deutsch, 1894. (Državni arhiv u Zagrebu)

Ground floor plan, construction design, Hönigsberg and Deutsch, 1894 (State Archives in Zagreb)

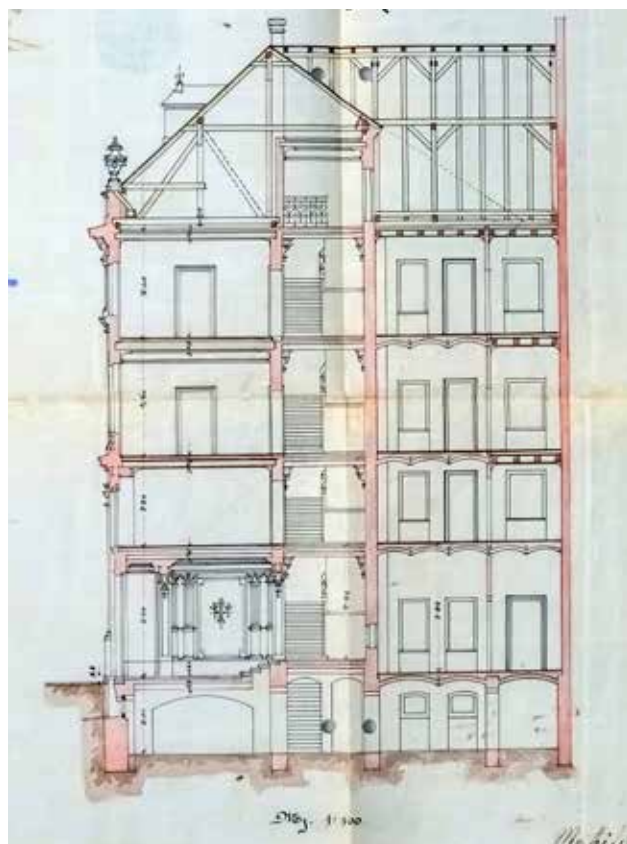
3 Tlocrt mezanina, projekt za izgradnju, Hönigsberg i Deutsch, 1894. (Državni arhiv u Zagrebu)

Mezzanine floor plan, construction design, Hönigsberg and Deutsch, 1894 (State Archives in Zagreb)

4 Tlocrt prvog i drugog kata, projekt za izgradnju, Hönigsberg i Deutsch, 1894. (Državni arhiv u Zagrebu)

First and second floor plans, construction design, Hönigsberg and Deutsch, 1894 (State Archives in Zagreb)

5 Presjek, projekt za izgradnju, Hönigsberg i Deutsch, 1894. (Državni arhiv u Zagrebu)

Sectional view, construction design, Hönigsberg and Deutsch, 1894 (State Archives in Zagreb)

OBITELJ HÖNIGSBERG – INVESTITORI I GRADITELJI

Židovska obitelj Hönigsberg značajno je obilježila povijest Zagreba u 19. i početkom 20. stoljeća. Znameniti arhitekt Leo (Lav) Hönigsberg (1861. – 1911.) s kolegom Julijem Deutschem osnovao je 1889. projektno-gradevinsku tvrtku *Hönigsberg i Deutsch* te u Zagrebu ostvario velik arhitektonski opus.⁷ Njegovi roditelji, otac Mavro (1830. – 1892.), bankar i gradski zastupnik, te majka Matilda, rođena Kohn (1836. – 1912.),⁸ pojavljuju se kao investitori dviju zgrada koje je projektirao sâm Hönigsberg.⁹ Stambenu zgradu u Ilici 51-53a Hönigsberg gradi za oca Mavra 1887. – 1888.,¹⁰ a stambeno-trgovačku kuću na uglu Ilice i Frankopanske za svoju majku Matildu 1894. godine, već tada u tvrtki s Deutschem. Premda obje imaju trgovačke prostore u prizemlju, prva je projektirana kao stambena zgrada s tri ulaza, a druga više kao obiteljska kuća, s jednim stanom u glavnoj etaži. Zasad nije poznato gdje su Hönigsbergovi roditelji stanovali, da li uopće u jednoj od ovih dviju zgrada, no po svemu sudeći obje su bile građene kao obiteljski nekretninski posao, za prodaju i najam stanova i poslovnih prostora.¹¹ Na to neizravno upućuje situacijski nacrt projekta susjedne kuće Zimmermann (danas Frankopanska 2a) iz 1893. na kojem se na sjevernoj parceli vidi stara kuća u Frankopanskoj 2, označena sa „Susjed g.g. Hönigsberg i Deutsch, kbr. 2“, a ne imenom Matilde Hönigsberg.¹² Prema tome su *Hönigsberg i Deutsch* već tada kupili tu staru kuću s namjerom da sagrađe novu, a kao investitor je potom u projektnoj dokumentaciji navedena Hönigsbergova majka. Budući da je Mavro Hönigsberg preminuo dvije godine ranije, Matilda je mogla samostalno stanovati u novoizgrađenoj kući u Frankopanskoj 2.

GRADNJA, PROJEKT I IZVORNI IZGLED KUĆE

Projekt kuće datiran je u 24. veljače 1894. godine, te potpisan i ovjeren žigom tvrtke *Hönigsberg i Deutsch arhitekti i graditelji*, uz ime investitorice Mathilde Hönigsberg. Projekt sadrži tlocrte podruma mezanina, prizemlja, prvog i drugog kata te poprečni presjek (sl. 2-5), a ujedno i detaljne nacрте dijelova zidane konstrukcije na uličnoj strani te drvenog

stubišta iz prizemlja u mezanin.¹³ Uporabna dozvola izdana je 30. rujna 1894., što znači da je građevina tada bila dovršena, a ista je godina zabilježena i u žbuci na pročelju tornjića u zoni vijenca. Tijekom 1894. nastala je i jedna fotografija Ilice gdje se zdesna naziru skele kuće Hönigsberg u izgradnji (sl. 6).

Hönigsbergov se projekt kuće znalački prilagodio položaju uz ugaoni rub trapezoidne parcele formirajući tlocrt osnove u obliku slova V.¹⁴ Dva krila, sjeverno i istočno, susreću se na uglu pod ostrim kutom, pri čemu se trgovačke i stambene prostorije nižu uz ulična pročelja, a hodnici i stubište uz dvorišna, s tim da se dvorište dodatno zapunjava volumenom koji sadrži servisne prostorije i one za posluživanje. Zgrada se sastoji od podruma,¹⁵ prizemlja, mezanina i dva kata. Prizemlje je projektirano za dućane, s pet velikih prostorija, ostakljenih ploha prema ulici, pravokutnog formata, osim ugaone koja je poligonalna, a u istočnom krilu je i ulazni hodnik. Uz dvorišnu stranu bile su manje hodničke prostorije, spremište i stan pazikuće. U gornje etaže uspinje se širokim dvokrakim stubištem, s kovanom željeznom ogradom, a s čijeg se podesta na svakoj od gornjih etaža pristupa u središnje trapezoidno predvorje s ulazima u prostorije. Mezanin je namijenjen za poslovni prostor, a u njemu je vidljivo okrupnjavanje prostorija pa su na uličnoj strani dvije velike dvorane prema Ilici i Frankopanskoj te manja na samom uglu, dok su na dvorišnoj hodnici i više manjih pomoćnih prostorija. Prvi i drugi kat namijenjeni su za stanovanje, u tlocrtu su zamišljeni identično, iako je u prvom bio reprezentativniji stan. U njemu je šest velikih prostorija orijentirano prema ulici, od kojih su sve navedene kao „sobe“, a uz krajnju zapadnu prostoriju nalaze se kupaonica i zahod. Središnje predsoblje je označeno kao „predsoba“, a iz njega se također ulazi u kuhinju, izbu i sobu sluge na dvorišnoj strani te manju komoru koja je služila za loženje peći triju središnjih prostorija. Ugaona prostorija prema ulici na objema etažama zaprema i prostor unutar erкера (sl. 7), a to je ujedno i središnji salon svakog stana.

Unutrašnjost kuće morala je biti bogato uređena. Ulazni hodnik i stubište (sl. 8, 9) i danas su očuvali zidne i stropne ukrase, a sudeći prema prikazu na presjeku projekta, štukatura je bila predviđena i u dućanima u prizemlju. U hodniku su pravokutni zidni medaljoni obrubljeni profilacijom, a na ulazu u stubište dvije su konzole s motivima rokaja.

⁷ DOBRONIĆ, LELJA, 1965., 1-80.

⁸ IVELJIĆ, ISKRA, 2007., 194. *Hönigsberg, Lavoslav (Lav, Leo), u: Židovski biografski leksikon, online verzija, pristupljeno 1. rujna 2021.

⁹ Premda nacrti nose zajednički potpis i žig oba arhitekta, nema sumnje da je projekt izradio Hönigsberg. Poduzeće *Hönigsberg i Deutsch* s vremenom je zaposlilo brojne suradnike pa za neke projekte nije sasvim jasno utvrđeno autorstvo, a najveći korak do sada je napravljen u identifikaciji radova arhitekta Vjekoslava Bastla u sklopu ovog poduzeća. Usp. PAVKOVIĆ, MARTINA, 2017., 43-58.

¹⁰ DOBRONIĆ, LELJA, 1983., 108-109, 129.

¹¹ Nije bilo neobično da su i najreprezentativnije zagrebačke palače tog vremena bile davane u najam, poput palače Buratti ili palače Vranyczany na Zrinjevcu. IVELJIĆ, ISKRA, 2007., 380; BAGARIĆ, MARINA, 2013., 150-151, 155.

¹² Usp. HR-DAZG, GPZ-GGO, Frankopanska 2b, *Položajni nacrt dvokatne kuće u Frankopanskoj ulici br. 2b*, 17. 7. 1893.

¹³ HR-DAZG, GPZ-GGO, Frankopanska 2, *Nacrt za gradnju gospoje Mathilde Hönigsbergove na uglu Ilice i Frankopanske ulice*, Hönigsberg i Deutsch, 24. 2. 1894. HORVAT LEVAJ, KATARINA, 2021., 42.

¹⁴ Zgrada je zidana opekama, a međukatne konstrukcije, kao što na to ukazuje poprečni presjek, drveni su grednici te mjestimično spomenuti pruski svodovi. Stubište je izvedeno kamenom na konstrukciji od željeznih traverzi osovljenih na podestima, dok su podesti također od traverzi, oslonjeni na bočne zidove. Podrumске prostorije većinom imaju pruske svodove, a takvi se javljaju i mjestimično na gornjim etažama, ali uglavnom u servisnim prostorijama s dvorišne strane.

¹⁵ Podrumski se prostori nalaze ispod čitave kuće, a u projektu su ondje naznačene vodovodne i kanalizacijske cijevi te praonica.

6 Fotografija Ilice kod križanja s Frankopanskom ulicom na kojoj se vide skele kuće u izgradnji, 1894.
Photograph of the corner of Ilica and Frankopanska streets at the time of the building's construction with visible scaffolding, 1894

7 Interijer salona u prvom katu, 2021. (foto: J. Kliska)
Interior of the drawing room at the first floor, 2021 (photo: J. Kliska)

Stubište ima bogato dekoriranu kovanu željeznu ogradu, popločano je keramičnim pločicama s višebojnim uzorkom, a na prozorima su mramorne klupčice i stolarija s ornamentiranim brušenim staklima. U gornjim etažama štukatura se u projektu ne nazire, pa se može pretpostaviti da su zidovi stanova bili oslikani ili pak prekriveni tapetama, što je bilo uobičajeno 90-ih godina 19. stoljeća u interijerima imućnog građanstva. U stanu na prvom katu i danas je sačuvano nekoliko vrijednih kaljevih peći s kraja 19. stoljeća,¹⁶ koje slične pećima zagrebačke tvornice keramike Kallina.

Pročelja kuće zabilježena su na više fotografija s kraja 19. i početka 20. stoljeća, a najstarija je snimljena neposredno po izgradnji (sl. 1).¹⁷ Na njoj se vidi da su visoka uska dvokatna pročelja s mezaninom centrirana na središnjem uglu, gdje se kroz prvi i drugi kat ističe pravokutni erker koji se nastavlja iznad vijenca u tornjić natkriven osmerostranom limenom kupolom. Plohe prizemlja raščlanjene su velikim ostakljenim ploham, a one mezanina nešto manjima, sukladno visini etaže.¹⁸ Na prvom katu nizovi su prozora s balustradom na parapetima te nadstrešnicama bogate ornamentacije u obliku lisnatih kartuša. Na prozorima drugog kata javljaju se segmentni zaključci i volutni zaglavni kamenovi. Izrazitog je plasticiteta zona friza i vijenca gdje su cijelom duljinom

lisnate girlande naizmjenično s kartušama i ženskim glavama. Kordonski je vijenac zaključen parapetnom ogradom, izvorno s velikim vazama koje su davale pročelju izuzetnu eleganciju, ali ih danas više nema.

Druga bitna promjena u odnosu na prvobitno stanje jest zidna ploha obrađena vidljivom opekom koja je danas prekrivena žbukom, a izvorno je krasila prvi i drugi kat. Vidljiva opeka ili pak tekstura opeke izvedena u žbuci sugerira uobičajeno obojenje takvih pročelja u crveno-žutoj kombinaciji, s crveno bojenom opečnom plohom te žuto bojenim ostalim elementima.¹⁹ Valja spomenuti da jedna kolorirana razglednica iz oko 1902. prikazuje upravo takvo obojenje kuće (sl. 10), iako ona ne mora nužno biti vjerodostojan dokument, budući da su se razglednice kolorirale naknadno. Izvornu obradu ploha i kolorit na pročeljima trebalo bi svakako utvrditi konzervatorskim istraživanjima prije obnove.

KAVANA BAUER

Prizemlje kuće prvotno je bilo namijenjeno za trgovački prostor, pa već i najranija povijesna fotografija pokazuje da se prema Frankopanskoj nalazio dućan s odjećom zvan „Englezki magazin“. Tek koju godinu kasnije prizemlje je

¹⁶ HORVAT LEVAJ, KATARINA, 2021., 43-47.

¹⁷ MGZ, Zbirka fotografija, *Album Agrarmer Neubauten, entworfen und ausgeführt von Hönigsberg & Deutsch, Architekten u. k.u.k. Hofbaumeister, 1896-97.*, autor fotografije: Dragutin Karlo Inkiostri, inv. br. 2421/13.

¹⁸ Sačuvan je i projekt Hönigsberga i Deutsch za ulazna vrata koja odgovaraju današnjima. Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, planoteka, arhiva Aleksandra Freudenreicha, Frankopanska 2.

¹⁹ Primjeri takve kolorističke obrade su zgrada bivšeg Lučbenog zavoda na Strossmayerovu trgu 14 (danas Knjižnica HAZU) građena prema projektu Hermanna Bolléa (1883.-83.), u izvedbi Hönigsberga i Deutsch, te kuća Čeh u Medulićevoj 22 koju su projektirali i izveli Hönigsberg i Deutsch (1887.-88.). Takve su mogle biti kuća Lovrenčić u Gajevoj 32 (Grahor i Klein, 1879.), kuća Wasserthal-Baumgärtner na Jelačićevu trgu 8 (Rupert Melkus, 1882.) i kuća u Jurišićevoj 12. Na potonjim trima nisu dosad provedena konzervatorska istraživanja kako bi se to moglo sa sigurnošću potvrditi.

8 Ulazni hodnik, 2021. (foto: J. Kliska)
Entrance hallway, 2021 (photo: J. Kliska)

9 Stubište, 2021. (foto: J. Kliska)
Staircase, 2021 (photo: J. Kliska)

gotovo u cijelosti prenamijenjeno za kavanu.²⁰ Antonia i Wilhelm Bauer otvorili su ondje *Kavanu Bauer* za koju su adaptaciju izveli *Hönigsberg* i *Deutsch* prema projektu datiranom 15. travnja 1897. (sl. 11).²¹ Projekt je obuhvatio rušenje pregradnih zidova između prostorija orijentiranih prema ulici, pri čemu je stvorena jedna velika L dvorana, a njoj su pridodane i dvorišne prostorije poput nekadašnjeg unutrašnjeg predvorja koje je postalo kuhinja, te sanitarni čvor u zapadnom dijelu koji je uređen probijanjem novih otvora te natkrivanjem manjeg svjetlarnika. Interijer kavana zabilježen je na povijesnim fotografijama, ujedno tiskanima kao razglednice, a morale su nastati upravo 1897. godine (sl. 12).²²

Šank se nalazio odmah nasuprot ulazu, na ugaonom dijelu s prolazom prema kuhinji te je bio rađen kao drvorezbarski rad, baš kao i zidne oplata visokih parapeta na zidovima. U

dijelu prema Frankopanskoj ulici nalazilo se otprilike devet okruglih većih i manjih stolova s *Thonet* stolcima te jedna kružna peć i vješalica za kapute uza zapadni zid.²³ Gornji dijelovi zida i strop bili su ukrašeni zidnim slikama, po tri oslikana polja u ornamentiranim rokajnim okvirima, od kojih se u središnjima naziru figuralne scene, a na bočnima pejzaži. Sjeverni dio kavana služio je kao sala za biljar pa se ondje vide dva velika stola za biljar te više malih kavanskih stolica sa stolcima. Ondje su na južnom zidu bile drvene oplata, a na zapadnom veliko trodijelno ogledalo sa satom na vrhu. Zidovi su i ovdje su bili oslikani, na južnoj strani ponovno trima rokajnim poljima s figuralikom.²⁴ Zasad nam nisu poznata imena umjetnika i obrtnika koji su uredili ovaj prostor, no može se pretpostaviti da je riječ o onima koji su uobičajeno surađivali s *Hönigsbergom* i *Deutschom* pri opremljenju njihovih građevina.

²⁰ Kavanski život u Zagrebu ima tradiciju još od 18. stoljeća, kada su prvi takvi lokali uspostavljeni na Gornjem gradu te na Harmici (Jelačićevu trgu) gdje je bilo stočno sajmište. Tijekom druge polovine 19. stoljeća više je elegantnih kavana otvoreno u Donjem gradu, bilo samostalnih ili u sklopu hotela. Rad kavana i krčmi zakonski je reguliran tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća. MARUŠEVSKI, OLGA, 2003., 100-115; SABOTIČ, INES, 2007., 26-27, 46-62.

²¹ HR-DAZG, GPZ-GGO, Frankopanska 2, *Nacrt za preuredbu prizemnih dućanskih prostorija u kavanu u kući gđe Matilde Hönigsberg u Zagrebu, ugao Ilica i Frankopanska ulica*, Hönigsberg i Deutsch, 15. 4. 1897.

²² Razglednica u Muzeju grada Zagreba bila je ispisana 13. siječnja 1898. pa je vjerojatno tiskana u prethodnoj godini. MGZ, Zbirka fotografija, br. 72697.

²³ O interijerima zagrebačkih kavana: SABOTIČ, INES, 2007., 196-197. Poznata je zagrebačka tvrtka „Bothe & Ehrmann“ izrađivala namještaj za javne prostore poput hotela i kavana upravo od 90-ih godina 19. stoljeća pa nije nemoguće da iz nje potječe i namještaj za *Kavanu Bauer*. IVELJIĆ, ISKRA, 2007., 376.

²⁴ Zbog zidnih oslika je, čini se, upravo *Kavana Bauer* među posjetiteljima bila prozvana „zagrebačkom Sikstinskom kapelom“. SABOTIČ, INES, 2007., 197.

10 Detalj razglednice s prikazom pročelja kuće Hönigsberg na kojoj je vidljivo crveno obojenje, oko 1902. (privatni album)

Postcard depicting the Hönigsberg building façade painted red, detail, around 1902 (Private photo album)

Tek dvije godine poslije otvaranja kavane uslijedila je nova adaptacija (sl. 13).²⁵ Godine 1899. probijen je zapadni vanjski nosivi zid prema susjednoj kući Friedmann, čime je kavanski prostor proširen prema zapadu, a isto tako je probijen zid istočne prostorije na Frankopanskoj ulici prema unutrašnjem predvorju.²⁶ Taj dio kavane zabilježen je i na povijesnoj fotografiji interijera oko 1900. godine (sl. 14), gdje se vidi identična zidna dekoracija na južnom zidu te veliki otvor na zapadnom zidu gdje je očito sva dekoracija uklonjena. Početkom 20. stoljeća kavana Bauer postat će okupljalište protagonista domaće slikarske i književne scene²⁷ pa su interijeri bili uređivani da privuku upravo takvu klijentelu.

ADAPTACIJE TIJEKOM 20. STOLJEĆA

Na samom početku 20. stoljeća odvio se manji zahvat u mezani-nu koji je služio kao poslovni prostor, a prema nekim podacima ondje se je jedno vrijeme nalazio i ured tvrtke *Hönigsberg i Deutsch*. Do 1904. sjeverni je dio prema Ilici bio pregrađen u nekoliko

manjih prostorija od kojih su neke izgleda bile najamni stan, s obzirom na to da je postojala kupaonica s kadom. U travnju iste godine *Hönigsberg i Deutsch* adaptiraju istočnu dvoranu prema Frankopanskoj, koju pregradnim zidom dijele na dva dijela.²⁸

Nekoliko adaptacija tijekom prve polovine 20. stoljeća izvest će i poznati arhitekt Aleksandar Freudenreich (1892. – 1974.) koji je naslijedio atelijer *Hönigsberga i Deutscha* te nakon smrti poznatog dvojca s Deutshevim sinom Pavlom nastavio poslovanje tvrtke koja se od 1923. zvala *Freudenreich i Deutsch*.²⁹ Kavana Bauer u međuvremenu je dobila novu vlasnicu Ivanu Pavelić, a s obzirom na to da je obuhvaćala i prizemlje Ilice 41a, koja je od Friedmanna prešla u ruke Schwartzovih, kavana je naznačena u zajedničkom vlasništvu i vjerojatno je tada stekla novo ime – *Kavana Croatia*. Freudenreich projektira promjene servisnih i nusprostorija kavane 1931. godine.³⁰ No, ubrzo nakon toga kavana je zatvorena, a nova adaptacija prizemlja izvodi se za dućane 1936. godine,³¹ kada se prostori velikih dvorana ponovno fragmentiraju u više manjih te se postavlja nova vanjska stolarija. Uređuje se i stan na prvom katu, a trgovine u prizemlju ponovno 1968. godine. Krajem osamdesetih godina obnovljena su i ulična pročelja. Početak 21. stoljeća kuća je dočekala u zapuštenom stanju.

POTRES 2020. I DEMONTAŽA KUPOLE

U potresu koji je pogodio Zagreb 22. ožujka 2020. godine kuća *Hönigsberg* teško je stradala. Ujutro u vrijeme potresa dućani su bili zatvoreni, ali su u nekim stanovima boravili stanari. Najjače je oštećen stan u potkrovlju, a stanari su na vrijeme izašli izbjegavši urušavanje ziđa. Na svim etažama nastale su pukotine u zidovima, osobito uz stropove te oko otvora vrata. Vrh tornjića, odnosno tambur kupole dobio je kose napukline na svim stranama (sl. 15) pa je postojala prijetnja urušavanjem. Već istoga dana postavljene su sigurnosne policijske trake kako bi se spriječilo kretanje ljudi oko ugla zgrade. Premda je Ilica bila zatvorena za promet, ostavljen je cestovni koridor iz Frankopanske prema Mesničkoj kako bi se vozilima moglo doći na Gornji grad, što je izazivalo dodatne vibracije na kući. Jedna od vatrogasnih dizalica koje su u prvom tjednu nakon potresa interventno obilazile grad podigla je dva čovjeka kako bi pokušali skinuti kupolu, no uvidjelo se da su toranj i kupola iznimne veličine te da ih nije moguće jednostavno demontirati. Kada je novi umjereni potres uzdrmao Zagreb 23. travnja,

²⁸ HR-DAZG, GPZ-GGO, Frankopanska 2, *Nacrta za preinaku međusprata u kući gdje M. Hönigsberg. Ugao Ilice i Frankopanske ulice*, Hönigsberg i Deutsch, 4. 6. 1904.

²⁹ ŽIVKOVIĆ, ZDRAVKO, 1992., 5.

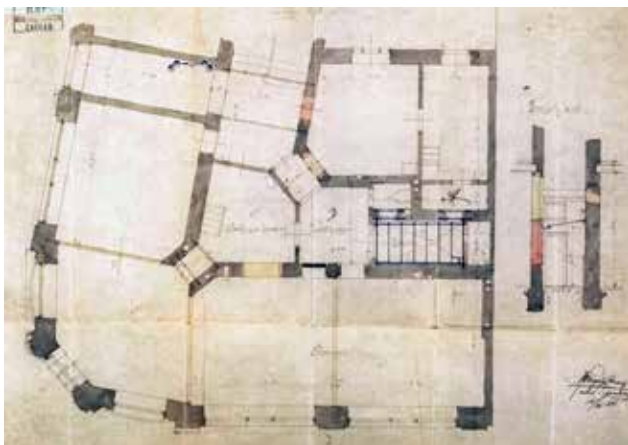
³⁰ HR-DAZG, GPZ-GGO, Frankopanska 2, *Adaptacija kavane „Croatia“ za g.g. suvlasnike Pavelić, Frankopanska ul. 2 i gđu Klementinu Schwartz Ilica 41a*, Aleksandar Freudenreich, travanj 1931.

³¹ HR-DAZG, GPZ-GGO, Frankopanska 2, *Promjenbeni nacrt preuređenih prostorija u prizemlju zgrade na uglu Ilice i Frankopanske ul. br. 2*, Građevno poduzeće A. Kabiljo, Zagreb, srpanj 1936. HORVAT LEVAJ, KATARINA, 2021., 51-52.

²⁵ HR-DAZG, GPZ-GGO, Frankopanska 2, *Nacrta probušiti se imajućega vatrobрана zida u kući gdje Matilde Hönigsberg u svrhu povećanja kavane Bauer. Ilica broj 41*, Hönigsberg i Deutsch, 20. 4. 1899.

²⁶ HORVAT LEVAJ, KATARINA, 2021., 51.

²⁷ MARUŠEVSKI, OLGA, 2003., 115; SABOTIČ, INES, 2007., 176, 217-220.

11 Projekt uređenja Kavane Bauer u prizemlju, *Hönigsberg i Deutsch*, 1897. (HR-DAZG)

Design for the arrangement of the Bauer café at the ground floor, *Hönigsberg and Deutsch*, 1897 (State Archives in Zagreb)

pukotine na tornju su se intenzivirale. Pristupilo se izradi statičke analize s planiranim zahvatom demontaže kupole. Idućih dana injektirane su pukotine, a toranj je obujmljen remenjem kako bi se spriječilo rasprsnuće. Namjera je bila demontirati kupolu u komadu. U tu svrhu na više je mjesta kroz zidani tambur kupole izvedena platforma od čeličnih traverzi, a tambur od opeke je potom u cijelosti razgrađen.³²

Složena operacija skidanja kupole, koju je izvela tvrtka Spegra d.o.o. pod nadzorom inženjera Marija Todorica iz tvrtke Toding d.o.o., trajala je tjedan dana, a njezino spuštanje (sl. 16, 17) odvijalo se 30. travnja 2020. Teškoću su predstavljali kablovi tramvajske mreže i rasvjete ovješeni za tu zgradu i okolne zgrade, mimo kojih je trebalo spustiti kupolu na zemlju. U operaciju su bile uključene dvije goleme dizalice, jedna smještena u Ilici, kojom je trebalo podići kupolu, a druga u Frankopanskoj, gdje su u autokošari dva radnika učvršćivala užad. Kroz šupljinu nastalu uklanjanjem zidanog tambura ugrađena je, vodoravno kroz tornjić, provizorna platforma od čeličnih traverzi te je drvena krovna konstrukcija s limenom kapom učvršćena sajlama za dizalicu.³³ U potpunosti je zatvoren i zgrađen prostor za kretanje oko ugla Ilice i Frankopanske te je u ranim popodnevnim satima, uz prisutnost okupljenih građana i reportera na dostatnoj udaljenosti, kupola prvo podignuta u zrak, a potom spuštena nasred križanja otprilike jedan metar od tla. Nakon toga je pušten pješački promet, a u poslijepodnevnim satima je ovješena kupola položena na tlo uz samu zgradu na strani Ilice. Nekoliko dana kasnije ukrcana je na veliki tegljač i otpremljena u privremeno spremište Gradskog zavoda za zaštitu spomenika na Zagrebački velesajam.³⁴ Zbivanja oko

ove kupole bila su popraćena velikim interesom medija i javnosti, uz sveprisutnu želju da se ona jednoga dana vrati na obnovljenu zgradu (sl. 18).

TIPOLOŠKI I STILSKI KONTEKST

Uglovnica Hönigsberg istaknuto je djelo arhitekture historicizma u Zagrebu, ponajprije svojom urbanističkom impostacijom na križanju dviju najprometnijih trgovačkih ulica u gradu, što je efektно naglašeno ugaonim tornjićem s kupolom, bogatim neobaroknim oblikovanjem pročelja, ali isto tako i kombiniranom namjenom za stanovanje, poslovni prostor i trgovinu. Upravo prema posljednjem kuća je prepoznata kao tipološki značajan primjer stambeno-poslovne arhitekture 19. stoljeća,³⁵ u kojoj su poslovni sadržaji predviđeni već samim projektom, kako u organizaciji prostora, tako i vanjštinom prizemlja i mezanina koji su vizualno objedinjeni zajedničkim oblikovanjem te izdvojeni u odnosu na gornje, stambene etaže.

Kuća je nadalje važna i zbog neobaroknog stila, čije se prve pojave u zagrebačkoj arhitekturi historicizma povezuju upravo s *Hönigsbergom i Deutschem*, i to u desetljeću koje prethodi uglovnici Matilde Hönigsberg. Osamdesetih godina neobarokni se motivi javljaju postupno, u sklopu mješovitoga ornamentalnog repertoara raznih neostilova, a prva cjelovita ostvarenja neobaroka nastaju upravo u okviru Hönigsbergova djelovanja. Najraniji je primjer, koliko je zasad poznato, palača Halper (Strossmayerov trg 3, 1886.-87.),³⁶ a uslijedile su stambena zgrada Mavre Hönigsberga (Ilica 51-53a, 1887.-88.), palača Schlessinger (Strossmayerov trg 10, 1891.), palača Prister (Strossmayerov trg 2, 1893.), a kasnije i vlastita palača Lea Hönigsberga (Strossmayerov trg 8, 1898.),³⁷ sve najraskošnije donjogradske stambene rezidencije. Njima valja pridodati i dvije kuće koje omeđuju Frankopansku 2 u obje ulice, a također ih projektiraju *Hönigsberg i Deutsch*: onu u Frankopanskoj 2a za investitora Ivana Zimmermanna 1893. godine,³⁸ nastalu, dakle, godinu dana ranije, te u Ilici 41a za Annu Friedmann 1894. godine.³⁹ Povrh svega, povezuje ih i oblikovanje pročelja u neobaroknom stilu.

Palača Halper s Frankopanskom 2 dijeli i neobarokni stilski vokabular 17. stoljeća, za razliku od ostalih Hönigsbergovih djela u kojima prevladava zrelobarokna i rokajna dekoracija 18. stoljeća. Riječ je o oblicima prozorskih nadstrešnica unutar kojih se javljaju kartuše i drugi ornamenti, obliku

³⁵ MAROEVIĆ, IVO, 1987., 176.

³⁶ DOBRONIĆ, LELJA, 1983., 106; KNEŽEVIĆ, SNJEŠKA, 1996., 406, 461.

³⁷ DOBRONIĆ, LELJA, 1983., 109, 112-114; HORVAT LEVAJ, KATARINA, 2020., 67-86.

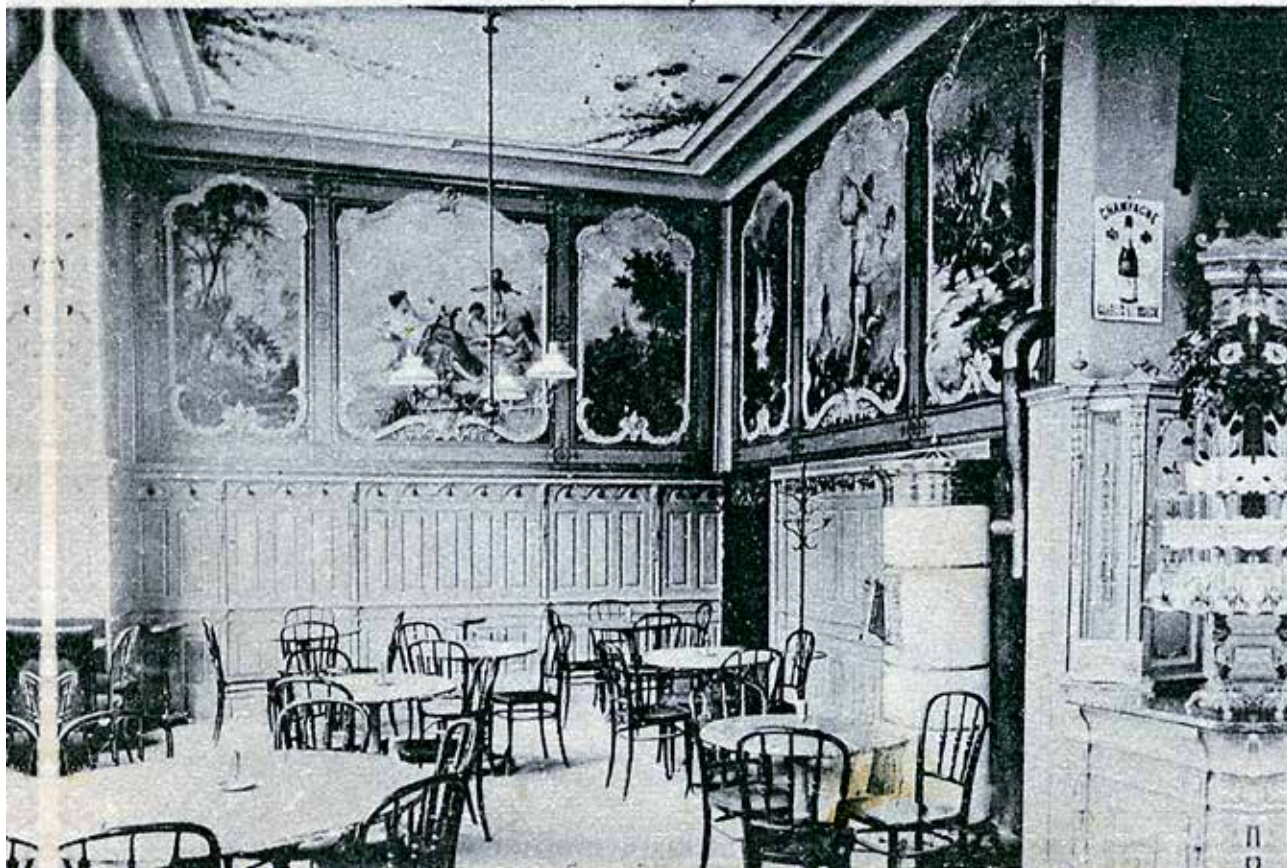
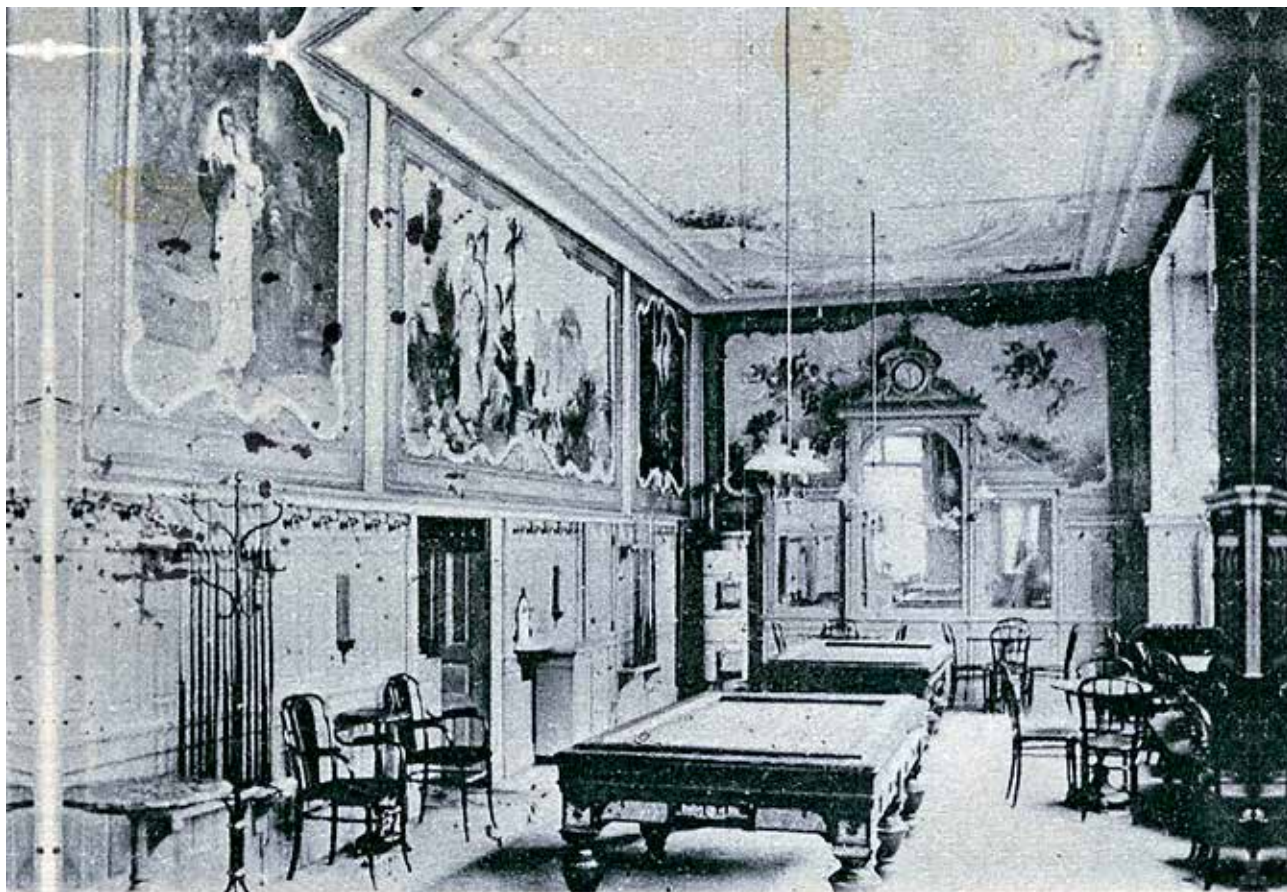
³⁸ HR-DAZG, GPZ-GGO, Frankopanska 2a, *Gradnja gosp. Ivana Zimmermanna*, Hönigsberg i Deutsch arhitekti i graditelji, Zagreb, 17. 3. 1893.; BELAMARIĆ, JOŠKO, 2021., 53.

³⁹ HR-DAZG, GPZ-GGO, Ilica 41a, *Nacrt za dvokatnu kuću u Ilici na jednom dielu kuće br. 41 za gospodj. Annu Friedmann*, Hönigsberg i Deutsch arhitekti i graditelji, 4. 2. 1894.; DOBRONIĆ, LELJA, 1983., 129.; HORVATINČIĆ, SANJA, 2021., 295.

³² TODORIĆ, MARIO; BOGDAN, ANĐELA, 2020., 456.

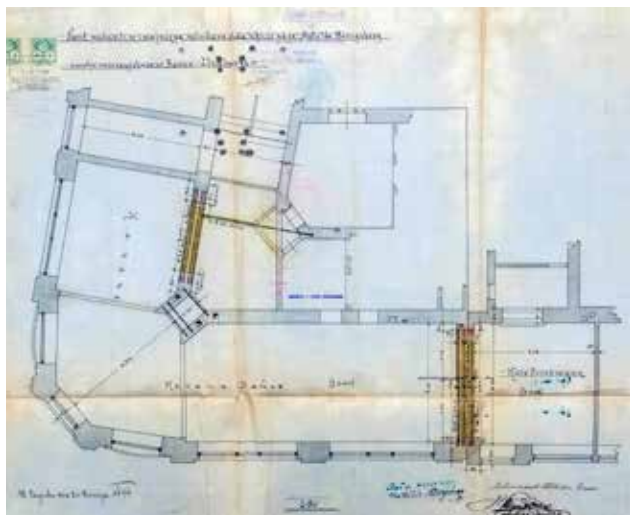
³³ TODORIĆ, MARIO; BOGDAN, ANĐELA, 2020., 457.

³⁴ DAMJANOVIĆ, DRAGAN, 2021., 261-262. Kupola nije deponirana u spremište, već na travnjak pored zgrade, pri čemu je osim izloženosti atmosferijama sada dodatno ugrožena zemnom vlagom.

12 Interijeri kavane na razglednici, 1897. (MGZ)

Interior of the café depicted on a postcard, 1897 (Zagreb City Museum)

13 Projekt proširenja Kavane Bauer u prizemlju, *Hönigsberg i Deutsch*, 1899. (HR-DAZG)

Design for the extension of the Bauer café at the ground floor, Höningsberg and Deutsch, 1899 (State Archives in Zagreb)

14 Interijer južnog dijela kavane s vidljivim proširenjem prema zapadu, oko 1899. (MGZ)

Interior of the southern part of the café with a visible extension towards the west, around 1899 (Zagreb City Museum)

balustrima bogato dekoriranoj friznoj zoni, kao i krovnoj ogradi sa skulpturama, čestoj na palačama 17. stoljeća. Iako se ranije držalo da je palačom Halper uveden i motiv kupole u zagrebačku arhitekturu kao neobarokni stilski izraz,⁴⁰ nešto raniju kupolu i vrlo slično pročelje projektirao je 1885. Ivan Plochberger na palači Grünwald (Boškovićeve 2) u istom bloku.⁴¹ Kupole postaju omiljeni motiv zagrebačkih uglovnica tih godina na potezima Lenuzzijeve potkove i u Ilici,⁴² a javljat će se na zgradama različitih, pa i mješovitih stilova. Kupole i kupolni ornamenti od lima, crijepa ili cementnih ploča mogle su i same imati raznovrstan stilski repertoar, a katkad su se isticale i polikromijom. Na uglovnici u Frankopanskoj 2 limena je krovna kupola imala četiri snažno istaknuta ugaona režnja, s motivom kružnih diskova u nizu koji su je dijelili na četiri kriške, a one su bile obrađene limenim pločicama poput krljušti, dok je vrh bio zaključen fijalom s postoljem i šiljkom.⁴³ Kupola je u nekom vremenu popravljena pa je

dekoracija reducirana, sudeći prema povijesnoj fotografiji nastaloj neposredno nakon izgradnje. Kupole inače nalazimo na većem broju javnih i poslovnih zgrada (HNK, Umjetnički paviljon, Učiteljski dom itd.), često od različitog materijala (željezo, staklo), a zanimljivo je da se na većini njih pojavljuju *Hönigsberg i Deutsch*, ako ne kao projektanti, onda kao izvođači, pa se svakako može reći da je njihovim djelovanjem afirmiran ovaj motiv u zagrebačkoj arhitekturi.

Domaća je arhitektonska scena pomno pratila europske trendove, o čemu svjedoči kuća Gavella (Jelačićev trg 6), projekt Kune Waidmanna iz 1889., za koju je lokalni tisak pisao da je građena *u modernom barok-slogu*.⁴⁴ Sklonost neobaroknom stilu *Hönigsberga i Deutsch* nesumnjivo je uvjetovana bečkim trendovima tih desetljeća, kada je imućno građanstvo, kakvom su i sami pripadali, često biralo barok kao uzor i inspiraciju za stanovanje, kako u vanjštini tako i u organizaciji prostora te interijeru. No, kod dvojice arhitekata moralo je biti presudno i školovanje na *Technische Hochschule*, kod Heinricha von Ferstela i Karla Königa (1841. – 1915.). König je projektirao gotovo isključivo neobarokne zgrade,⁴⁵ često s ugaonim kupolama, a na nekima se mogu naći i paralele s Höningsbergovim radovima. Elementi s Frankopanske 2 mogu se nazrijeti na zgradi na Führichgasse 8 iz 1885.-86. (sl. 19)⁴⁶ koja ima pravokutni ugaoni erker položen na visoke volutne konzole, zonu mezanina koja se ovdje proteže kroz čak dvije etaže, pri čemu je *piano nobile* četvrta etaža, i to s prozorima s trokutastim i segmentnim nadstrešnicama, dok posljednja etaža ima segmentno zaključene prozore i vijenac s kartušama.

⁴⁰ DOBRONIĆ, LELJA, 1983., 106.

⁴¹ KNEŽEVIĆ, SNJEŠKA, 1996., 118.

⁴² Kupole mogu zaključivati ugaoni rizalit, polukulu, toranj ili erker, mogu se nalaziti na sredini pročelja ili pak u tlocrtnom središtu građevine. Kod palače Grünwald i Halper ugao je oblikovan kao polukula cijelom visinom zgrade te nadvišen kupolom, dok je na zgradi Matice hrvatske (F. Kondrat, 1886.) i palači Kulmer (A. Seć, 1887.) erker u zoni gornjih etaža, koji ima kupolu, s tom razlikom da su erkeri ondje kružni, odnosno poligonalni, za razliku od Frankopanske 2 gdje je erker pravokutan. Pravokutni ugaoni erker nadvišen manjom kupolom javit će se na palači Schlessinger (H&B, 1891.) te nizu skromnijih stambenih kuća, dok veće erkere s kupolama nalazimo, primjerice, na zgradi Oktogona (J. Vancas, 1898. – 1900.). Datacije i autorstva u: KNEŽEVIĆ, SNJEŠKA, 1996., 116, 438.

⁴³ Među zagrebačkim primjerima najsličnija je kupola na palači *Narodnih novina* (Frankopanska 26 – Prilaz Gjura Deželića 2), građena 1891. prema projektu Kune Waidmanna CVITANOVIĆ, ĐURĐICA, 1969., 39-42. Osmerostrana kupola ondje je također podijeljena jakim režnjevima na četiri kriške, ali je nižež tambura, a prozori su izvedeni kao lukarne na limenom konveksnom dijelu, dok su kod Höningsberga na zidanom tamburu. Još neke sličnosti u dekoraciji očite su u motivima balustrada na parapetu prvog kata, girlandama na vijencu, kao i kartušama unutar zabata.

⁴⁴ CVITANOVIĆ, ĐURĐICA, 1969.

⁴⁵ HORVAT LEVAJ, KATARINA, 2020., 80; WAGNER RIEGER, RENATE, 1966., 36-37.

⁴⁶ **Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Wien. I. Bezirk – Innere Stadt*, Wien, 2007., 695-696.

15 Toranj napuknut u potresu, travanj 2020. (foto: M. Todorčić)

The tower cracked in the earthquake, April 2020
(photo: M. Todorčić)

16 Demontirana kupola, travanj 2020. (foto: P. Puhmajer)

The dome dismantled, April 2020 (photo: P. Puhmajer)

Poticaje za kreaciju zagrebački su arhitekti pronalazili i u bečkim arhitektonskim časopisima toga vremena. Među prikazima novosagrađenih stambenih i trgovačkih zgrada u Beču i drugdje, u nacrtima i fotografijama, u nekoliko su navrata objavljeni i zagrebački radovi *Hönigsberga* i *Deutscha*.⁴⁷ U časopisima se inače moglo vidjeti mnogo konceptualno sličnih rješenja, s ugaonim erkerima i polukulama nadvišenim kupolama te bujnom neobaroknom dekoracijom. Tako se na Frankopanskoj 2 mogu razaznati motivi s različitih zgrada, bilo na kompozicijskoj razini (kao što je npr. stambena zgrada u 17. bečkom okrugu, arhitekti: Kupka i Orgelmeister, 1891.)⁴⁸, ili pak u formi, primjerice kombinacijom obrade opekom i žbukom (zgrada na Rilkeplatz 1, arhitekt Karl Tittrich, 1891.).⁴⁹

Ipak, najsnažniji bečki uzor kuće Hönigsberg, koji je objedinio najsličnije oblikovanje i poslovno-stambenu namjenu, zgrada je američkog osiguravajućeg društva *New York* na Grabenu 8, građena 1886. prema projektu arhitekta Carla Schumanna (1827. – 1898.) u suradnji s

17 Demontaža kupole, 30. travnja 2020. (foto: P. Puhmajer)

The dismantling of the dome, 30 April 2020, (photo: P. Puhmajer)

47 DOBRONIĆ, LELJA, 1983., 108.

48 *Wohnhaus im 17. Bezirk in Wien, u: *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, 36, 2. 6. 1892., Blatt 68.

49 *Geschäfts und Wohnhaus in Wien, u: *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, 20, 11. 2. 1892., Blatt 36.

18 Pročelje bez tornja, rujan 2021. (foto: J. Kliska)

The facade without the tower, September 2021 (photo: J. Kliska)

Theodorom Bachom.⁵⁰ Sličnosti se očituju u više aspekata u vanjskom oblikovanju, ali i tlocrtnim obilježjima. U prvom redu riječ je o tlocrtu predodređenom uglovnim položajem kuće, gdje ugao nema pravi kut nego je koso zasječen te ima istaknut erker u gornjim etažama, nastavljajući se u tornjić s kupolom. Prizemlje i mezanin rezervirani su u cijelosti za trgovinu, što je i naznačeno na pročelju odvajanjem od gornjeg dijela, a u stambeni dio ulazi se kroz jedno od bočnih krila hodnikom koji vodi na stubište smješteno na začelju. U prvom katu je poslovni uredski prostor, a tek od drugog kata naviše smješteno je

stanovanje, pri čemu ugaone prostorije obuhvaćaju i dio erkeru. Sve je vrlo slično kao u Zagrebu, ali većih dimenzija i kvadrature. I pročelja su znatno raskošnija, ovdje oblikovana u kombinaciji neorenesansnog i neobaroknog stila. *Piano nobile* je naglašen prozorima snažno istaknutih nadstrešnica unutar kojih su kartuše, a slične su proporcije osmerokutnog tornjića te kupole na njegovu vrhu, premda drukčijeg dekorativnog repertoara.

Iako je Schumann projektirao brojne stambeno-poslovne zgrade u središtu Beča i oko Ringa, pitanje uzora u ovom slučaju zasigurno nije povezano s projektantom. Zgrada *New York* toliko je upečatljiva na središnjem bečkom trgu, ujedno i glavnoj trgovačkoj zoni, da je mogla poslužiti kao inspiracija mnogima. Štoviše, objavljena je 1887. u časopisu *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, uz napis da je stari Graben poljepšan gradnjom veličanstvene

⁵⁰ *Carl Schumann, u: *Architektenlexikon, Wien 1770–1945* <<https://www.architektenlexikon.at/de/573.htm>>; Walter Krause, Elisabeth Springer, Schumann Carl, architekt, u: *Österreichische Biographische Lexikon, 1815–1950, XI. Band: Scho-Schw*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1999., 366–367; **Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Wien. I. Bezirk – Innere Stadt*, Wien, 2007., 703–704.

19 Beč, zgrada na Führichgasse 8 (izvor: <https://de.wikipedia.org>)
Vienna, the building at 8 Führichgasse (source: [//de.wikipedia.org](https://de.wikipedia.org))

20 Beč, zgrada Osiguravajućeg društva New York na Grabenu 8, fotografija u časopisu *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, 1887.

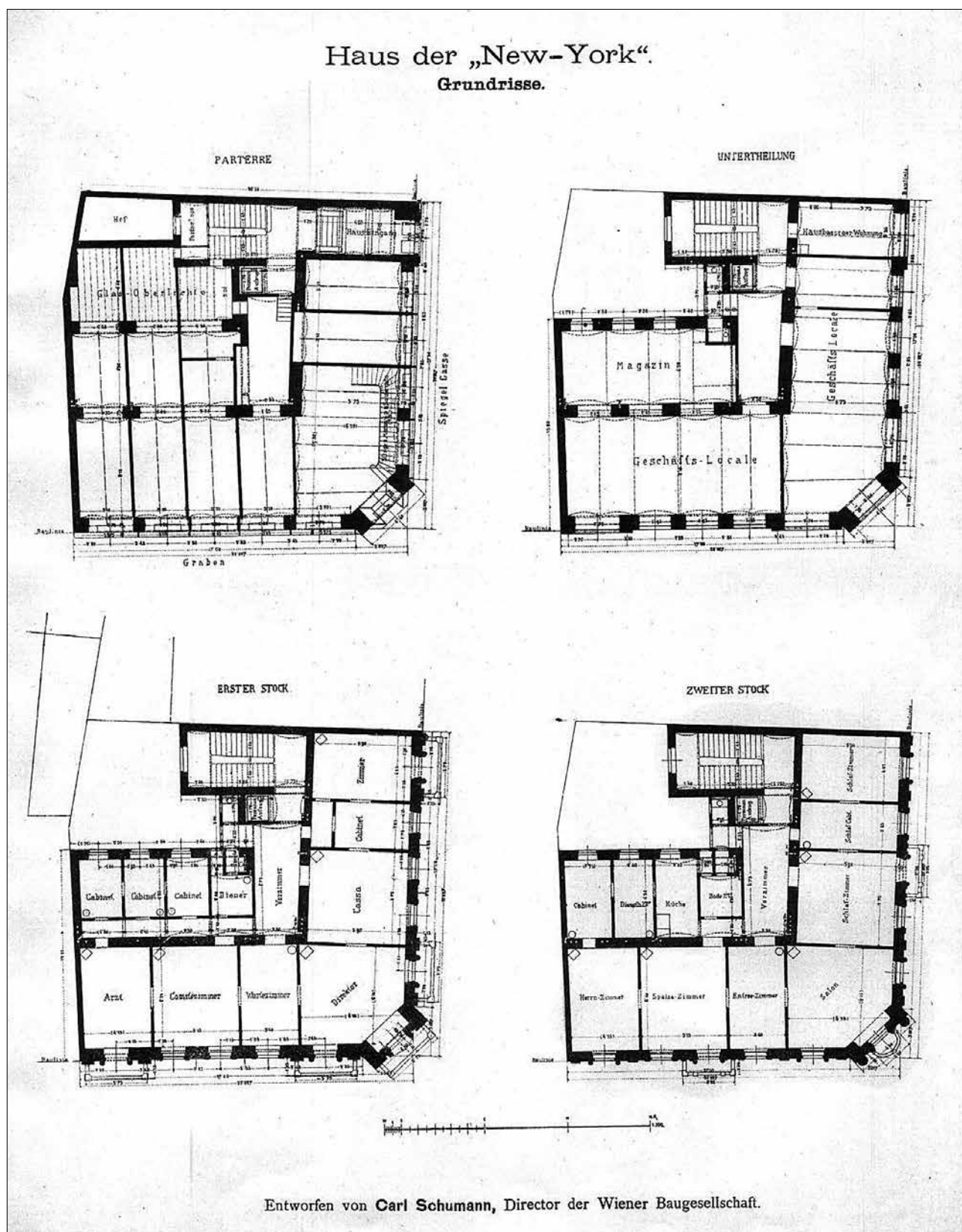
Vienna, the New York Insurance Company building at 8 Graben, from *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, 1887

moderne zgrade, baš kao u Parizu i Berlinu, gdje spomenuta tvrtka ima sjedište.⁵¹ U prilogu su prikazani tlocrti i fotografija pročelja (sl. 20, 21)⁵² pa su arhitekti u cijeloj Monarhiji mogli vidjeti najsuvremenije rješenje jedne poslovne zgrade netom podignute u prijestolnici. Svojim projektom Hönigsberg nije doslovno kopirao bečku zgradu, već se prvenstveno nadahnuo njenom vizurom.

Citirao je njezine obrise, formu, položaj i kompoziciju, ali je donio vlastiti stilski vokabular i projekt prilagodio zagrebačkom mjerilu. Kao da je htio prenijeti taj poslovno-trgovački ambijent Beča u Zagreb, i to upravo u Ilicu, središnju trgovačku arteriju Donjega grada. U tome je svakako i uspio, stvorivši za Zagreb arhitekturu visoke urbanističke i estetske kvalitete.

⁵¹ *Zu unseren Beilagen, u: *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, 8, 17. 11. 1887., 89.

⁵² *Haus der „New York“, u: *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, 8, 17. 11. 1887., Blatt 4 i 5.

21 Beč, zgrada *Osiguravajućeg društva New York* na Grabenu 8, tlocrti u časopisu *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, 1887.

Vienna, the New York Insurance Company building at 8 Graben, from *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, 1887

LITERATURA

- BAGARIĆ, MARINA, Arhitekt Otto von Hofer i plemićka obitelj Vranyczany-Dobrinović, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 37 (2013.), 145-158.
- BELAMARIĆ, JOŠKO, Kuća Zimmermann. Frankopanska 2a, *Program cjelovite obnove povijesne jezgre grada Zagreba. Blok 19. Konzervatorski model*, ur. K. Horvat Levaj, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2021., 53-60.
- CVITANOVIĆ, ĐURĐICA, *Arhitekt Kuno Waidmann*, Zagreb, 1969.
- DAMJANOVIĆ, DRAGAN, *Veliki zagrebački potresi*, Zagreb, 2021.
- * *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Wien. I. Bezirk – Innere Stadt*, Wien, 2007.
- DOBRONIĆ, LELJA, *Stare numeracije kuća u Zagrebu*, Zagreb, 1959.
- DOBRONIĆ, LELJA, *Zagrebački arhitekti Hönigsberg i Deutsch*, Zagreb, 1965.
- DOBRONIĆ, LELJA, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Zagreb, 1983.
- * *Geschäfts und Wohnhaus in Wien, Wiener Bauindustrie-Zeitung* 20 (11. 2. 1892.), Blatt 36.
- * *Haus der „New York“, Wiener Bauindustrie-Zeitung* 8 (17. 11. 1887.), Blatt 4, 5.
- HIRC, DRAGUTIN, *Stari Zagreb: Kaptol i Donji grad*, svezak 2, Zagreb, 2008.
- HORVAT LEVAJ, KATARINA, Palača Prister arhitekata Hönigsberga i Deutscha i bečka izvorišta neobaroka u zagrebačkoj arhitekturi historicizma, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 44/2 (2020.), 67-86.
- HORVAT LEVAJ, KATARINA, Kuća Hönigsberg. Frankopanska 2 / Ilica 41, *Program cjelovite obnove povijesne jezgre grada Zagreba. Blok 19. Konzervatorski model*, (ur.) K. Horvat Levaj, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2021., 41-52.
- HORVATINČIĆ, SANJA, Kuća Friedmann-Švarc. Ilica 41a, *Program cjelovite obnove povijesne jezgre grada Zagreba. Blok 19. Konzervatorski model*, (ur.) K. Horvat Levaj, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2021., 295-302.
- * Hönigsberg, Lavoslav (Lav, Leo), Židovski biografski leksikon, URL: <https://zbl.lzmk.hr/?p=454> (1. 9. 2021.)
- IVELJIĆ, ISKRA, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb, 2007.
- KNEŽEVIĆ, SNJEŠKA, *Zagrebačka zelena potkova*, Zagreb, 1996.
- KRAUSE, WALTER; SPRINGER, ELISABETH, Schumann Carl, arhitekt, *Österreichische Biographische Lexikon, 1815-1950, XI. Band: Scho-Schw*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Beč, 1999., 366-367.
- MAROEVIĆ, IVO, Prijedlog za tipologiju stambene arhitekture u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 11, 1987., 165-185.
- MARUŠEVSKI, OLGA, Stare zagrebačke kavane, *Kaj* 1-2 (2003.), 97-120.
- PAVKOVIĆ, MARTINA, *Arhitekt Vjekoslav Bastl*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2017.
- SABOTIČ, INES. *Stare zagrebačke kavane i krčme s kraja 19. i početka 20. stoljeća*, Zagreb, 2007.
- TODORIĆ, MARIO; BOGDAN, ANĐELA, Zaštita kulturne baštine nakon potresa, *Građevinar* 5 (2020.), 453-458.
- WAGNER RIEGER, RENATE, Karl König, arhitekt, *Österreichische Biographische Lexikon, 1815-1950, IV. Band: Knolz-Lange*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Beč, 1966., 36-37.
- * *Wohnhaus im 17. Bezirk in Wien, Wiener Bauindustrie-Zeitung* 36 (2. 6. 1892.), Blatt 68.
- * *Zu unseren Beilagen, Wiener Bauindustrie-Zeitung* 8 (17. 11. 1887.), 89.
- ŽIVKOVIĆ, ZDRAVKO, *Aleksandar Freudenreich arhitekt i graditelj*, Zagreb, 1992.

IZVORI

- Državni arhiv u Zagrebu, Gradsko poglavarstvo Zagreba, Gradski građevni odsjek (HR-DAZG, GPZ-GGO)
- Muzej grada Zagreba, Zbirka fotografija (MGZ)
- Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, planoteka
- * *Album Agramer Neubauten, entworfen und ausgeführt von Hönigsberg & Deutsch, Architekten u. k.u.k. Hofbaumeister*, 1896-97.
- * *Architektenlexikon, Wien 1770-1945*, URL: [http:// www.architektenlexikon.at](http://www.architektenlexikon.at)

Summary

MATILDA HÖNIGSBERG'S RESIDENTIAL AND RETAIL BUILDING AT 2 FRANKOPANSKA STREET IN ZAGREB

The paper discusses the history of the residential and retail building constructed in 1894, at the corner of the Ilica and Frankopanska Street in Zagreb, for the investor Matilda Hönigsberg, based on the designs of the Hönigsberg & Deutsch architectural studio. The designs and other historical documentation show the original appearance and the floor plan organization of the house, as well as the modifications it has undergone since its construction. The first and second floors included one upscale apartment respectively, while the ground floor and the mezzanine housed the Bauer Café, a famous gathering place of Zagreb's intellectual scene,

painters and writers. The Café had stucco and painted wall decoration, which was unfortunately taken down in the 20th century. The house has recently sustained damages in the 2020 earthquakes, when the tin roof dome had to be dismantled due to the cracks in the dome tower, and is currently awaiting restoration. The Hönigsberg house is important as an early example of a mixed-use building type in Zagreb with the residential and retail areas clearly distinguished in the building's outlook, while its lavish neo-baroque style was modelled on contemporary office buildings in Vienna, the imperial capital.

Vesna Župetić

Povijest nastanka i očuvanja Vrata od krča u Turopoljskom lugu

Vesna Župetić
 Grad Velika Gorica
 Upravni odjel za društvene djelatnosti
 HR – 10410 Velika Gorica, Trg kralja Tomislava 34

UDK: 725.94.025.3/4(497.521)Velika Gorica-37)
 Stručni rad / Professional Paper
 Primljen / Received: 15. 11. 2021.

Ključne riječi: Vrata od krča, Krčka vrata¹, Turopoljski lug,

Turopolje, Plemenita općina turopoljska, Velika Gorica

Keywords: Vrata od krča (the Timber Gate), Krčka vrata,

Turopoljski lug, Turopolje, Noble Municipality of Turopolje, Velika Gorica

Šume su bile važan resurs na kojem se temeljio gospodarski razvoj Turopolja sve do sredine 20. stoljeća. O gospodarenju i korištenju šumskog bogatstva postoje zapisnici od najranijeg vremena. Najstariji zapis o organiziranom krčenju šumskih površina većeg opsega u Turopolju potječe iz druge polovine 18. stoljeća. Nakon završetka krčenja, u znak sjećanja na ovaj iznimni poduhvat Turopoljci su podigli drveni spomenik Vrata od krča u Turopoljskom lugu. Početkom 20. stoljeća izvorna drvena arhitektura spomenika zamijenjena je betonskom. U posljednjih četrdesetak godina gospodarsko korištenje šuma, sječa stabala uz uporabu suvremene tehnologije, specijaliziranih dizalica te transportnih vozila znatno je ugrozila spomenička svojstva ovoga kulturnog dobra. U vremenskom periodu od 1982. do 2020. godine, zbog nepažnje prijevoznika drvene građe, Vrata od krča su srušena četiri puta: 1982., 2001., 2017. i 2019. godine. Tekst donosi pregled svih konzervatorsko-restauratorskih radova koji su poduzimani na spomeniku nakon oštećivanja kao i promjena koje su se posljedično dogodile prilikom obnove te utjecale na izvornost spomeničkih obilježja kulturnog dobra.

UVOD

Spomenik Vrata od krča podigli su turopoljski plemići 1779. godine od drva u spomen na izniman napor uložen u krčenje turopoljskih šuma i stvaranje plodnih površina. Drveni spomenik srušila je velika poplava 1914. godine. Na istom

mjestu izgrađen je 1916. godine novi betonski spomenik. Drvena greda s latinskim natpisom spašena je od poplave i ugrađena na novu betonsku arhitekturu (sl. 1). Spomenik je smješten na šumskom putu u Turopoljskom lugu, regija Turopolje, na katastarskoj čestici br. 2 (zk. ul. 7), k.o. Turopoljski lug. Nalazi se na administrativno-upravnom području jedinice lokalne samouprave Grada Velike Gorice te je dio njezine kulturne baštine. U povijesnim dokumentima sve do 14. stoljeća za ovaj prostor umjesto naziva Turopolje u upotrebi je naziv Zagrebačko polje, a u povelji bana Stjepana iz 1249. i 1255. godine Turopoljski lug spominje se pod nazivom Velika šuma.²

Turopoljski lug smješten je u regiji Turopolje, koju opisujemo kao *nizinsko područje koje se prostire južno od Zagreba, uz desnu obalu rijeke Save u smjeru Siska, gdje postupno prelazi u Pokuplje te dijelom uključuje i pobrđe Vukomeričkih gorica*.³ Granice Turopoljskog luga omeđene su rijekom Odrom, Kandalom Sava – Odra, željezničkom prugom Zagreb – Sisak te Odranskim poljem. Šumsku cjelinu Turopoljskog luga čine: *Kozjak, Međubunje, Topolovec, Rastine, Prekobunje s predjelom Jalševa greda, Kolniki, Klenovo, Ostrovska greda, Strug i Ostrovlje, Jasenje s predjelom Velika globuka i Krč (Turopoljski krč)*.⁴

Za razumijevanje konteksta izgradnje spomenika te njegova kulturno-povijesnog značaja za lokalnu zajednicu pogodnija je prostorno-identitetska definicija Turopolja profesorice Borne Fuerst-Bjeliš koja polazeći od *prirodnih i egzistencijalno-proizvodnih te socio-kulturnih obilježja povezuje nizinski dio i pobrđe Vukomeričkih gorica u jedinstvenu cjelinu*. Prema Bjeliš *egzistencijalno-proizvodna povezanost temelji se na tradicijskom gospodarstvu, od svinjogojstva u Turopoljskom lugu, vinogradarstva i polikulture u pobrđu te polikulture i uzgoju žita u nizinskom dijelu. Socio-kulturnu povezanost pronalazi u*

¹ U lokalnoj zajednici češće je u upotrebi naziv Krčka vrata. Ovaj naziv koristi se i u nekim službenim dokumentima te na internetskim portalima. Primjerice, spomenik je pod nazivom Krčka vrata uveden i u *Registar kulturnih dobara Hrvatske*. Kako bi se izbjegla poveznica s otokom Krkom, u tekstu će se koristiti naziv Vrata od krča.

² DRVODELIĆ, DAMIR, 1999., 67.

³ KLEMENČIĆ, MLADEN, 2021. (2022.).

⁴ MATKOVIĆ MIKULČIĆ, KATJA, 2010., 25.

1 Vrata od krča – Turopoljski lug (foto: G. Jerabek, 2022.)

"Vrata od krča" or the Timber Gate – Turopoljski lug (photo: G. Jerabek, 2022)

lokalnom govoru⁵, kulturnom krajoliku te upravno-političkoj i crkvenoj organizaciji prostora kroz povijest. Svijest o regionalnom identitetu proizvod je kulturnog nasljeđa, a oblikovanju ove percepcije te njejoj održivosti kroz povijest najznačajnije je pridonijela najstarija upravno-politička organizacija u Turopolju, Plemenita općina turopoljska koja je u kontinuitetu trajala od XIII. stoljeća do 1947. godine.⁶

UPRAVLJANJE I GOSPODARENJE TUROPOLJSKIM LUGOM

Upravljanje i gospodarenje Turopoljskim lugom bilo je u nadležnosti Plemenite općine turopoljske, zajednice turopoljskih plemića organiziranih u četrnaest sučija u nizinskom dijelu Turopolja i osam sučija u Vrhovlju.⁷ Svaka sučija imala na čelu suca, a na čelu Plemenite općine turopoljske postavljen je župan – komeš. Ova naslijeđena plemenska organizacija temeljila se na relativno demokratskoj upravi – suci i župan birali su se na *spravišćima*. Imali su ovlasti uređivati imovinska i gospodarska pitanja u zajednici, o čemu su se vodili zapisnici iz kojih danas možemo rekon-

struirati djelovanje ove dugovječne zajednice kroz povijest.

Najveća gospodarska vrijednost Turopoljaca bile su šume. Šume su se prema vlasništvu dijelile na zajednički posjed cijele Plemenite općine turopoljske, na posjed pojedinih sučija, a manji dio šuma bio je u privatnom vlasništvu pojedinih obitelji.⁸ Svinjogojstvo⁹ i trgovina drvom najstarije su gospodarske grane u Turopolju. Posebno se čuvao hrast i njegov plod žir jer je bio važan za ishranu turopoljskih svinja čije je meso bilo cijenjeno i traženo. Budući da je o šumama ovisio prosperitet kako pojedinca tako i cijele zajednice, posvećivana im je posebna pozornost te su imali organizirane čuvare šuma koji su birani na turopoljskim *spravišćima*. Iz sačuvanih se pisama razbire, da su lugari i vojvode u prvom redu imali čuvati šume, a zatim bditi nad općinskim ribnjacima i dijeliti ribu i ubirati dohodak od žira (žirovninu). Ako su prekršili dužnost svoju, bivali su kažnjeni prema jednom zaključku *spravišća* starijeg od god. 1606... Najstarije vijesti o lugarima i vojvodama nalazimo u najstarijem zapisniku *spravišća* od godine 1571.¹⁰

⁵ Turopoljski dijalekt pripada kajkavskom narječju te je zaštićeno nematerijalno kulturno dobro Republike Hrvatske, od 2017. godine.

⁶ ŽUPETIĆ, VESNA, 2012. (2022.) prema: FUERST-BJELIŠ, BORNA, 2012., 1, 13.

⁷ BRESZTYENSZKY, ŠANDOR, 1889., 4., navodi da plemenita općina ima 24 sučije, 16 u „ravnom kotaru“ i 8 u „bregovitom kotaru“ ili „Vrhovlju“.

⁸ LASZOWSKI, EMILIJ, 1911., 101.

⁹ Prvi spomen o uzgoju svinja u Turopolju potječe iz 1352. godine. Hrvatsko-ugarski kralj Ljudevit naložio je Kaptolu da istraži krađu svinja u Turopoljskom lugu koju je počinio banski službenik Grgur. Prema: ROBIĆ, ZVONKO, 2002., 75.

¹⁰ LASZOWSKI, EMILIJ, 1911., 56.

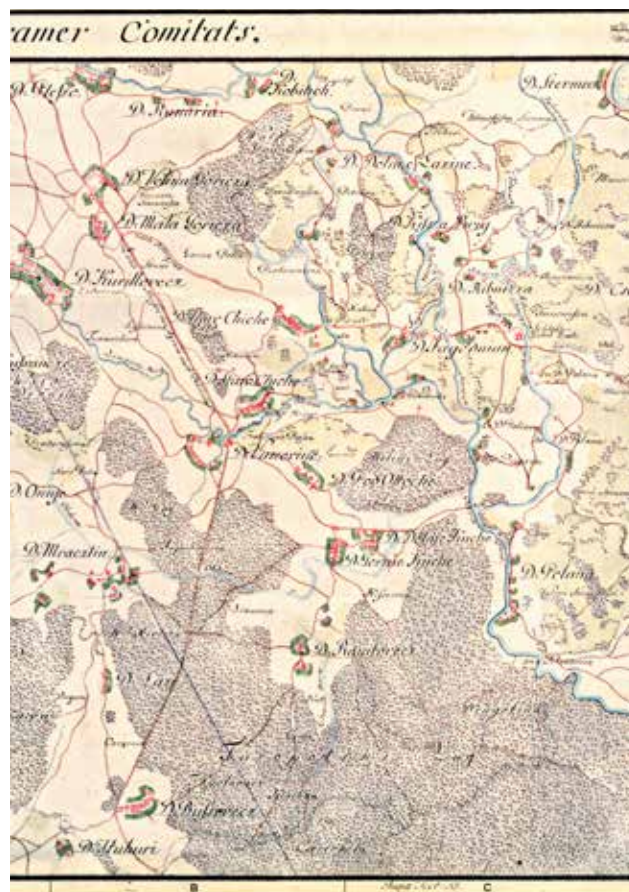
Nakon 1874. godine, prema odluci Sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije Plemenita općina gubi sudbene ovlasti, dobiva status zemljišne zajednice, a turopoljski plemići *po osnovi zajedničkog posjeda postaju jedna zadruga prema kompromisu od 1560. godine*.¹¹ Od tada je njezina jedina ovlast upravljanje zajedničkom imovinom koja se sastojala od šume Turopoljski lug i livade Krči.¹² Zakonom iz 1895. godine Plemenita općina je uređena kao zemljišna zajednica.¹³ Upravu šumama zadržala je sve do 1947. godine, kada se zakonom ukida rad i djelovanje Plemenite općine turopoljske, a upravu turopoljskim šumama i Turopoljskim lugom 1954. godine preuzima Šumarija Velika Gorica.

Gospodarenje Turopoljskim lugom planiralo se na *spravišćima* te provodilo odlukama župana. Sječa šume i raspodjela drva bila je organizirana prema pravilima koja su određivala količinu i doba godine kada pojedina obitelj može sjeći stabla za potrebe ogrjeva. Pravilima se kontrolirala i odobraval sječa za gradnju ili popravak kuća i gospodarskih objekata.¹⁴ Briga i promišljanje o gospodarskom korištenju te očuvanju svih turopoljskih šuma vidljiva je u odluci o korištenju turopoljskih šuma koju je potpisao 23. travnja 1776. župan Franjo Đuro Pogledić¹⁵ (župan od 1776. do 1783. godine).¹⁶ Budući da je glavna gospodarska djelatnost bila svinjogojstvo, proizvodnja žira i žiropaša bile su prioritet; stoga su čuvana stabla hrasta, što je dugoročno nepovoljno utjecalo na obnavljanje i pomlađivanje šume. S ciljem poboljšanja i prevencije posljedica ovakvog upravljanja, za Turopoljski lug je izrađena 1875. godine prva šumsko-gospodarska osnova koja se dopunjavala i mijenjala 1878. i 1895. godine, a promjene su u pravilu bile vezane uz utvrđivanje ophodnje hrasta. Godine 1896. osnovan je šumarski odred, koji je s radom započeo tek 1898. godine.¹⁷

Prva poznata velika sječa šume u Turopoljskom lugu započela je 1774. godine, trajala je pet godina, sve do 1779. godine i zapisana je na drvenoj gredi spomenika Vrata od krča. Iskrčeno je 375.085 m² (37,5 hektara) šumske površine.¹⁸

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća intenzivirala se sječa i prodaja šume Turopoljskog luga (prvenstveno hrastove građe). Plemenita općina turopoljska prodala je 1880. godine osam tisuća hrastovih stabala, a samo nakon šesnaest godina, 1896. godine, prodaje još 6.684 hrastovih stabala.¹⁹

Gospodarski najznačajnija sječa u Turopoljskom lugu te posljednja takvog obima koja se dogodila pod upravom Plemenite općine turopoljske jest prodaja prava sječe šume na vremenski period od 1895. do 1924. godine kojom je

2 Karta Turopolja iz 19. stoljeća. (izvor: VALENTIĆ, MIRKO; HORBEC, IVANA; JUKIĆ, IVANA (ur.), Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. st. Sv. 12: Zagrebačka županija (II.), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.

The map of Turopolje of the 19th century (source: Theil des Agramer Comitats. Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća. Zagrebačka županija. V. Mirko (ed.). Volume II. 2009)

Plemenita općina ostvarila prihod od 2.400.000 k. Sredstva su utrošena za kulturno-obrazovne potrebe zajednice, uređenje šumskih puteva, izgradnju novih objekata, a dio sredstava podijeljen je i ovlaštenicima.²⁰

Šumska površina Turopoljskog luga 1892. godine je obuhvaćala 6.941 rali (2.809 hektara), 1906. godine 6.275 rali (2.539 hektara)²¹, a danas se šuma prostire na 4.364 hektara (10.784 rali)²². Na rasprostranjenost i veličinu šume Turopoljskog luga kroz povijest su utjecale gospodarske i ekonomske prilike te brojne društvene promjene kao što su porast stanovništva, urbanizacija, izgradnja željezničke pruge te izgradnja Kanala Sava – Odra. Zbog navedenih promjena bile su nužne intervencije kojima su se šumske površine smanjivale, ali su organizirane i akcije pošumljavanja kojima su se ponovo povećavale. Usporedbom povijesnih zemljopisnih karata i zemljovida novijeg doba vidljive su spomenute promjene i varijacije u površinskim obuhvatima (sl. 2, 3).

¹¹ POGLEDIĆ, FRANJO, 1877., 10.

¹² Isto, 10.

¹³ KESTERČANEK, FRAN ŽAVER XAVER, ur., 1906., 467.

¹⁴ ROŽIĆ, IVAN, 2020., 100.

¹⁵ Isto, 100.

¹⁶ LASZOWSKI, EMILIJ, 1911., 42.

¹⁷ KESTERČANEK, FRAN ŽAVER XAVER, ur., 1906., 468-469.

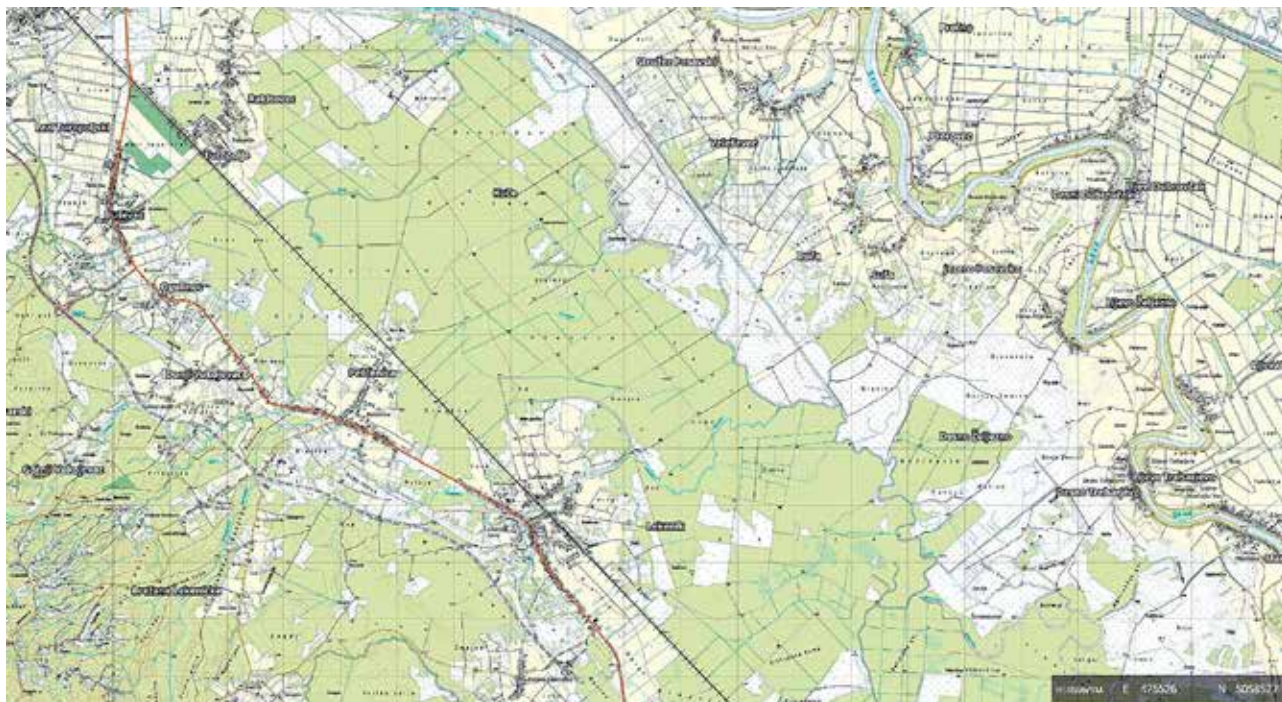
¹⁸ DUBRAVICA, BRANKO, 1997., 124.

¹⁹ Isto, 124-125.

²⁰ KESTERČANEK, FRAN ŽAVER XAVER, ur., 1906., 469.

²¹ Isto, 1906., 466.

²² Podatak objavio na internetu JOSIP BEUK, dipl. ing. šum., voditelj Šumarije Velika Gorica.

3 Karta Turopolja – današnje stanje, topografska karta 1:25 000 za područje Grada Velike Gorice (TK25 Geoportal DGU_2)

The map of Turopolje – today's state, Topographical map 1:25 000 for the area of the City of Velika Gorica (TK25 Geoportal DGU_2)

POVIJESNI KONTEKST IZGRADNJE SPOMENIKA

Odluku o krčenju dijela šume Turopoljskog luga i stvaranju sjenokoša potrebnih za uzgoj stoke donio je župan Ivan Plepelić²³ koji je dužnost župana obnašao od 1772. do 1775. godine.²⁴ Obvezu sudjelovanja u krčenju šume imale su sve plemićke zadruge, uvedena je radna obveza kojom je za svaku zadrugu određen broj osoba te vrijeme trajanja obveze. Krčenje šume trajalo je u razdoblju od 1774. do 1779. godine, a nova livada Krči podijeljena je na 462 dijela, odnosno dvorna mjesta iz 22 sučije²⁵ kako je navedeno u tablici 1.

U znak sjećanja na ovaj događaj turopoljski plemići su podigli memorijalna drvena vrata koja u pojednostavljenoj formi podsjećaju na povijesne slavaluke. Današnji izgled spomenika, međutim, potječe iz 1916. godine jer je starija drvena arhitektura stradala u velikoj poplavi 1914. te je zamijenjena 1916. godine betonskom. Drvena greda s latinskim natpisom koju je odnijela oluja spašena je i montirana na novi betonski spomenik. Arhitektura spomenika (dimenzije oko v/š 549 cm x 609 cm bez temelja) sastoji se od dvaju betonskih stupaca, horizontalne betonske grede te hrastove drvene grede s latinskim natpisom. Na drvenoj gredi s obje strane utisnut je latinski tekst koji daje informaciju o godini i razlozima podizanja spomenika.

U predgovoru drugom izdanju knjige *Ženidba turopoljskog plemenitaša* Vida Lackovića autor knjige, pučki pisac

Josip Kovačević, objavio je latinski tekst koji je prepisao s grede. Na strani iz smjera Velike Gorice nalazi se tekst: *FLORIDA+NOBILIUM, SUNT,HIC+FOENILLAXCAMPIQUIN QUENIO X SOCIOLABORE X NANUS+SxIxNxX (SISTUNT)*, a s druge strane grede: *1774=COEPTA EXTIRPARI TNADEM X DIVISA X PER X X OMNES = 1779*.²⁶ U spomenutom predgovoru donesen je i prijevod latinskog teksta koji u slobodnoj formi glasi: *Ovdje su rascvjetale livade plemenitih Turopoljaca koje su, tijekom pet godina udruženim radom i zalaganjem, iskrčile marljive ruke, 1774. godine započele su krčiti, napokon 1779. godine razdijeljene su na svu braću, koja ovdje zadobiše jednake dijelove.* (Preveo: dr. Stanko Kos).²⁷

U Rješenju Ministarstva kulture iz 2008. godine kojim je utvrđeno da Vrata od krča u Turopoljskom lugu imaju svojstvo kulturnog dobra nalazi se sljedeći prijevod navedenog latinskog natpisa: *...na jednoj strani drvene grede navodi podatak da je 1774.g. započelo krčenje šume koja je podijeljena 1779. godine na 160 jednakih dijelova, a na drugoj je strani navedeno kako su nakon pet godina krčenja šume ovdje cvjetne livade turopoljskih plemića.*²⁸ Prijevod latinskog teksta istog sadržaja nalazi se i u Rješenju o preventivnoj zaštiti spomenika kulture iz 1982. godine.²⁹

²⁶ KOVAČEVIĆ, JOSIP, 1987., 11-12 i MODRUŠAN, MARTIN, 183 (2001.), podlistak.

²⁷ Isto.

²⁸ *Rješenje*, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Klasa: UP-I612-08/08-06/0177, Urbroj: 532-04-01-014-08-2, Zagreb, 14. svibnja 2008.

²⁹ Turopoljski lug – Krči, vrata – rješenje o preventivnoj zaštiti, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Broj: 03-UP/I-781/I, Zagreb, 25. 10. 1982., Znak BL/VP.

²³ ROŽIĆ, IVAN, 2020., 99-100.

²⁴ LASZOWSKI, EMILIJ, 1911., 42.

²⁵ Tablica je u cijelosti preuzeta od: DUBRAVICA, BRANKO, 1997., 51.

	Ime sučije	Broj parcela	Dimenzija parcela	Ukupna površina
1.	Kuče	47	(52 x 16)	39.104 m ²
2.	Lomnica Donja	43	(73,3 x 11)	34.670 m ²
3.	Dragonožec, Lipnica i Haviđić Selo	42	(72,3 x 12,3)	33.402 m ²
4.	Mraclin-Lazi	40	(62 x 13)	32.240 m ²
5.	Cerovski Vrh-Jerebić	29	(52 x 16)	24.128 m ²
6.	Kurilovec-Kušanec	28	(42,3 x 19)	22.503 m ²
7.	Velika Mlaka	28	(81 x 10)	22.680 m ²
8.	Buševac	23	(69 x 12)	19.044 m ²
9.	Lukavec Gornji	22	(63,4 x 12)	16.737 m ²
10.	Vukomerić-Petravec	21	(43 x 18,3)	16.524 m ²
11.	Dubranec	19	(71 x 11,3)	15.243 m ²
12.	Pleso-Rakarje	19	(58 x 15)	16.530 m ²
13.	Mala Gorica	18	(50 x 16)	14.400 m ²
14.	Hrašće	16	(47,1 x 17,1)	12.886 m ²
15.	Cvetković Brdo	11	(51,4 x 16)	9.046 m ²
16.	Kobilić	10	(30 x 27)	8.100 m ²
17.	Bukovčak	9	(55 x 15)	7.425 m ²
18.	Gustelnica	9	(40 x 20)	7.200 m ²
19.	Rakitovec	8	(40 x 20)	6.400 m ²
20.	Lukavec Donji	7	(39 x 22)	6.006 m ²
21.	Velika Gorica	7	(43 x 19,4)	5.839 m ²
22.	Prvonožina	5	(22 x 3 8)	4.180 m ²
	Komešov kut	1		800 m ²
	Ukupno			375.085 m ²

Tablica 1. Livada Krči podijeljena je u 22 sučije

Table 1. The Timber Meadow is divided into 22 "sučija" (administrative divisions).

Četvrtasti stupci izvedeni su u nekoliko geometrijskih oblika, u donjem dijelu su proširenja u piramidalnom obliku, u sredini u obliku izduženog pravokutnika, a u gornjem dijelu bogato ukrašeni trokutnim poljima utisnutim u beton koja su s čeone i stražnje strane ukrašena šahovnicom s umetnutim plavim stakalcima. Iznad njih se nalazi šest položenih plitkih kvadara nejednakih duljina te kapiteli u koje su utisnuti nepravilni ukrasni oblici, a na koje je položena betonska greda. Betonska greda je na oba kraja polukružno zaobljena. S donje strane ukrašena je kvadratnim kasetiranim poljima utisnutima u beton, a na vrhu grede u osi betonskih stupaca s obje strane nalaze se ukrasne kape. Na ova dva betonska stupca naliže hrastova greda koja je položena cijelom duljinom ispod armiranobetonske grede koja je štiti od vremenskih nepogoda. Na unutarnje strane

betonskih stupaca pričvršćene su granitne ploče s natpisima koji opisuju događaj kada je i kako izvorni drveni spomenik srušen. Rušenje spomenika povezano je s važnim povijesnim događajem, atentatom na prijestolonasljednika Franza Ferdinanda i početak Prvoga svjetskog rata koji je utjecao na društvene i teritorijalne promjene Europe i svijeta (sl. 4, 5).

Oblikom izvedbe, smještajem u šumski krajolik i funkcijom očuvanja memorije povijesnog događaja važnog za lokalnu zajednicu Vrata od krča su jedinstven spomenik na području sjeverne Hrvatske. Jednostavnost u oblikovanju odražava status graditelja – turopoljskih plemića. Posvećena su ideji zajedništva i ljudskom radu, tj. vrijednostima koje su pridonijele boljitku cijele zajednice. Šumski put kao mjesto izgradnje logičan je, praktičan i ekonomičan odabir, kao i materijal za izgradnju koji se nalazio odmah pri ruci.

4 Granitna ploča s natpisom (foto: G. Jerabek, 2022.)
Granite panel with an inscription, 2022 (photo: G. Jerabek)

5 Granitna ploča s natpisom (foto: G. Jerabek, 2022.)
Granite panel with an inscription, 2022 (photo: G. Jerabek)

Spomenik je prezentacija graditelja, naručitelja, stilskog razdoblja i složenih društveno-kulturoloških okolnosti te ima vrijednost povijesnog dokumenta i svjedoka jednog vremena.³⁰

Upravo zbog posebnosti simbolike i izvedbe Vrata od krča su 2008. godine dobila status zaštićenog kulturnog dobra Republike Hrvatske te su uvedena u *Registar kulturnih dobara* pod brojem Z-3649. Kulturno-povijesna, estetska i arhitektonska vrijednost spomenika u *Rješenju* iz 2008. godine Ministarstva kulture izvodi se iz načina oblikovanja spomenika koje podsjeća na tradicijski način građenja drvetom u Turopolju, u ponovljenim profilacijama i ukrasima drvenog graditeljstva u suvremenom materijalu betonu, detaljima izvedenima u stilu moderne. Vrata od krča su rijedak primjer spomenika posvećenog ljudskom radu, a smještaj na šumskom putu pridonosi njihovoj jedinstvenosti.³¹

Temeljem čl. 18. st. 2. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara vlasnik ovog kulturnog dobra je Republika Hrvatska, no budući da Hrvatske šume gospodarski koriste šumsko područje i upravljaju njime, briga o ovom spomeniku u njihovoj je nadležnosti.

U kontekstu značaja za lokalnu zajednicu spomenik je prepoznatljivo identitetsko obilježje Turopolja te mu se kao važnoj sastavnici korpusa kulturnih dobara Grada Velike

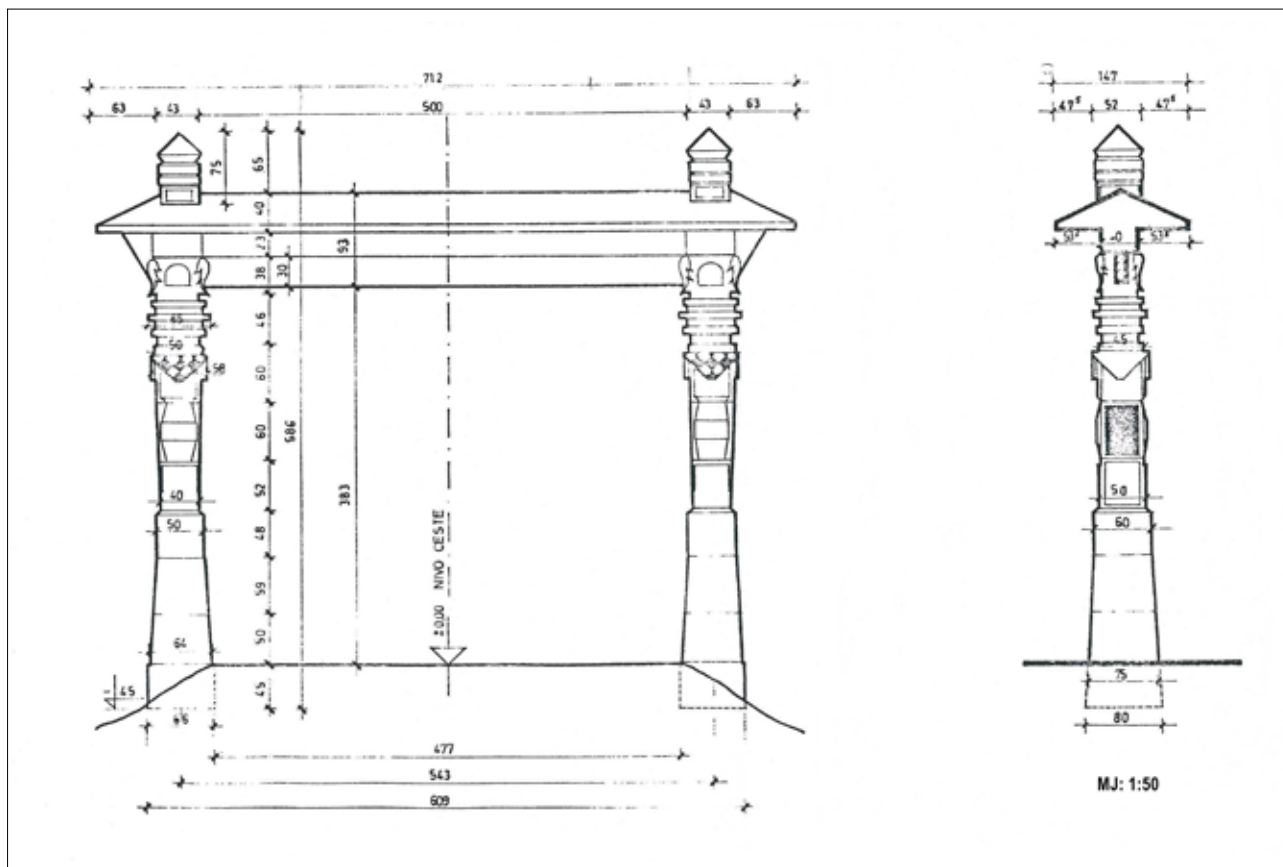
Gorice posvećuje posebna pozornost. Premda se spomenik nalazi na zabačenom mjestu, duboko u šumi, niti jedna od gore navedenih nezgoda nije ostala neprimijećena u javnosti. Predstavnici tradicijskih udruga, građani i lokalna javna glasila budno su pratili i komentirali obnove, obraćali se gradskim tijelima i tražili informacije o tijeku restauracije. Lokalna zajednica bila je aktivno uključena u sve obnove, od 1982. do 1983. godine kroz Muzej Turopolja, a u ostale tri obnove kroz Upravni odjel za društvene djelatnosti Grada Velike Gorice. Uloga Upravnog odjela za društvene djelatnosti u obnovama mijenjala se od organizatora i voditelja obnove u razdoblju od 2001. do 2007. godine do koordinacije sudionika te informiranja građana o tijeku obnove u razdoblju od 2017. do 2020. godine.

OBNOVA 1982. – 1983.

Prema dokumentu *Vrata od krča, Turopoljski Lug: Izvještaj o radovima na sanaciji i rekonstrukciji objekta* Restauratorskog zavoda Hrvatske 1982. godine prometno vozilo teško je oštetilo arhitekturu spomenika (sl. 6). Betonska greda duga 7,12 m i teška oko 8000 kg te vršni segmenti s profilacijama popucali su i pali u pokrajnji jarak ispunjen vodom. Lijevi stupac gledano iz smjera Velike Gorice u osi je zaokrenut za 30%, dok je desni stupac srušen do pola, a dijelovi su pali u jarak s vodom na drugoj strani ceste. Priprema i organizacija obnove započela je odmah nakon što je oštećen spomenik 1982. godine, a zbog nepristupačnosti terena sami radovi obnove započeli su tek u rujnu 1983. godine. Prema navedenom *Izvještaju* izvedeni su novi temelji koji su uzdignuti od razine ceste te je visina grede podignuta za oko 45 cm. Intervencija je izvedena u nadi da će se povišenjem

³⁰ DOBRIĆ ŽAJA, SUZANA (2021.).

³¹ *Krčka vrata rijedak su spomenik ljudskom radu, oblikovno evociraju tradicijski način konstruiranja i gradnje drvetom pri čemu je osnovna podjela nosača i tereta, zajedno s izgledom profilacija i ukrasa iz jezika drvodjelstva prevedena u tada suvremeni materijal beton, a istovremeno se u detalju primjećuje stilski rječnik moderne. Smještaj ovog spomenika usred šume i daleko od naselja, specifičnost je bez koje bi se uvelike izgubio njihov smisao i vrijednost. Rješenje Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, Klasa: UP-1612-08/08-06/0177; Urbroj: 532-04-01-01/04-08-2 od 14. 5. 2008.*

6 Vrata od krča – Turopoljski lug, shematski prikaz stanja prije rušenja 1982. (AKO-ZG)

“Vrata od krča” or the Timber Gate – Turopoljski lug, schematic representation of its condition before collapsing in 1982 (AKO-ZG)

grede omogućiti prolaz kamionima i time zaštititi spomenik od budućih sličnih nezgoda. Betonski dijelovi sanirani su na takav način da je oko zdrave jezgre postavljena armatura te je izvedena nova tzv. košuljica od kulir betona koja je spojena sa zdravom jezgrom. Betonski elementi montirani su pomoću dizalice, spojeni čeličnim trnovima i izliveni poliestrom. Granitne spomen-ploče sanirane su na isti način crnim granitnim zrnem. Drvena greda s natpisom restaurirana je postupkom tašeleranja. Truli i oštećeni dijelovi su zamijenjeni, nakon čega je greda zaštićena sredstvom protiv štetočina i ponovno montirana na spomenik. U okviru restauratorskih radova obnovljen je natpis na pločama i gredi te je cijeli spomenik zaštićen od atmosferilija.³² Godine 1983. Vrata od krča su obnovljena zalaganjem Šumarije Velika Gorica i Muzeja Turopolje, trudom Restauratorskog zavoda Hrvatske i sredstvima osiguravajućeg zavoda „Croatia“³³ (sl. 7).

OBNOVA 2001. – 2007.

Nakon 19 godina, točnije 23. siječnja 2001. godine po-
navlja se sudbina Vrata od krča, koja su ponovno srušena

nepažnjom vozača prometnog vozila. Vozač kamiona nije spustio dizalicu montiranu na kamion te je prilikom prolaska kroz memorijalna vrata dizalicom srušio betonsku gredu koja se razlomila u nekoliko dijelova. Sudbina drvene grede s natpisom bila je ista kao i sudbina betonske grede. Teško su oštećeni i gornji dijelovi stupaca na kojima je bila položena greda. Lijevi stupac, gledano iz smjera Velike Gorice, srušen je do polovice svoje visine, a desni je ostao bez vršnog dijela. Segmenti spomenika pali su u obližnje duboke kanale ispunjene vodom. U *Projektu obnove Krčkih vrata u Turopoljskom lugu* tvrtke SAM.N.P.P. d.o.o. iz Zagreba navodi se podatak da je izmjerena visina prolaza 383 cm, a dozvoljena visina za kamione je 420 cm.³⁴ Vjerojatno je tijekom dvadesetak godina poslije prethodne obnove i povišenja spomenika 1983. godine, a zbog održavanja šumskih puteva, ponovno došlo do snižavanja visine prolaza (sl. 8).

Dijelovi drvene grede skupljeni su i odvezeni u Hrvatski restauratorski zavod u Zagrebu na restauraciju. Upravni odjel za društvene djelatnosti zatražio je mišljenje nadležnog Konzervatorskog odjela u Zagrebu o potrebnim intervencijama na oštećenom spomeniku. Zbog nepopravljivih oštećenja, odlučeno je da se betonska greda te slomljeni

³² Izvještaj je sastavio Vladimir Hanić, dipl. ing. građ., 16. siječnja 1984.

³³ Vrata od Krča, Turopoljski Lug: Izvještaj o radovima na sanaciji i rekonstrukciji objekta, Zapisnik o primopredaji radova na obnovi Vrata od Krča u Turopoljskom Lugu, 13. 1. 1984., 2.

³⁴ Projekt obnove Krčkih vrata, SAM.N.P.P.d.o.o., 2001., str. 10.

7 Vrata od krča, stanje nakon obnove 1983. (foto: HRZ, AKO-ZG, 1984.)

The Timber Gate – condition after restoration in 1983 (source: Croatian Restoration Institute, AKO-ZG, 1984)

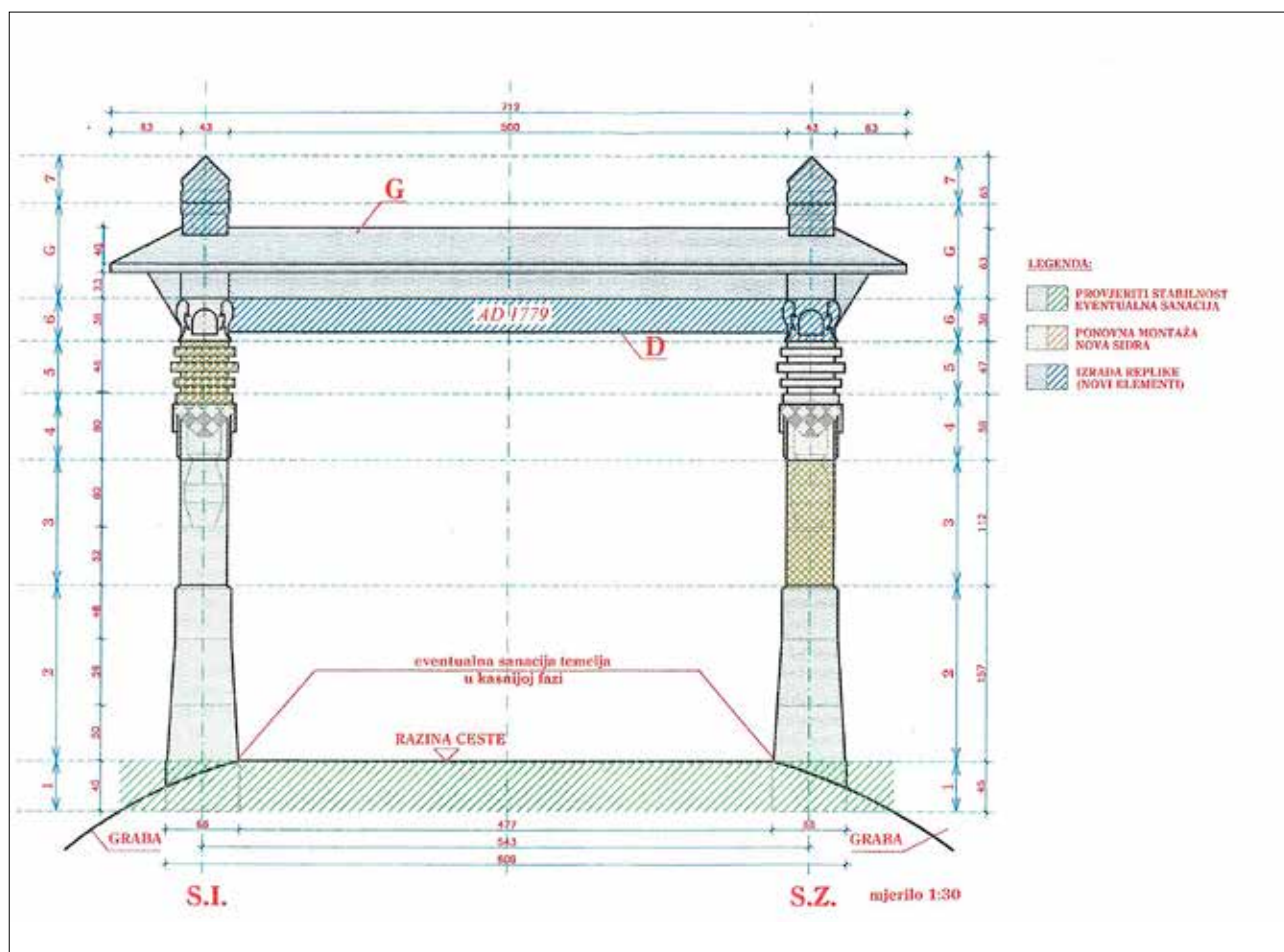
dijelovi stupaca (kapitel i kape) izrade novi prema nacrtima, a oštećeni dijelovi stupaca obnove, povežu i ponovno montiraju na spomenik. Tvrtka SAM-N.P.P. iz Zagreba izradila je 2001. godine projektnu dokumentaciju za obnovu spomenika prema smjernicama Konzervatorskog odjela u Zagrebu. Projektom je predviđena izrada grede prema arhitektonskoj snimci i postojećim dijelovima. Provedena su dva postupka javne nabave na koje se usprkos interesu nije prijavio niti jedan izvođač. Nepristupačnost i udaljenost spomenika, zahtjevnost izrade grede te projekt koji nije dao dovoljno detaljna rješenja za izvođenje bili su razlozi koje su navodili potencijalni izvođači za odustajanje. Rješenje je stoga pronađeno u gradskoj tvrtki VG Komunalac d.o.o. s kojom je temeljem čl. 6. st. 1. Zakona o javnoj nabavi (NN 117/01) i čl. 5. Uredbe o postupku nabave roba, radova i usluga male vrijednosti (NN 14/02) zaključen ugovor o izvođenju zaštitnih radova na Vratima od krča. Betonske dijelove, arhitravnu gredu, kapitele i kape izradio je podizvođač, tvrtka BETON-RAD d.o.o. u Turopolju prema nacrtima i srušenim dijelovima originala. Stručni nadzor izvodio je Grapro d.o.o. iz Velike Gorice, a tvrtka Arhitektura Leder izradila je *Dopunu projektne dokumentacije za izvođenje radova obnove* 2003. godine. Dopuna je sadržavala detaljni projekt za izradu nove grede i oštećenih dijelova stupaca. Restaurirana drvena greda izložena je u Muzeju Turopolja,

a akademski kipar Mladen Mikulin izradio je repliku koja je montirana na obnovljenu arhitekturu spomenika. Dana 1. listopada 2002. godine predstavnici Konzervatorskog odjela u Zagrebu i Upravnog odjela za društvene djelatnosti Grada Velike Gorice konstatirali su da je replika drvene grede Vrata od krča u Turopoljskom lugu identična izvorniku u materijalu, dimenzijama i natpisu s obje strane, no montaža je odgođena jer još nisu bili izvedeni radovi sanacije arhitekture spomenika.

Radovi sanacije arhitekture spomenika započeli su 12. rujna 2003. godine, a završeni su u cijelosti postavljanjem replike drvene grede 7. studenoga 2003. godine.³⁵ Sanacija spomenika izvedena je prema priloženoj shemi (sl. 9, 10).

U 2007. godini Vuksan Slikarsko-konzervatorska radionica iz Velike Gorice izradila je *Prijedlog restauratorskih radova s troškovnikom* prema kojem je proveden postupak javnog nadmetanja. Za izvođača radova odabrana je Vuksan Slikarsko-konzervatorska radionica. Na obnovljenom korpusu memorijalnih vrata izvedeni su radovi čišćenja, liječenje barijevom hidroksidom, učvršćivanje kamena natapanjem, otvaranje fuga, čišćenje starih rekonstrukcija, restauriranje oštećenih dijelova, rekonstrukcija i restauracija, izrađene

³⁵ Preuzeto iz *Zapisnika o preuzimanju radova*, Klasa: 612-13/2003-01/41 od 14. studenog 2003. te *Završnog izvješća nadzornog inženjera Mladena Brckovića*, KLASA: 612-13/2003-01/41, Urbroj: 379-2003-10, 5. 12. 2003.

9 Vrata od krča, shema sanacije po elementima (Dopuna projektne dokumentacije za izvođenje, Arhitektura Leder, 2003., AGVG)

The Timber Gate, scheme for the restoration by element (Addition to the project documentation for execution, Arhitektura Leder, 2003, AGVG)

„Krčkih vrata“ u Turopoljskom lugu³⁸ betonski dijelovi spomenika prevezani su u radionicu, obnovljeni, slijepljeni i ponovno montirani pomoću dizalica u rujnu 2018. godine. Lijevi stupac (iz smjera Velike Gorice) vraćen je u vertikalnu, a ispod dijela stupca izvedena je armiranobetonska oplata radi učvršćivanja temelja. Drvena greda s natpisom (replika iz 2001. godine) slijepljena je i povezana drvenim tiplama od identičnog drva, očišćena te zaštićena lazurnom. Dopravljen je oštećeni natpis na granitnim pločama, a plava stakla na kapitelima su restaurirana. Svi dijelovi spomenika su restaurirani i zaštićeni.³⁹ Radove su izvodili akademski kipar i viši restaurator Rajko Hercegović i tvrtka Građevina d.o.o. iz Zagreba (sl. 13).

Vrata od krča ponovno su srušena 11. rujna 2019. godine na isti način, tako da je dizalica montirana na prikolicu traktora zapela za spomenik i srušila ga. Betonska greda je srušena i u sredini oštećena od siline udarca dizalice, lijevi stupac gledano iz smjera Velike Gorice srušen je do baznoga

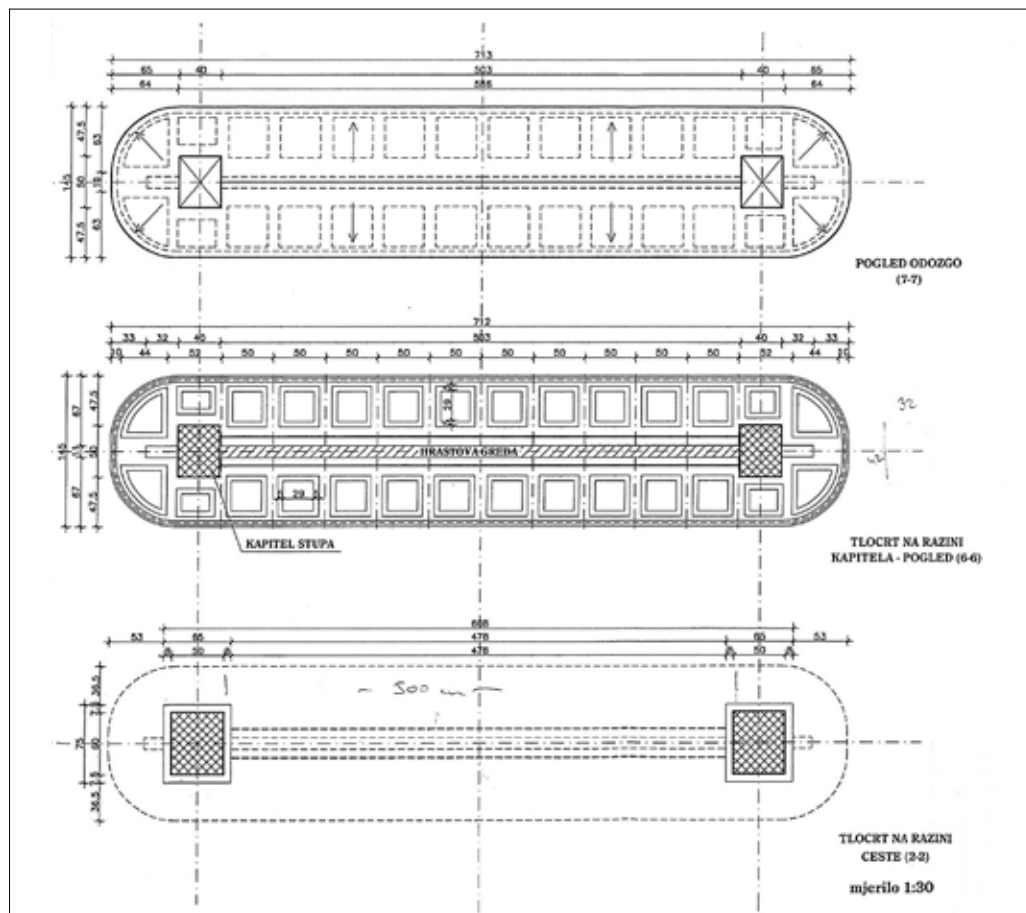
betonskog bloka, a desni stupac je pomaknut te su mu srušeni gornji dijelovi. Svi dijelovi su manje ili više oštećeni, a drvena greda je izgubljena (sl. 14, 15). Prema *Izveštaju o konzervatorsko-restauratorskim radovima na objektu „Vrata od Krča“ u Turopoljskom lugu*⁴⁰ radovi su se odvijali *in situ*. Betonski dijelovi su očišćeni od starog veziva i oštećene armature, pukotine su povezane šipkama od inoksa veličine 5-10 mm uz korištenje epoksidne smole i tekućeg epoksida. Manja oštećenja su zapunjena umjetnim kamenom na cementnoj bazi, a veća tekućim epoksidom. U blokovima je oštećena armatura zamijenjena novom. Oštećena plava stakla ispod kapitela zamijenjena su novima. Nakon sanacije, betonski elementi arhitekture spomenika sastavljeni su pomoću dizalice, a u radionici je izrađena nova replika drvene grede. Nakon montaže svih dijelova spomenik je očišćen i premazan zaštitnim sredstvima.⁴¹

³⁸ Restauratorsko-konzervatorski elaborat o sanaciji i restauraciji „Krčkih vrata“, sastavio akademski kipar i viši restaurator Rajko Hercegović te Građevina d.o.o., Zagreb, 2018.

³⁹ Restauratorsko-konzervatorski elaborat o sanaciji i restauraciji „Krčkih vrata“, 2018., str. 6.

⁴⁰ Izveštaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima na objektu „Vrata od Krča“ u Turopoljskom lugu sastavio je akademski kipar i viši restaurator Rajko Hercegović, Zagreb, studeni 2020.

⁴¹ Izveštaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima na objektu „Vrata od Krča“ u Turopoljskom lugu, studeni 2020., str. 15-16.

10 Vrata od krča, shema izrade nove betonske grede (Dopuna projektne dokumentacije za izvođenje, Arhitektura Leder, 2003., AGVG)

The Timber Gate, scheme for the execution of the new concrete beam (Addition to the project documentation for execution, Arhitektura Leder, 2003, AGVG)

ZAKLJUČAK

Betonska arhitektura Vrata od krča u postojećem obliku izvedena je 1916. godine. U razdoblju od postavljanja 1916. godine do 2020. godine spomenik je oštećen i obnavljan četiri puta. Najzahtjevnija obnova, koja je ujedno najviše utjecala na izvornost spomenika, jest obnova nakon nezgode 2001. godine kada je izvedena nova betonska greda, dijelovi kapitela i kape, a originalna drvena greda zamijenjena je replikom.

S obzirom na učestalost nezgoda, postalo je jasno da se hitno treba pronaći dugotrajno rješenje koje će zaštititi spomenik od sličnih nezgoda, a i troškovi obnove su veliki. Nakon nezgode 2019. godine održan je sastanak predstavnika Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Zagrebu, Hrvatskih šuma te Upravnog odjela za društvene djelatnosti Grada Velike Gorice na kojem je dogovoreno da se izgradi zaobilaznica kojom će ubuduće prometovati kamioni i ostala mehanizacija koja se koristi za sječu šume, a postojeći prolaz ostat će otvoren za osobne automobile, bicikliste i pješake. Zaobilaznica je izgrađena usporedno sa zadnjom sanacijom spomenika 2020. godine te se nadamo da će ova intervencija zaštititi spomenik i spriječiti ovakve nezgode u budućnosti (sl. 16).

U novije doba paradigma o gospodarsko-ekonomskom značaju Turopoljskog luga mijenja se u skladu sa suvremenim pogledima na okoliš i potrebom da se zaštite prirodni resursi. Povijesno značajna gospodarska vrijednost Turopoljskog luga sve je manja, a na značaju dobiva njegova ekološka i društvena uloga u zajednici.⁴² Ekološki značaj Turopoljskog luga potvrđen je 2003. godine kada sukladno *Zakonu o zaštiti prirode* dobiva status značajnog krajobraza Republike Hrvatske, a uvršten je i u ekološku mrežu zaštićenih područja Europske unije Natura 2000.⁴³

Značaj društvene uloge Turopoljskog luga raste proporcionalno s razvojem rekreativno-zdravstvenih te kulturno-turističkih potencijala koji se grade u blizini dvaju gradova: Velike Gorice i Zagreba. Razvoj društvene uloge Turopoljskog luga pridonijet će vidljivosti i važnosti spomenika kao povijesno i kulturno vrijednog objekta u prostoru prema kojemu se treba odnositi s posebnom pažnjom, što će, nadamo se, osigurati očuvanje i održivost cjeline u budućnosti.

⁴² U prilog paradigmi o rastućem značaju društvene uloge Turopoljskog luga govori činjenica da općekorisne funkcije šume Turopoljskog luga imaju šesnaest puta veću vrijednost od njihove ekonomsko - gospodarske vrijednosti (Podatak iz osnove gospodarenja za g.j. «Turopoljski lug» 1995 – 2004). DRVOĐELIĆ, DAMIR, 1999. (2022.).

⁴³ ŠPANJOL, ŽELJKO, DRVOĐELIĆ, DAMIR, 2017. (2022.).

11 Stanje nakon nezgode 2017. (foto: R. Hercegovac)
Condition after the accident in 2017 (photo: R. Hercegovac)

12 Stanje nakon nezgode 2017. (foto: R. Hercegovac)
Condition after the accident in 2017 (photo: R. Hercegovac)

13 Obnova drvene grede (foto: M. Ožanić, 2018.)
Restoration of the wooden beam (photo: M. Ožanić, 2018)

14 Stanje nakon nezgode 2019. (foto: Arhiva Hrvatske šume d.o.o.)

Condition after the accident in 2019 (source: Archive of Hrvatske šume d.o.o.)

15 Stanje nakon nezgode 2019. (foto: Arhiva Hrvatske šume d.o.o.)

Condition after the accident in 2019 (source: Archive of Hrvatske šume d.o.o.)

16 Vrata od krča i zaobilaznica izgrađena 2020. (foto: G. Jerabek, 2022.)

The Timber Gate and the bypass built in 2020 (photo: G. Jerabek, 2022)

LITERATURA

- BRESZTYENSZKY, ŠANDOR, *Zapisnici plemenite sudčije Pleso-Rakarje od godine 1642 do 1746.*, Zagreb, 1889.
- DUBRAVICA, BRANKO, *Turopoljsko plemstvo poslije ukidanja plemstva*, Velika Gorica, 1997.
- FUERST-BJELIŠ, BORNA, Turopolje – Što je to? Histo-rijskogeografski pogled na prostorni pojam i identitet tradicijske regije. *Luč. Časopis ogranka Matice hrvatske Velika Gorica. Matica hrvatska – Ogranak Velika Gorica* 1 (2012.), 13-19.
- KESTERČANEK, FRAN ŽAVER XAVER, ur., *Izlet u turopoljski lug*, *Šumarski list* 12 (1906.), 465-470.
- KLEMENČIĆ, MLADEN, Turopolje uzduž i poprijeko, *Studia lexicographica* 15 (2021.), 69-81.
- KOVAČEVIĆ, JOSIP, *Ženidba turopoljskog plemenitaša Vida Lackovića*, 3. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb, 1987.
- LASZOWSKI, EMILIJ, *Povijest plemenite općine Turopolja nekoć Zagrebačko polje zvane*, svezak II, Zagreb, 1911.
- MATKOVIĆ MIKULČIĆ, KATJA, *Hrast – drvo Turopolja*, Velika Gorica, 2010.
- POGLEDIĆ, FRANJO, *Imovina i život plemićah kotara turopoljskoga*, U Zagrebu, 1877. – 8*. Turopolje
- ROBIĆ, ZVONKO, *Obnova turopoljske pasmine svinja u*

sklopu prilagodbe ekološkim uvjetima, *Zbornik Turo-poljska svinja autohtona hrvatska pasmina*, (ur.) Marija Đukić, Ivan Jurić, Plemenita općina turopoljska, Velika Gorica, 2002., 72-80.

ROŽIĆ, IVAN, *Povijest Plemenite općine turopoljske*, Velika Gorica, 2020.

ŽUPETIĆ, VESNA, *Uloga Vojka Miklaušića u oblikovanju tradicijske kulture Turopolja*, *Kaj* 46 (2013.), 141-151.

ARHIVSKI IZVORI

- Arhiva Grada Velike Gorice, *Izveštaj o izvršenim restaura-torskim radovima na objektu Krčka vrata, Turopoljski lug*, Vuksan slikarsko-konzervatorska radionica, 2007., Klasa: 612-13/2007-01/60, Urbroj: 383-2008-25.
- Arhiva Grada Velika Gorica, *Krčka vrata – Dopuna projektne dokumentacije za izvođenje T.D.26/03*, Arhitektura Leder d.o.o., Velika Gorica, 2003., Klasa: 612-13/2003-01/50, Urbroj: 383-2003-3.
- Arhiva Grada Velike Gorice, *Projekt obnove Krčkih vrata u Turopoljskom lugu*, SAM-N.P.P., 2001., Klasa: 612-13/2001-01/23, Urbroj: 383-2001-25.
- Arhiva Grada Velike Gorice, *Rješenje o preventivnoj zaštiti spomenika kulture*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Broj: 03-UP/I-781/1, 25. 10. 1982.

Arhiva Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, HERCEGOVAC, RAJKO, *Izveštaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima na objektu „Vrata od krča“ u Turopoljskom lugu*, studeni 2020.

Arhiva Ministarstva kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Rješenje*, KLASA: UP-I612-08/08-06/0177; URBROJ: 532-04-01-01/04-08-2, 14. 5. 2008.

Arhiva Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, HERCEGOVAC, RAJKO, „Građevina“ d.o.o., *Restauratorsko-konzervatorski elaborat o sanaciji i restauraciji Krčkih vrata u Turopoljskom lugu*, 2018.

Arhiva Ministarstva kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Turopoljski lug, Krčka vrata – očevid*, KLASA: 612-08/17-01/2909, URBROJ: 532-04-02-01/15-17-2, 6. 10. 2017.

Arhiva Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, „Vrata od krča“:

Turopoljski lug: Izveštaj o radovima na sanaciji i rekonstrukciji objekta, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 1984.

Arhiva Muzeja Turopolja, Hemeroteca, MODRUŠAN, MARTIN, *Vrata od krča – Krčka vrata*, *Glasnik Turopolja*, 2001., 183, podlistak.

INTERNETSKI IZVORI

BEUK JOSIP, Šumarija Velika Gorica, 2016., <https://door.hr/wp-content/uploads/2017/09/%C5%A0umarija-Velika-Gorica.pdf> (12. 9. 2022.)

DOBRIĆ ŽAJA, SUZANA, Slavoluci u Rimskom Carstvu, *Nova Acropola*, <https://nova-akropola.com/lijepe-umjetnosti/arhitektura/slavoluci-u-rimskom-carstvu/> (22. 10. 2021.)

DRVODELIĆ, DAMIR, *Ekološki i prostorni značaj Turopoljskog luga*, diplomski rad, 1999.

<https://repozitorij.sumfak.unizg.hr/islandora/object/sumfak:1246> (20. 9. 2022.)

ŠPANJOL, ŽELJKO, DRVODELIĆ, DAMIR, *Prirodna baština Turopolja*, 2017., <https://core.ac.uk/download/pdf/197905261.pdf> (15. 9. 2022.)

Summary

THE HISTORY OF THE BUILDING AND CONSERVATION OF “VRATA OD KRČA” OR THE TIMBER GATE IN TUROPOLJSKI LUG

The forest was an important resource for the economic development of Turopolje until the middle of the 20th century. Documentation on managing and utilizing the riches of the forest dates back to very early periods. The oldest existing record of organized large-scale wood clearing in the Turopolje area dates to the second half of the 18th century. After completing the clearing of this area's forest, the inhabitants of Turopolje built a wooden monument in remembrance of this great endeavor called “Vrata od krča” or the Timber Gate in Turopoljski lug. At the beginning of the 20th century, the original wooden construction of the monument was replaced with a concrete structure. During the last 40

years, the economic utilization of the forest of this area, that is tree-cutting using contemporary technologies, specialized cranes and transport vehicles significantly endangered the heritage value of this cultural good. From 1982 to 2020, due to the negligence of wood transporters, the Timber Gate has collapsed four times: in 1982, 2001, 2017 and 2019. This paper brings forth an overview of all conservation-restoration work done on the monument after its damaging, as well as the changes resulting from restoration which affect the authenticity of the monument's heritage characteristics.

Sagita Mirjam Sunara

Park skulptura Željezare Sisak u digitalnom repozitoriju projekta *Conservation of Art in Public Spaces* (CAPuS)

Sagita Mirjam Sunara
Sveučilište u Splitu, Umjetnička akademija
Odsjek za konzervaciju-restauraciju
HR – 21000 Split, Fausta Vrančića 17a

UDK: [930.253:73.025.3](497.5):004
Prethodno priopćenje/Preliminary Communication
Primljen/Received: 8. 5. 2022.

Ključne riječi: CAPuS, Conservation of Art in Public Spaces, digitalni repozitorij, konzervacija-restauracija, Park skulptura Željezare Sisak, Branko Ružić

Keywords: CAPuS, Conservation of Art in Public Spaces, digital repository, conservation-restoration, Sculpture park of the Sisak Steelworks, Branko Ružić

Digitalni repozitorij europskog projekta *Conservation of Art in Public Spaces* (CAPuS) okuplja, pohranjuje i omogućuje otvoreni pristup podacima i dokumentaciji o umjetničkim djelima koja su u okviru projekta istraživana. Hrvatska je u repozitoriju zastupljena s Parkom skulptura Željezare Sisak. U radu se opisuje razvoj repozitorija (od početne ideje do javne objave) i objašnjava njegova podatkovna struktura. Na primjeru jedne sisačke skulpture (Branko Ružić, *Vrata*) prikazuje se raznovrsna građa koja je u repozitoriju dostupna, a koja je izuzetno korisna baštinskim stručnjacima i znanstvenim istraživačima. CAPuS-ov digitalni repozitorij podiže vidljivost hrvatske kulturne baštine u međunarodnom okruženju i, što je osobito važno, doprinosi podizanju svijesti u društvu o vrijednosti umjetničkih djela u javnim prostorima i potrebi njihova očuvanja.

UVOD

Digitalni repozitorij međunarodnog projekta *Conservation of Art in Public Spaces* (Konzerviranje-restauriranje umjetničkih djela u javnim prostorima), skraćeno CAPuS (sl. 1), okuplja, pohranjuje i omogućuje otvoreni pristup podacima i dokumentaciji o stotinjak umjetničkih djela u javnome prostoru koja su u okviru projekta istraživana. Uglavnom se radi o muralima i skulpturama, i to iz pet europskih zemalja: Hrvatske, Italije, Poljske, Španjolske i Njemačke (sl. 2, 3). Hrvatska je u repozitoriju zastupljena s Parkom skulptura Željezare Sisak, zbirkom koju čini trideset i osam skulptura namijenjenih izlaganju na otvorenom nastalih tijekom 1970-ih i 1980-ih godina u okviru Kolonije likovnih umjetnika *Željezara Sisak*, a koja od 2012.

godine ima status zaštićenoga kulturnog dobra.¹

CAPuS je započeo u siječnju 2018., a dovršen je sredinom 2021. godine. Milijun eura vrijedan projekt financirala je Europska komisija kroz program Erasmus+, aktivnost Udruživanja znanja (eng. *Knowledge Alliances*),² programska liniju koja potiče transnacionalno povezivanje obrazovanja, istraživa-

nja i inovacija. Projekt je okupio četrnaest punopravnih i dva pridružena partnera: visokoškolske ustanove, znanstveno-istraživačke institucije, tvrtke, ustanove u kulturi i jedinice lokalne samouprave.³ CAPuS je imao dva cilja: osmisлити smjernice i protokole za zaštitu i provedbu konzervatorsko-restauratorskih zahvata na suvremenim umjetničkim djelima u javnome prostoru te izraditi edukativne programe i sadržaje za studente konzervacije-restauracije i profesionalne konzervatore-restauratore koji se žele specijalizirati u tom području. S obzirom na raznovrsnost suvremenoga umjetničkog stvaralaštva u javnome prostoru, a uzimajući u

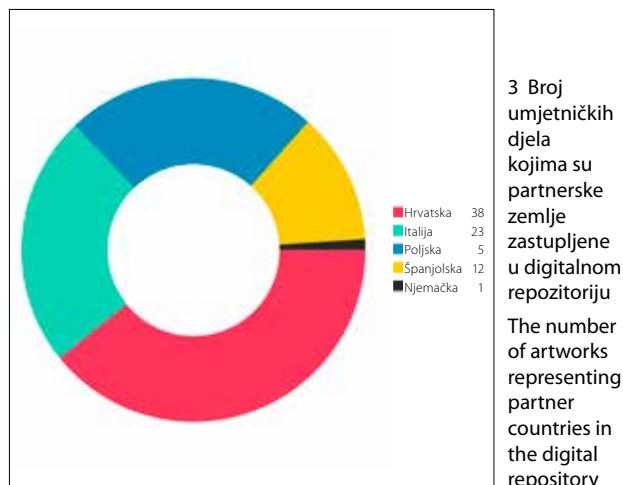
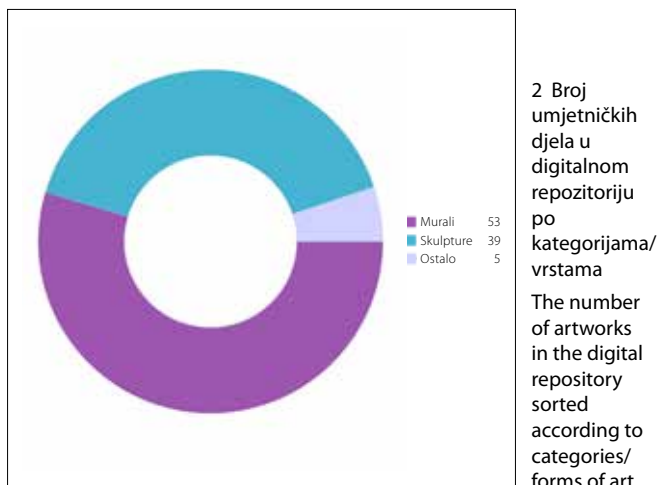

1 Logotip projekta *Conservation of Art in Public Spaces* (CAPuS)

Logo of the project *Conservation of Art in Public Spaces* (CAPuS)

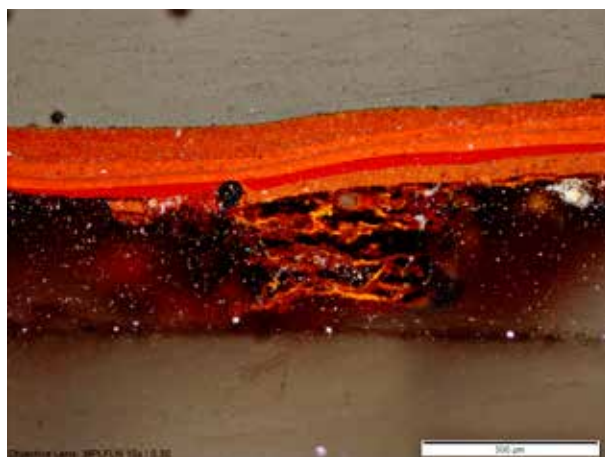
1 Više o skulpturama vidi u: SUNARA, SAGITA MIRJAM, 2021., 111–156.
2 Broj projekta: 588082-EPP-A-2017-1-IT-EPPKA2-KA. Osnovne informacije o projektu dostupne su na mrežnoj stranici Europske komisije (<https://erasmus-plus.ec.europa.eu/projects/eplu-project-details#project/588082-EPP-1-2017-1-IT-EPPKA2-KA>). Detaljnije informacije o projektu mogu se naći na njegovoj službenoj stranici (<http://www.capusproject.eu/>).

3 Punopravni partneri: Italija – Sveučilište u Torinu (nositelj/koordinator projekta), Centar za konzervaciju-restauraciju *La Venaria Reale*, CESMAR7 – Centar za istraživanje materijala za konzervaciju-restauraciju, Sveučilište u Parmi, Antares srl. i Medhiartis; Hrvatska – Sveučilište u Splitu (Umjetnička akademija, Odsjek za konzervaciju-restauraciju), Centar za istraživanje materijala Istarske županije METRIS, Gradski muzej Sisak; Španjolska – Sveučilište u Vigu, Montana Colors; Njemačka – Institut za konzervatorsko-restauratorske znanosti u Kölnu, Schmincke; Poljska – Akademija likovnih umjetnosti u Varšavi. Pridruženi partneri: Italija – Grad Torino, Grad Reggio Emilia.

4 Studentica konzervacije-restauracije Gaia Pachi (Sveučilište u Torinu) uzima uzorak sa skulpture Ivana Kožarića *Antipodi* (foto: S. M. Sunara, fototeka Odsjeka za konzervaciju-restauraciju Umjetničke akademije u Splitu, 2019.)

Student of conservation-restoration Gaia Pachi (University of Turin) taking a sample from the sculpture *Antipodi* (*Antipodes*) by Ivan Kožarić (photo: S. M. Sunara, Department of Conservation-Restoration at the Arts Academy in Split, photo library, 2019)

5 Mikropresjek uzorka s prethodne fotografije snimljen pod uvećanjem 100x (foto: T. Zubin Ferri, Centar za istraživanje materijala Istarske županije METRIS, 2019.)

Cross-section of the sample from the previous photograph, captured at 100x magnification (photo: Tea Zubin Ferri, Institute Materials Research Centre of the Region of Istria METRIS, 2019)

obzir stručne kompetencije i istraživačke interese projektnih partnera, odlučeno je da će se projekt usredotočiti na dvije vrste umjetničkih djela: murale i skulpture.

U prvoj fazi projekta istražen je umjetnički i društveno-povijesni kontekst odabranih umjetničkih djela. Gdje je to bilo moguće, informacije su se prikupljale i od umjetnika – autora djela, i to metodom intervjua.⁴ Sljedeća je faza bila posvećena istraživanju tehnologije izrade umjetničkih djela (sl. 4, 5) te dokumentiranju njihova fizičkog stanja i određivanju uzročnika i mehanizama njihovog propadanja. U trećoj se fazi pristupilo testiranju odabranih materijala i

postupaka za rješavanje specifičnih konzervatorsko-restauratorskih problema (čišćenje, konsolidacija, površinska zaštita). Postupci i materijali čija je učinkovitost potvrđena eksperimentalnim ispitivanjima primijenjeni su na nekim umjetničkim djelima. Na temelju prikupljenih znanja i iskustava, u sljedećoj fazi projekta izrađene su smjernice za konzerviranje-restauriranje suvremenih umjetničkih djela u javnim prostorima.⁵ Radi usklađivanja i standardizacije stručne terminologije sastavljen je ilustrirani rječnik koji obuhvaća pojmove vezane uz uličnu umjetnost (engl. *street art*) i grafite te uz konzerviranje-restauriranje umjetničkih

4 Intervju s umjetnikom (engl. *artist interview*) specifični je istraživački alat koji se rabi u konzervaciji-restauraciji djela moderne i suvremene umjetnosti. Više o tome vidi u: BEERKENS, LYDIA; 'T HOEN, PAULIEN; HUMMELEN, YSBRAND; VAN SAAZE, VIVIAN; SCHOLTE, TATJA; STIGTER, SANNEKE (ur.), 2012. O povijesti prikupljanja podataka od umjetnika – autora djela u svrhu prezentacije i konzervacije-restauracije umjetničkih djela vidi: SUNARA, SAGITA MIRJAM, 2022., 388–391.

5 Smjernice za konzerviranje-restauriranje umjetničkih djela u javnim prostorima (*Guidelines for product selection, on-site treatment evaluation, preventive conservation and maintenance*) dostupne su na mrežnoj stranici projekta CAPuS: <http://www.capusproject.eu/conservation-guidelines/> (datum pristupa stranici: 1. 5. 2022.).

6 Izvadak iz ilustriranog hrvatsko-engleskog rječnika koji je izrađen u okviru projekta CAPuS. Za ilustraciju nekih pojmova vezanih za konzerviranje-restauriranje suvremenih umjetničkih djela u javnim prostorima upotrijebljene su fotografije sisačkih skulptura. Donja slika prikazuje detalj Kožarićevih *Antipoda*.

Excerpt from the illustrated Croatian-English dictionary created within the CAPuS project. Photographs of sculptures from Sisak were used to illustrate some terms related to the conservation-restoration of contemporary art in public spaces. The lower picture represents a detail from *Antipodi* (Antipodes) by Kožarić.

djela u javnim prostorima (sl. 6).⁶ Posljednja faza projekta bila je posvećena izradi obrazovnih programa i sadržaja iz toga specijalističkog područja. Za profesionalne konzervatore-restauratore osmišljena je radionica (sl. 7),⁷ a za akademsku zajednicu nastavni materijali i kolegij/tečaj za e-učenje.⁸

Projekt CAPuS iznjedrio je obilje informacija i dokumentacije o proučavanim umjetničkim djelima, od reprezentativnih fotografija i zapisa intervjua s autorima/umjetnicima do izvješća o analizi uzoraka i elaborata o provedenim zaštitnim radovima. Ta je vrijedna građa dostupna u digitalnom repozitoriju projekta.

U okviru projekta djelovala je istraživačka grupa koju su tvorili Sveučilište u Splitu (Umjetnička akademija, Odsjek za konzervaciju-restauraciju) kao vodeći partner, te Gradski muzej Sisak i Centar za istraživanje materijala

6 Rječnik dolazi u šest verzija: proširena engleska verzija i pet dvojezičnih varijanti (engleski u kombinaciji s jezikom zemalja kojima pripadaju projektni partneri: talijanskim, hrvatskim, španjolskim, njemačkim i poljskim jezikom). Sve su inačice dostupne na mrežnoj stranici projekta CAPuS: <http://www.capusproject.eu/glossary/> (1. 5. 2022.).

7 Snimka trodnevne mrežne radionice *Materials and methods for public art conservation: Strategies for contemporary murals* (8. – 10. travnja 2021.) dostupna je na mrežnoj stranici projekta CAPuS: <http://www.capusproject.eu/capus-seminar-and-workshop/> (1. 5. 2022.).

8 CAPuS-ovoj e-platfomi za učenje pristupa se preko mrežne stranice Sveučilišta u Torinu: <https://elearning.unito.it/mooc/?lang=en> (1. 5. 2022.). Na platformi se nalazi e-tečaj za samostalno učenje namijenjen studentima konzervacije-restauracije (dakako, i profesionalnim konzervatorima-restauratorima koji se žele usavršavati u tom specijalističkom području) te nastavni materijali i izvori za sveučilišne nastavnike koji temu konzervacije-restauracije suvremenih umjetničkih djela u javnim prostorima žele integrirati u studijske programe svojih visokih učilišta ili u kolegije koje već izvode.

7 Vizual za najavu radionice namijenjene profesionalnim konzervatorima-restauratorima (dizajn: Medhiartis, 2021.)

The visual used for announcing a workshop for professional conservators-restorers (designed by: Medhiartis, 2021)

Istarske županije METRIS.⁹ Predmet interesa hrvatskih istraživača bio je Park skulptura Željezare Sisak. Odsjek za konzervaciju-restauraciju Umjetničke akademije u Splitu od 2012. godine provodi istraživačke i zaštitne radove na sisačkim skulpturama, a Gradski muzej Sisak je od 2016. godine zadužen za upravljanje tom zbirkom. Ideja o izradi digitalnog repozitorija potekla je od autorice ovog teksta, a vezana je za obimnu dokumentaciju koju je sabrala i izradila tijekom višegodišnjeg bavljenja sisačkim skulpturama (i prije nego li je projekt CAPuS započeo), a koju je kroz repozitorij željela učiniti dostupnom stručnoj i široj javnosti.

RAZVOJ DIGITALNOG REPOZITORIJA PROJEKTA CAPuS

Za izradu digitalnog repozitorija projekta CAPuS bili su zaduženi Sveučilište u Splitu (Sagita Mirjam Sunara) i tvrtka Digitize Studio DITZ (Toni Tabak).¹⁰ U projektnom je prijedlogu bilo navedeno da će repozitorij okupiti podatke o svim umjetničkim djelima koja su projektom obuhvaćena, no njegov sadržaj i struktura nisu bili precizno opisani.

Budući da je već raspolagala opsežnom dokumentacijom o sisačkim skulpturama, autorica ovog priloga imala je donekle jasnu predodžbu o tome koji će se tip podataka pohranjivati

9 Gradski muzej Sisak i METRIS u projekt su se uključili na poziv autorice ovog teksta.

10 Tvrtka Digitize Studio DITZ iz tehničkih razloga nije mogla sudjelovati u projektu kao samostalni partner, pa je pripojena radnome timu splitskoga sveučilišta.

u repozitoriju: povijesnoumjetnički, tehnički¹¹ i konzervatorsko-restauratorski. Prvi korak u osmišljavanju strukture repozitorija bilo je proučavanje sličnih baza podataka i digitalnih arhiva, odnosno mrežnih izvora koji pohranjuju i omogućuju pristup navedenoj vrsti podataka. Identificirano je osam relevantnih mrežnih izvora (tablica 1).¹²

Naziv	Kratki opis	Adresa mrežnog mjesta
<i>Bosch Project</i>	Mrežna stranica izrađena u okviru projekta <i>Bosch Research and Conservation Project</i> (BRCP) posvećenog tehničkoj analizi djela Hieronymusa Boscha (oko 1450.–1516.), njegove radionice i sljedbenika. Slike i crteži podvrgnuti su detaljnoj tehničkoj analizi i dokumentirani u visokoj razlučivosti primjenom različitih tehnika za slikovnu dijagnostiku.	http://boschproject.org/#/
<i>Closer to Van Eyck</i>	Mrežna stranica vezana za djela Jana van Eycka (oko 1390.–1441.) i dva projekta: <i>Lasting Support</i> (interdisciplinarni istraživački projekt koji se bavio procjenom stanja gentskog oltara kao pripremom za provedbu konzervatorsko-restauratorskih zahvata na njemu) i <i>Van Eyck Research in Open Access / VERONA</i> (projekt je započeo s istraživanjem gentskog oltara, ali je proširen na sva djela Jana Van Eycka, njegove radionice i izravnih sljedbenika). Stranica donosi rezultate prirodosnanstvenih istraživanja i slikovne dijagnostike te dokumentaciju vezanu za konzerviranje-restauriranje gentskog oltara.	http://legacy.closertovaneyck.be/#home
<i>Cranach Digital Archive</i>	Digitalni repozitorij posvećen djelima umjetnika Lucasa Cranacha Starijeg (1472.–1553.), njegove radionice i njegovih sinova pohranjuje digitalne dokumente i omogućuje pristup povijesnoj dokumentarnoj građi iz muzeja i privatnih arhiva te rezultatima povijesnoumjetničkih, tehničkih i konzervatorsko-restauratorskih istraživanja.	http://lucascranach.org/
<i>Raphael Research Resource</i>	Digitalna baza podataka koja se izvorno fokusirala na deset Rafaelovih (1483.–1520.) slika iz Nacionalne galerije u Londonu, ali je proširena djelima istoga umjetnika iz zbirke drugih muzeja. Informacije i dokumentacija koju sadrži prikupljeni su kroz povijesnoumjetnička, konzervatorsko-restauratorska i prirodosnanstvena istraživanja Rafaelovih djela.	https://cima.ng-london.org.uk/documentation/index.php
<i>RemBench: A Digital Workbench for Rembrandt Research</i>	<i>RemBench</i> omogućuje pretraživanje i pregledavanje slika Rembrandta van Rijna (1606.–1669.) te s njim povezanih umjetnika, primarnih izvora i knjižnične građe. Objedinjuje četiri digitalne baze podataka o Rembrandtu: <i>RKDartists</i> , <i>RKDimages</i> , <i>RemDoc</i> i <i>RUQuest</i> (potonje je knjižnični sustav Sveučilišta Radboud).	http://rembench.huygens.knaw.nl/
<i>RemDoc: The Rembrandt Documents Project</i>	Digitalna zbirka izvornih dokumenata i primarnih izvora podataka (tekstova) o Rembrandtovu životu i djelu, nastalih u razdoblju od 15. do 18. stoljeća. (Rembrandt je živio i djelovao u 17. stoljeću, ali su uključeni i podatci o njegovim pretcima i obitelji.)	http://remdoc.huygens.knaw.nl/
<i>The Rembrandt Database</i>	Digitalna baza podataka o Rembrandtovim djelima i djelima koja mu se pripisuju (ili koja su mu nekoć bila pripisana). Sadrži povijesnoumjetničke informacije o djelima te slikovni i tekstualni materijal koji je proizašao iz tehničkih analiza i konzervatorsko-restauratorskih zahvata.	http://rembrandtdatabase.org/
<i>Tudor and Jacobean Portraits Database</i>	Digitalna baza podataka interdisciplinarnog istraživačkog projekta <i>Making Art in Tudor Britain</i> koji se bavio tehničkom analizom te povijesnoumjetničkim i arhivskim istraživanjem najznačajnijih portreta iz 16. i 17. stoljeća iz zbirke Nacionalne galerije portreta u Londonu. Sadrži povijesnoumjetničke i tehničke podatke o istraživanim djelima.	https://www.npg.org.uk/research/programmes/making-art-in-tudor-britain/matbsearch.php

Tablica 1. Baze podataka, digitalni arhivi i mrežne stranice koji sadrže povijesnoumjetničke, tehničke i/ili konzervatorsko-restauratorske podatke i dokumentaciju o umjetničkim djelima

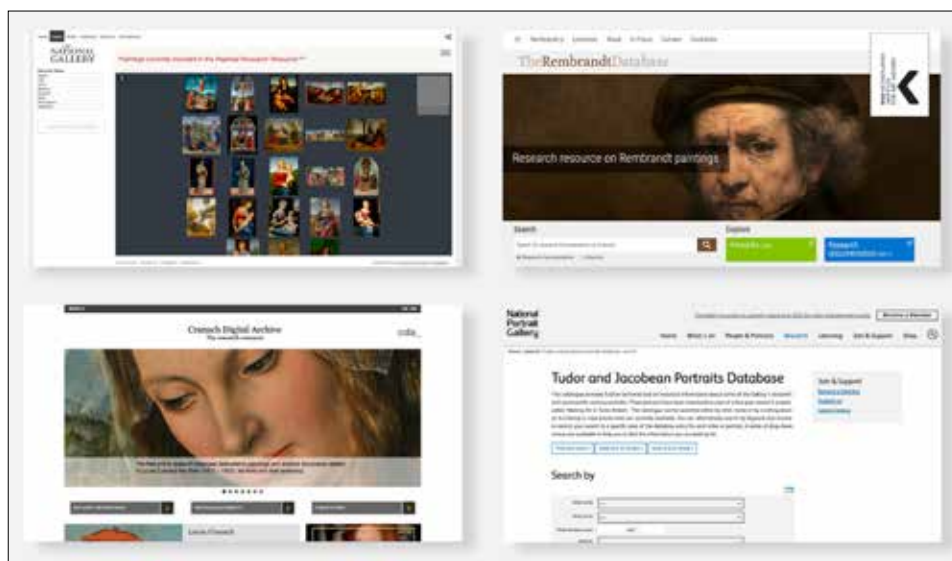
Table 1. Databases, digital archives and websites that contain art historical, technical and/or conservation-restoration data and documentation about works of art

¹¹ Pojam se odnosi na podatke vezane za materijale i tehnike upotrijebljene u izradi umjetničkih djela. Tehnička analiza (engl. *technical analysis*) obuhvaća slikovnu dijagnostiku te laboratorijske i instrumentalne metode ispitivanja.

¹² Aktivnosti opisane u ovome poglavlju provela je autorica teksta, ako nije drugačije navedeno.

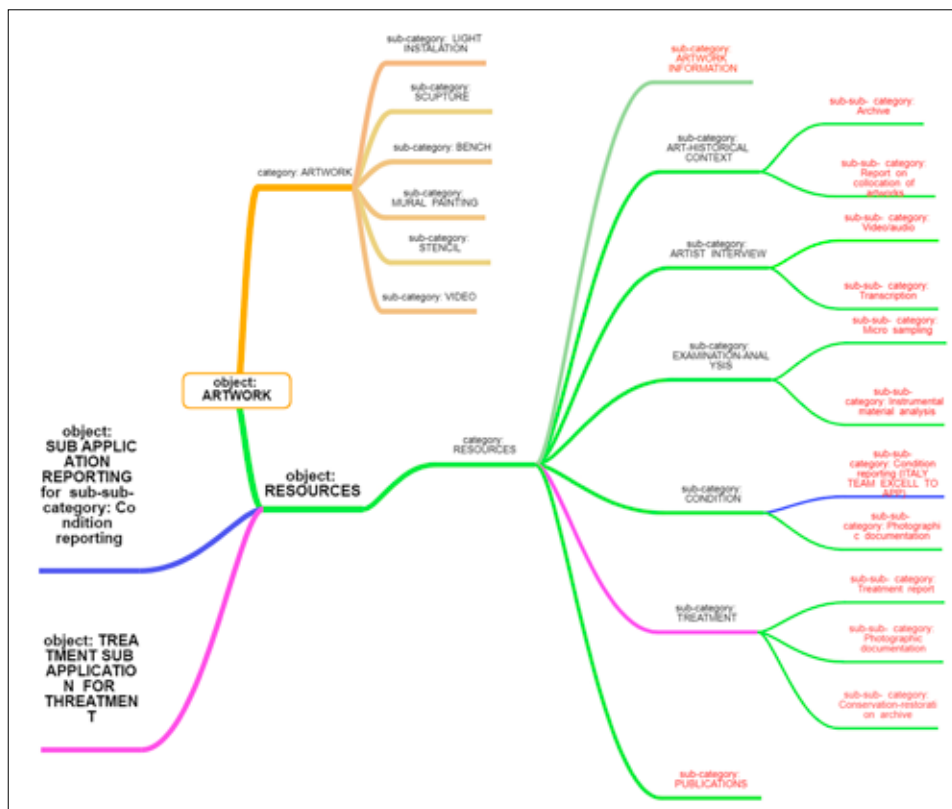
8 Početne stranice četiriju mrežnih izvora za koja je provedena dubinska analiza organizacijske strukture i funkcionalnih značajki: *Raphael Research Resource*, *The Rembrandt Database*, *Cranach Digital Archive* i *Tudor and Jacobean Portraits Database* – snimka zaslona

The homepages of four websites which were subject to a deep analysis of organizational structure and functional features: *Raphael Research Resource*, *The Rembrandt Database*, *Cranach Digital Archive* and *Tudor and Jacobean Portraits Database* – screenshot

9 Modeliranje strukture baze podataka (T. Tabak, 2018.)

The process of modelling the database structure (T. Tabak, 2018)

U sljedećem je koraku analiziran njihov sadržaj (identificirane su vrste i kategorije podataka koje pohranjuju) te su proučene mogućnosti njihovog pretraživanja.¹³ Utvrđeno je

¹³ Za sadržajnu analizu odabranih mrežnih izvora bila je zadužena Tina Tomšić koja je, kao dio tima splitskoga sveučilišta, tijekom 2018. godine bila stručna suradnica na projektu CAPuS.

Osim baza podataka, digitalnih arhiva i mrežnih stranica navedenih u tablici 1, sadržajnom su analizom bili obuhvaćeni i ovi mrežni izvori: *Heilbrunn Timeline of Art History* – sekcija 'Works of art' (<https://www.metmuseum.org/toah/works/>), *Vincent van Gogh – The Letters* (<http://vangoghletters.org/vg/>) i *On-line Picasso Project* (<https://picasso.shsu.edu/>).

da četiri mrežna izvora pokazuju sadržajnu sličnost s budućim digitalnim repozitorijem projekta CAPuS, odnosno da sadrže tip podataka koji će se naći u CAPuS-ovu repozitoriju. To su: *Raphael Research Resource*, *The Rembrandt Database*, *Cranach Digital Archive* i *Tudor and Jacobean Portraits Database* (sl. 8).

Usljedila je dubinska analiza njihove organizacijske strukture (raščlamba kategorija podataka i klasifikacije podataka unutar pojedine kategorije) i funkcionalnih značajki (analiza načina prikazivanja podataka i digitalnih/

10 Vizual za najavu triju mrežnih prezentacija digitalnog repozitorija projekta CAPuS (dizajn: Medhiartis, 2021.)

The visual used for announcing three web presentations of the digital repository of the CAPuS project (designed by: Medhiartis, 2021)

digitaliziranih dokumenata na korisničkom sučelju).

Temeljem prosudbe svih prikupljenih informacija, izrađen je nacrt strukture digitalnog repozitorija projekta CAPuS: tekstualni dokument pisan neinformatičkim jezikom koji navodi koji se tipovi podataka unose u repozitorij, kako se podatci međusobno povezuju, na koji se način unose (npr. pomoću polja za unos teksta, padajućeg izbornika i sl.; kod padajućih je izbornika, dakako, trebalo definirati liste za izbor) te kojim se zapisima prilažu datoteke i u kojem formatu (npr. PDF format za tekstualne dokumente, JPG ili TIFF format za slikovne dokumente itd.).

Na temelju takvog, krajnje pojednostavljenog prikaza strukture, softverski inženjer Toni Tabak konceptualno je, logički i fizički projektirao (sl. 9) i implementirao repozitorij. Tabak je zaslužan i za njegovo grafičko oblikovanje. Važno je naglasiti da repozitorij nije zasnovan na komercijalnom softveru ili besplatnom softverskom programu otvorenog koda – Tabak je sam izradio programsku infrastrukturu. To pak znači da se programski kôd može prilagoditi potrebama drugih baza podataka, odnosno da se modificirana i/ili nadograđena inačica repozitorija može koristiti i u drugim projektima.

Probna (beta) verzija digitalnog repozitorija projekta CAPuS objavljena je u studenome 2019. godine, no isprva je bila dostupna samo članovima projektnog tima. Testiranje je provedeno u dvije faze. Repozitorij je najprije testirala autorica ovih redaka, a potom su se uključili svi istraživački timovi (svaki je tim u repozitorij unosi podatke za umjetnička djela kojima se bavio). Na temelju povratnih informacija implementirana su poboljšanja u strukturi, dizajnu i funkcionalnosti repozitorija.

Prije nego što je repozitorij postao javno dostupan, istraživački su timovi morali pribaviti dozvolu za javno korištenje digitalne i digitalizirane građe koja se u njega pohranjivala. Suglasnost za korištenje građe zatražena je od osoba i ustanova koje nisu bile dio projektnog tima.

Javna verzija repozitorija objavljena je krajem veljače 2021. godine. U svibnju 2021. repozitorij je predstavljen međunarodnoj publici kroz tri mrežna događaja (sl. 10).¹⁴ U lipnju 2021. predstavljen je na završnoj konferenciji projekta CAPuS.¹⁵

Nakon okončanja projekta, repozitorij je transferiran na server Sveučilišta u Torinu preko kojega mu se danas pristupa (<https://www.capusrepository.unito.it/>). Ta se ustanova obvezala da će tijekom sljedeće tri godine (do jeseni 2024.) osigurati tehničku podršku za njegovo održavanje. Što će se s repozitorijem dogoditi nakon isteka tog razdoblja, u ovom je trenutku neizvjesno. Ni Umjetnička akademija u Splitu niti Sveučilište u Torinu nemaju osigurana financijska sredstva za njegovo buduće održavanje, a ono je nužno upravo zbog toga što repozitorij nije zasnovan na komercijalnom softveru ili softverskom programu otvorenog koda koji netko drugi kontinuirano održava i nadograđuje.

PODATKOVNA STRUKTURA DIGITALNOG REPOZITORIJA PROJEKTA CAPuS

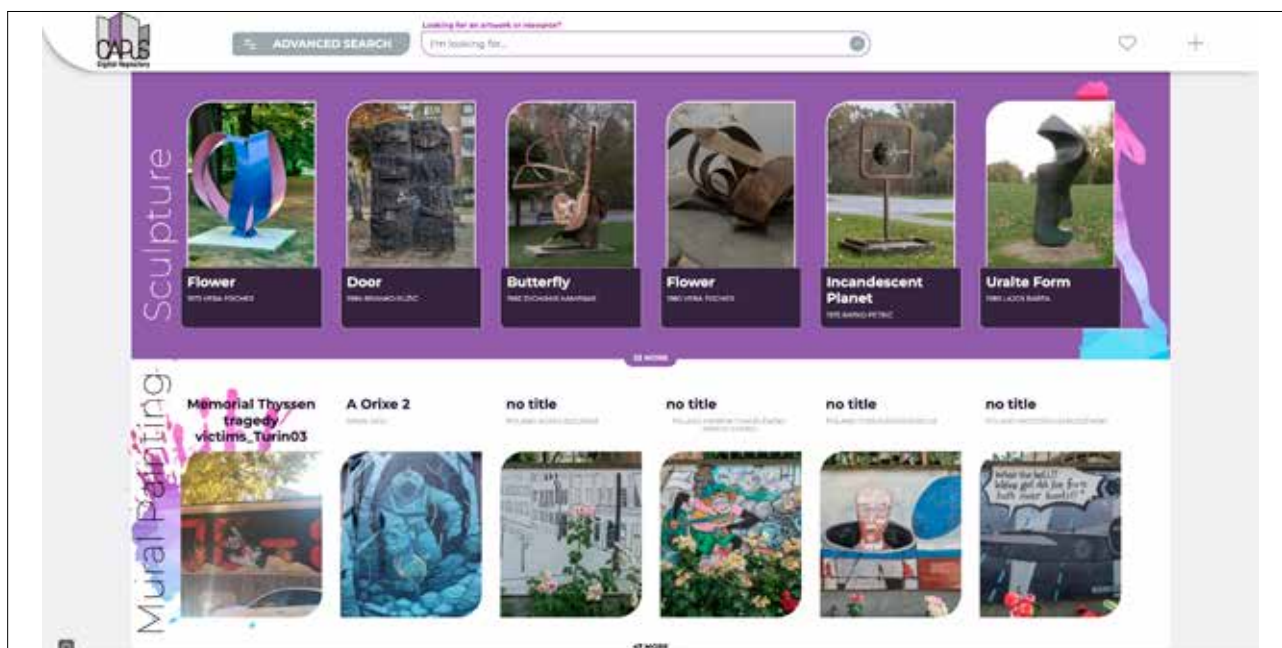
Repozitorij se sastoji od administracijskog i korisničkog dijela. Budući da je cilj ovoga rada približiti repozitorij korisnicima, odnosno potaknuti znanstvene istraživače i baštinske stručnjake na korištenje digitalne i digitalizirane građe koja je u njemu pohranjena, u ovom će se poglavlju prikazati struktura korisničkog sučelja.¹⁶

Na početnoj se stranici nasumičnim odabirom prikazuje manji broj umjetničkih djela grupiranih prema vrsti: skulpture, murali itd. (sl. 11). Svako je djelo predstavljeno sličicom ispod koje se nalazi podatak o nazivu djela, autoru

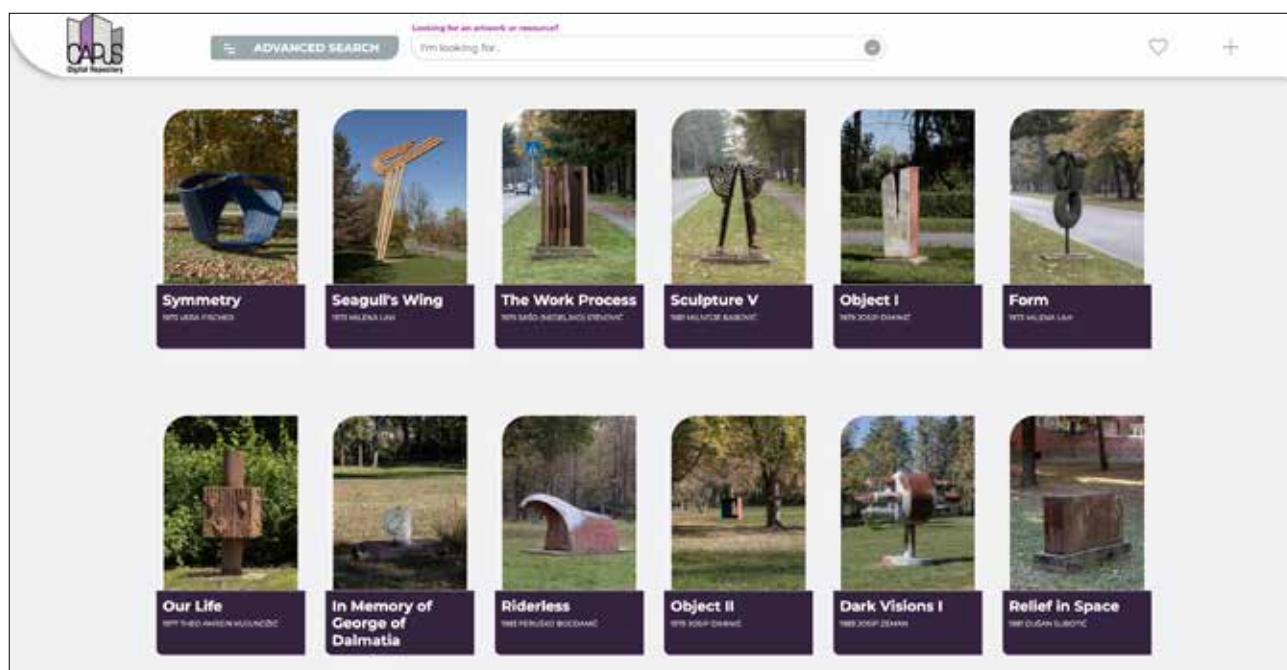
¹⁴ Snimke mrežnih događaja dostupne su na mrežnoj stranici projekta CAPuS: <http://www.capusproject.eu/2021/06/01/capus-digital-repository-zoom-events/> (1. 5. 2022.).

¹⁵ Snimka završne konferencije dostupna je na mrežnoj stranici projekta CAPuS: <http://www.capusproject.eu/final-event-recordings/> (1. 5. 2022.). Predavanje Sagite Mirjam Sunare *CAPuS Digital Repository* održano je prvoga dana konferencije.

¹⁶ Nakon završetka projekta CAPuS svim su članovima projektnoga tima opozvane administracijske ovlasti; podatke sada mogu unositi samo autorica ovog teksta i dr. sc. Dominique Scalarone, koordinatorka projekta.

11 Početna stranica digitalnog repozitorija projekta CAPuS – snimka zaslona
Homepage of the digital repository of the CAPuS project – screenshot

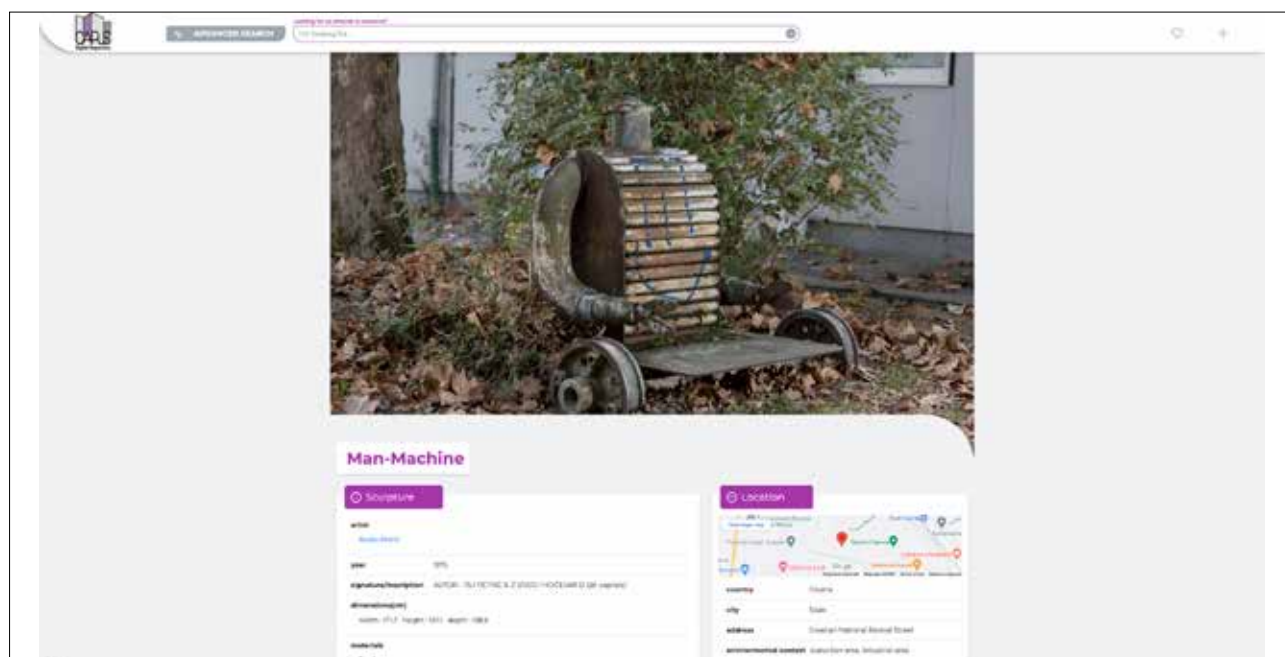
12 Stranica s prikazom svih umjetničkih djela iz kategorije *skulptura* – snimka zaslona
Page displaying all artworks from the *sculptures* category – screenshot

djela i godini njegova nastanka. Preko tih se sličina pristupa „osobnim“ stranicama umjetničkih djela kojih, kako je rečeno, u repozitoriju ima oko stotinu. Pregled svih umjetničkih djela određene vrste (npr. svih skulptura ili svih murala) omogućen je pritiskom miša na dugme *Više*¹⁷ koje se nalazi ispod pojedine grupe umjetničkih djela (sl. 12).

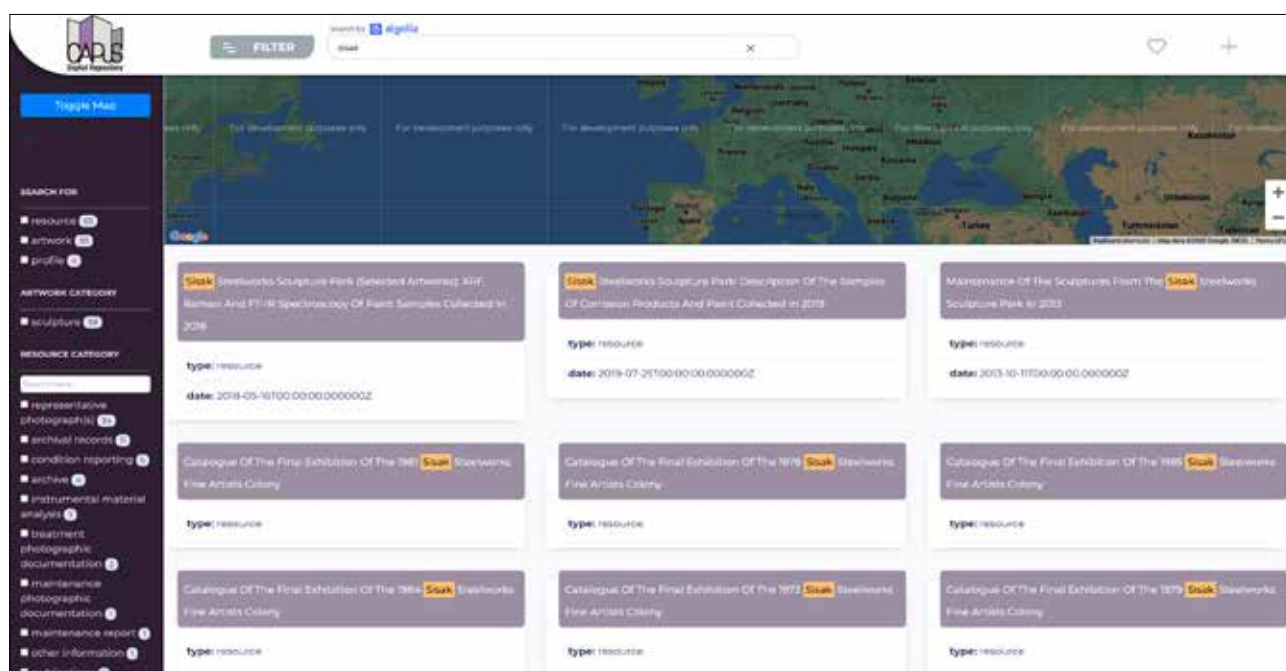
U okviru projekta CAPuS za svako su djelo prikupljeni osnovni podatci. Obavljeni su intervjui s umjetnicima

¹⁷ Važno je naglasiti da repozitorij ima englesko sučelje (službeni jezik projekta bio je engleski).

(intervju su snimljeni, a neki i transkribirani). Prikupljeno je arhivsko gradivo te su istražene publikacije u kojima se djela spominju. Istraženi su gradbeni materijali i tehnike izrade umjetničkih djela, kao i uzroci i mehanizmi njihova propadanja. Dokumentirano je njihovo stanje očuvanosti. Na nekim su djelima provedeni konzervatorsko-restauratorski radovi, a na nekima mjere redovitog održavanja. Sve su intervencije, dakako, dokumentirane. Informacije i dokumentacija o svakome djelu dostupni su na njegovoj „osobnoj“ stranici – svojevrsnom e-dosjeu umjetnine (sl. 13).

13 Isječak „osobne“ stranice jednoga umjetničkog djela – snimka zaslona
Excerpt from a “profile” of one of the artworks – screenshot

14 Stranica za napredno pretraživanje – snimka zaslona
Advanced search page – screenshot

Dostupna je građa organizirana u deset kategorija podataka, a redoslijed kojim su kategorije izlistane prati metodologiju konzervatorsko-restauratorskog zahvata:

- osnovni podatci o djelu
- dodatne informacije o djelu
- povijesnoumjetnički kontekst
- intervju s umjetnikom
- ispitivanja/analize
- stanje očuvanosti

- grafička i 3D dokumentacija
- konzervatorsko-restauratorski zahvat
- održavanje
- publikacije proizašle iz projekta CAPuS.¹⁸

Kako bi se korisnicima olakšalo snalaženje i pretraživanje,

¹⁸ Publicirani radovi članova CAPuS-ova tima dostupni su na mrežnoj stranici projekta (<http://www.capusproject.eu/publications/>) (1. 5. 2022.). U repozitorij su pohranjeni samo radovi koji se odnose na konkretna umjetnička djela.

15 Branko Ružić, *Vrata*, 1984. (foto: B. Cvjetanović, 2018.)
Branko Ružić, *Vrata (The Door)*, 1984 (photo: B. Cvjetanović, 2018)

pojedine su kategorije podijeljene na potkategorije. Neke se potkategorije odnose na vrstu dokumentacije, tj. zapisa. Kategorija *Intervju s umjetnikom*, primjerice, obuhvaća potkategorije *Snimka* (videozapisi i audiozapisi) i *Transkript* (tekstualni dokumenti). Kategorija *Konzervatorski-restauratorski zahvat* obuhvaća potkategorije *Izvešće o zahvatu* (tekstualni dokumenti) i *Fotodokumentacija zahvata* (slikovni dokumenti). Kod nekih je kategorija podjela zasnovana na sadržaju. Na primjer, kategorija *Povijesnoumjetnički kontekst* dijeli se na potkategorije *Arhivsko gradivo*, *Srodna djela* i *Biografija umjetnika*, a kategorija *Ispitivanja/analize* na potkategorije *Instrumentne metode analize* i *Mikrouzorci*.

Ovisno o tome koji su podatci i dokumentacija za određeno umjetničko djelo pohranjeni u repozitoriju, na njegovoj se „osobnoj“ stranici prikazuju sve kategorije podataka ili samo neke od njih. Jedino se kategorija *Osnovni podatci o djelu* prikazuje na stranici svakoga djela (ti su podatci dostupni za svako djelo u repozitoriju). Pritom je vrijedno spomenuti da kategorija *Osnovni podatci o djelu* sadrži geografske koordinate djela koje su na korisničkom sučelju prikazane u formi *Google* karte te podatke o okolišnom kontekstu, primjerice radi li se o gradskom ili prigradskom okruženju, industrijskoj zoni, priobalnom području i slično.

Potonje olakšava razumijevanje fizičkog stanja djela, ali i određivanje uzroka njegova propadanja.

Repozitorij je opremljen tražilicom koja omogućuje jednostavno i napredno pretraživanje (sl. 14). Jednostavno pretraživanje provodi se prema ključnim pojmovima, dok napredno pretraživanje omogućuje prikazivanje i filtriranje podataka prema brojnim kriterijima (npr. vrsti umjetničkog djela, autoru/umjetniku, godini nastanka, lokaciji, čak i vrsti digitalnog zapisa). Pretraživanje sadržaja tekstualnih, strojno čitljivih dokumenata nije moguće, ali je takav sustav moguće implementirati.

SISAČKE SKULPTURE U DIGITALNOM REPOZITORIJU PROJEKTA CAPuS

Kao što je u uvodnom dijelu rečeno, Hrvatska je u repozitoriju zastupljena s Parkom skulptura Željezare Sisak. Podatke i dokumentaciju o skulpturama u repozitorij je učitavala autorica ovog teksta. Premda je projekt CAPuS završio sredinom 2021. godine, unos podataka o skulpturama još uvijek traje jer se učitava i građa koja je nastala prije početka projekta, i to za velik broj umjetničkih djela (sisачke skulpture, naime, čine gotovo 40% umjetničkih djela u repozitoriju).

Kako bismo prikazali koja je građa o skulpturama dostupna, poslužiti ćemo se primjerom skulpture Branka Ružića *Vrata*. Ružićeva skulptura datira iz 1984. godine, izrađena je od obojenog čelika i velikih je dimenzija (š. 244,5 cm x v. 370 cm x d. 25,5 cm). Postavljena je na Trgu hrvatske državnosti u sisачkoj četvrti Željezara (Caprag), ali je sredinom 2019. godine demontirana radi planiranog konzervatorsko-restauratorskog zahvata te se otada nalazi u čuvaonici Gradskoga muzeja Sisak, u jednoj od zgrada bivše vojarne Barutana.

Kategorija *Dodatne informacije o djelu* sadrži reprezentativnu fotografiju skulpture (snimljenu 2018. godine, dok su *Vrata* još bila izložena na otvorenom; sl. 15) te, u potkategoriji *Ostale bitne informacije*, članak koji opisuje kronologiju njezine izrade, raspravu o budućoj prezentaciji i pregled drugih Ružićevih djela s motivom vrata.¹⁹

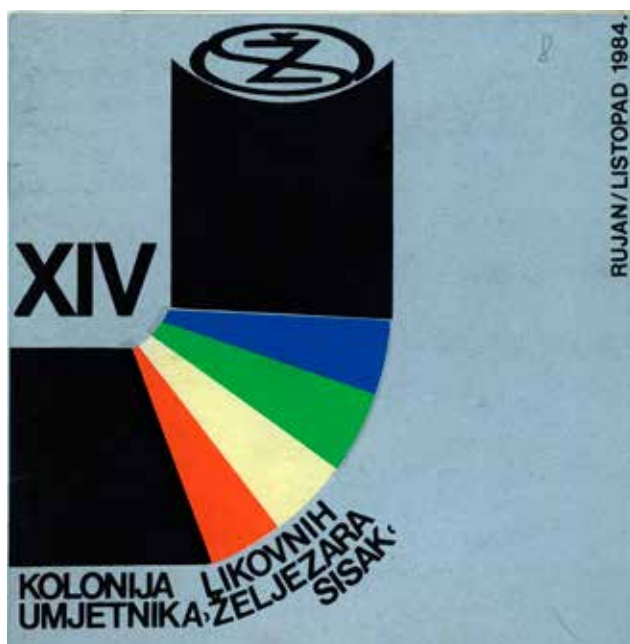
Skenirani katalog završne izložbe Kolonije likovnih umjetnika *Željezara Sisak* iz 1984. godine (sl. 16) dostupan je u kategoriji *Povijesnoumjetnički kontekst* (potkategorija *Arhivsko gradivo*).²⁰ U potkategoriji *Umjetnikova biografija* nalazi se poveznica na enciklopedijsku natuknicu o Branku Ružiću iz mrežnoga izdanja Hrvatske enciklopedije²¹ te poveznica na umjetnikovu biografiju objavljenu na mrežnoj stranici njegove obiteljske zbirke.²²

19 SUNARA, SAGITA MIRJAM; TEKIĆ, ROMANA, 2019., 413–434.

20 PIRC-PETRINJAK, PAVICA, 1984., bez paginacije.

21 Ružić, Branko, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=53824> (2. 5. 2022.).

22 Branko Ružić, *Branko Ružić*, 2021. Dostupno na: <https://brankoruzic.com/branko-ruzic-biografija/> (2. 5. 2022.).

16 Naslovnica kataloga završne izložbe Kolonije likovnih umjetnika Željezara Sisak iz 1984. godine

Cover of the catalogue of the final exhibition of the Art Colony of the Sisak Steelworks from 1984

U kategoriji *Ispitivanja/analize* dostupna su četiri dokumenta: izvještaj o *in situ* analizi premaza na skulpturi iz 2016. godine,²³ izvještaj o analizi uzoraka premaza iz 2019. godine²⁴ te dva izvještaja koja su vezana za projekt CAPuS, jedan o uzorkovanju premaza i produkata korozije²⁵ i drugi o rezultatima provedenih ispitivanja (sl. 17).²⁶ U ispitivanju gradbenih materijala i degradacijskih produkata primijenjen je čitav niz tehnika: optička mikroskopija, rendgenska fluorescentna spektrometrija (XRF), infracrvena spektroskopija s Furierovom transformacijom (FT-IR), mikro FT-IR spektroskopija, Ramanova spektroskopija, mikro-Ramanova spektroskopija, analiza elektronskim pretražnim mikroskopom i energetski razlučujućom rendgenskom spektroskopijom (SEM/EDS). Primjenom prirodnoznanstvenih metoda istraživanja dobiven je uvid u stratigrafiju i gradbene materijale skulpture, što je od velike pomoći u rekonstrukciji njezina izvornog izgleda (arhivskih fotografija skulpture iz vremena njezina nastanka/postavljanja nema).

Kategorija *Stanje očuvanosti* donosi dva također neobjavljena izvještaja koji dokumentiraju stanje Ružičeve skulpture: jedan

iz 2016.,²⁷ a drugi iz 2019. godine.²⁸ Izvješća o zatečenom stanju pomažu u razumijevanju i praćenju degradacijskih procesa.

U kategoriji *2D i 3D dokumentacija* nalaze se tehnički crteži reljefnih polja koja tvore Ružičev rad (sl. 18).²⁹ Ta je dokumentacija osobito korisna konzervatorima-restauratorima: može se rabiti za grafičko dokumentiranje provedenih radova, ali i za dokumentiranje oštećenja i promjena na skulpturi u budućnosti, kada ona bude ponovno postavljena na otvorenom.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na Ružičevim *Vratima* još nisu provedeni, ali je skulptura demontirana pa se u kategoriji *Konzervatorski-restauratorski zahvat* nalazi poveznica na album s fotografijama postupka demontaže.³⁰

U repozitoriju se nalazi i neobjavljeni izvještaj o mjerama preventivne konzervacije koje su na skulpturi provedene 2013. godine³¹ te fotodokumentacija navedenih radova.³²

Kategorija *Publikacije proizašle iz projekta CAPuS* sadrži katalog izložbe posvećene motivu vrata u opusu Branka Ružića³³ (izložba *Vrata, varijacije* bila je inspirirana sisačkim *Vratima*, a organizirana je povodom stogodišnjice umjetnikova rođenja) i poveznicu na dokumentarni film *Vrijeme nije pomoglo* (sl. 19) koji, kroz priču o sisačkim *Vratima*, daje uvid u multidisciplinarna istraživanja koja prethode konzervatorsko-restauratorskim radovima na umjetničkim djelima na otvorenom. Izložba je djelomično, a film u cijelosti financiran sredstvima projekta CAPuS.

Ova bogata dokumentacija dostupna je na jednome mjestu, i to u otvorenom pristupu, što uvelike olakšava rad baštinskim stručnjacima i znanstvenim istraživačima koji se bave (ili će se baviti) Ružičevom skulpturom. Informacije iz repozitorija pomažu im ne samo da razumiju stanje u kojemu se skulptura nalazi, već i njezine potrebe u kontekstu zaštite i očuvanja. Osobito je vrijedno to što je kroz repozitorij omogućen pristup neobjavljenim izvješćima koja su do sada bila dostupna (i poznata!) samo stručnjacima koji su sudjelovali u provedenim istraživanjima.

ZAKLJUČAK

Potica izradi digitalnog repozitorija projekta CAPuS bila je želja autorice ovog teksta da bogatu građu koju je tijekom godina izradila i sabrala o sisačkim skulpturama učini dostupnom i pretraživom. Taj je cilj u potpunosti ostvaren.

23 DESNICA, VLADAN, 2018. Izvještaj koji se nalazi u repozitoriju obuhvaća nekoliko skulptura iz Parka skulptura Željezara Sisak na kojima su provedena mjerenja. Rezultati ispitivanja provedenih na Ružičevim *Vratima* nalaze se na str. 14–15.

24 JEMBRIH-SIMBÜRGER, DUBRAVKA, 2019.

25 PEKO, NEVEN; SUNARA, SAGITA MIRJAM, 2019. Izvještaj koji se nalazi u repozitoriju obuhvaća sve skulpture iz Parka skulptura Željezara Sisak s kojih su u okviru projekta CAPuS uzeti uzorci premaza i produkata korozije. Opis uzoraka uzetih s Ružičevih *Vrata* nalazi se na str. 61–64.

26 ZUBIN FERRI, TEA, 2019.

27 SUNARA, SAGITA MIRJAM, 2016.

28 SUNARA, SAGITA MIRJAM, 2019a.

29 Tehničke je nacрте 2018. godine izradila Ankica Sučić Marić (Even d.o.o.). Nacrți su izrađeni u programu AutoCAD u mjerilu 1 : 5.

30 Fotografije su objavljene na Facebook stranici Gradskoga muzeja Sisak. Dostupno na: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1320424951442022&id=470073799810479 (2. 5. 2022.).

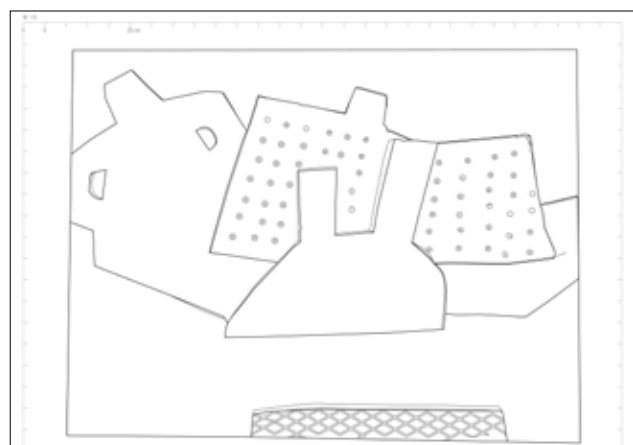
31 LJUBIĆ TOBISCH, VALENTINA; SUNARA, SAGITA MIRJAM, 2013. Izvještaj koji se nalazi u repozitoriju obuhvaća sve skulpture iz Parka skulptura Željezara Sisak na kojima su 2013. godine provedene mjere preventivne konzervacije. Opis radova provedenih na Ružičevim *Vratima* nalazi se na str. 24.

32 Autorica fotografija je Sagita Mirjam Sunara.

33 SUNARA, SAGITA MIRJAM, 2019b.

17 Isječak iz laboratorijskog izvješća o analizi uzoraka uzetih s Ružićevih *Vrata* (T. Zubin Ferri, 2019.)

Excerpt from the laboratory report on the sample analysis of *Vrata* (*The Door*) by Ružić (T. Zubin Ferri, 2019)

18 Tehnički nacrt jednog reljefnog polja Ružićevih *Vrata* (A. Sučić Marić, 2018.)

Technical sketch of one of the relief panels from *Vrata* (*The Door*) by Ružić (A. Sučić Marić, 2018)

19 Isječak iz dokumentarnog filma *Vrijeme nije pomoglo* (autori: D. Đokić i S. M. Sunara, 2019.)

Excerpt from the documentary film entitled *Vrijeme nije pomoglo* (*Time Has Not Helped*) (authors: D. Đokić and S. M. Sunara, 2019)

Repozitorij, međutim, ne čuva samo podatke o sisačkim skulpturama, već i o velikom broju umjetničkih djela iz nekoliko europskih zemalja. Dokumentacija koja je u njemu pohranjena podloga je za donošenje informiranih odluka o konzervatorsko-restauratorskim zahvatima na tim umjetninama, ali i na drugim djelima.

Podatci iz repozitorija mogu se upotrijebiti u istraživačke svrhe: drugi znanstveni istraživači mogu nastaviti rad započet u okviru projekta CAPuS. Ukoliko nisu objavljeni u znanstveno-stručnom časopisu ili nekoj drugoj publikaciji, rezultati istraživanja ostaju skriveni u institucijskim (digitalnim) arhivima kojima je pristup često ograničen. Otvoreno dijeljenje informacija i znanja tek je posljednjih godina postalo imperativ u znanstvenoistraživačkim projektima. Primjerice, program

Europske unije za istraživanje i inovacije *Obzor Europa 2021. – 2027.* kao uvjet postavlja obavezan otvoreni pristup publikacijama proizašlim iz projekata te, što je osobito važno, otvoreni pristup istraživačkim podatcima u skladu s tzv. FAIR načelima (pronalažljivo/vidljivo, dostupno, interoperabilno i ponovno upotrebljivo). U vrijeme prijave i provedbe projekta CAPuS takvi zahtjevi nisu postojali pa inovativnost projekta leži i u tome što je omogućio slobodan i besplatan pristup građi koju su članovi projektnog tima izradili i prikupili.

Repozitorij se, dakako, može koristiti i u obrazovne svrhe: kao nastavni materijal za sveučilišne nastavnike, ali i kao materijal za e-učenje, i to ne samo na studijima konzervacije-restauracije, nego i povijesti umjetnosti, slikarstva, kiparstva... Proučavanjem resursa dostupnih u repozitoriju, profesionalni

konzervatori-restauratori i drugi baštinski stručnjaci mogu produbiti svoje znanje o izazovima očuvanja umjetničkih djela u javnome prostoru.

Repozitorij, međutim, nije namijenjen samo stručnoj, nego i široj javnosti. Omogućavanjem digitalnog pristupa umjetničkim djelima i informacijama o njima povećava se vidljivost umjetničkog stvaralaštva, ali i podiže svijest u društvu o različitim oblicima umjetnosti i njezinoj kulturnoj, društvenoj i povijesnoj vrijednosti.

Premda je CAPuS-ov digitalni repozitorij primarno vezan za umjetnička djela koja su bila obuhvaćena projektom, u budućnosti se može proširiti drugim djelima, ne samo iz Europe, nego iz čitavog svijeta. Repoziotorij bi mogao postati svojevrsna galerija umjetničkih intervencija u javnome prostoru i polazišna točka u njihovu upoznavanju i istraživanju, ali i alat za njihovo očuvanje. Mnoga od tih djela su, naime, inherentno efemerna, pa ih nije moguće fizički sačuvati (a to i nije želja autora/umjetnika).

Kako bi pohranjena građa ostala trajno dostupna i da bi je se sačuvalo, nužno je osigurati financijska sredstva za održavanje i administriranje repozitorija ili osmisлити neko drugo rješenje za njegovo „očuvanje“ (primjerice, integrirati ga u neku istraživačku infrastrukturu).

ZAHVALE

Autorica zahvaljuje članovima CAPuS-ovih istraživačkih timova koji su u repozitorij unosili podatke i dokumentaciju za umjetnička djela koja su istraživali. To su (abecednim redom prema prezimenima): Ann-Katrin Bresser, Anna Kowalik, Chiara Ricci, Chiara Riedo, Ilaria Saccani, Dominique Scalarone, Enrique Alonso Villar i Friederike Waentig. Zahvale za sudjelovanje u mrežnim događajima namijenjenim promociji CAPuS-ova digitalnog repozitorija upućuje Moiri Bertasi, Ilariji Saccani, Enriqueu Alonsu Villaru i Nataliji Łowczak. Tini Tomšić zahvaljuje na doprinosu istraživanju koje je prethodilo izradi digitalnog repozitorija. Najveću zahvalnost iskazuje Toniju Tabaku bez čijeg znanja, iskustva i predanosti izrada repozitorija ne bi bila moguća. Autorica također želi zahvaliti svim osobama koje su dale privolu za pohranu i objavljivanje njihovih dokumenata vezanih za sisačke skulpture u repozitoriju.

LITERATURA

- BEERKENS, LYDIA; 'T HOEN, PAULIEN; HUMMELEN, YSBAND; VAN SAAZE, VIVIAN; SCHOLTE, TATJA; STIGTER, SANNEKE (ur.), *The Artist Interview: For Conservation and Presentation of Contemporary Art: Guidelines and Practice*, Jap Sam Books, Heyningen, 2012.
- DESNICA, VLADAN, Laboratorijski izvještaj istraživanja provedenih na skulpturama u Parku skulptura, Sisak, Sveučilište u Zagrebu – Akademija likovnih umjetnosti (Odsjek za konzerviranje i restauriranje umjetnina, Laboratorij), Zagreb, 2018. [Neobjavljeni izvještaj.]
- JEMBRIH-SIMBÜRGER, DUBRAVKA, Micro-Raman and FTIR

investigations on paint samples from the outdoor sculpture *Vrata*, 1984 by Branko Ruzic, Akademija likovnih umjetnosti u Beču – Institut za znanost i tehnologiju, Beč, 2019. [Neobjavljeni izvještaj.]

- PEKO, NEVEN; SUNARA, SAGITA MIRJAM, Sisak Steelworks Sculpture Park, Croatia: Description of the samples delivered to METRIS for analysis, Gradski muzej Sisak ; Sveučilište u Splitu, Sisak ; Split, 2019. [Neobjavljeni izvještaj.]
- PIRC-PETRINJAK, PAVICA (ur.), *XIV Kolonija likovnih umjetnika „Željezara Sisak“ : rujan/listopad 1984.*, OSIZ u oblasti kulture „Željezara Sisak“, Sisak, 1984. [Skenirani katalog ustupljen ljubaznošću Vlatka Čakširana, Gradski muzej Sisak.]
- SUNARA, SAGITA MIRJAM, Dokumentacijski obrazac za skulpturu Branka Ružića *Vrata* (1984.) iz Parka skulptura Željezare Sisak, Sveučilište u Splitu – Umjetnička akademija (Odsjek za konzervaciju-restauraciju), Split, 2016. [Neobjavljeni izvještaj.]
- SUNARA, SAGITA MIRJAM, Condition report for the sculpture *Door* by Branko Ružić (1984) from the Sisak Steelworks Sculpture Park, Sveučilište u Splitu – Umjetnička akademija (Odsjek za konzervaciju-restauraciju), Split, 2019. [Neobjavljeni izvještaj.]
- SUNARA, SAGITA MIRJAM (ur.), *Vrata, varijacije: izložba u povodu stogodišnjice rođenja Branka Ružića (1919. – 2019.) : Door, Variations: An exhibition to mark the centenary of the birth of Branko Ružić (1919 – 2019)*, Galerija umjetnina grada Slavonskog Broda, Slavonski Brod, 2019.
- SUNARA, SAGITA MIRJAM; TEKIĆ, ROMANA, Problematika prezentacije Ružićevih *Vrata* iz Parka skulptura Željezare Sisak, *Analiz Galerije Antuna Augustinčića*, 38 – 39 [Simpozij Skulptura u muzeju : zbornik radova], (2019.), 413–434.
- SUNARA, SAGITA MIRJAM, Park skulptura Željezare Sisak, *Analiz Galerije Antuna Augustinčića*, 40 – 41, (2021.), 111–156.
- SUNARA, SAGITA MIRJAM, Devising a method of teaching artist interview to conservation-restoration students, 3. *Međunarodni znanstveni i umjetnički simpozij o pedagogiji u umjetnosti „Inovativne metode poučavanja u umjetničkom području“ : 3rd International Scientific and Artistic Symposium on Pedagogy in the Arts „Innovative Methods of Teaching in Arts“ : Zbornik radova : Conference proceedings book*, (ur.) Antoaneta Radočaj-Jerković i Majda Milinović, Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku ; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Osijek, 2022., 386–405.
- ZUBIN FERRI, TEA, Optical microscopy, micro FT-IR spectroscopy, FT-IR spectroscopy, and SEM/EDS analysis of corrosion products and coating samples from the sculpture *Door* (1984) by Branko Ružić, Centar za istraživanje materijala Istarske županije METRIS, Pula, 2019. [Neobjavljeni izvještaj.]

MREŽNI IZVORI

- Conservation of Art in Public Spaces (CAPuS), <http://www.capusproject.eu/> (1. 5. 2022.) [Rječnik pojmova vezanih za uličnu

umjetnosti i konzerviranje-restauriranje suvremenih umjetničkih djela u javnome prostoru, smjernice za konzervatorsko-restauratorske zahvate, snimci mrežne radionice namijenjene profesionalnim konzervatorima-restauratorima i snimci završne konferencije projekta CAPuS dostupni su u sekciji 'Resources'. Cjelovita izvješća o pojedinim fazama projekta (eng. *work*

package final reports) dostupni su u: 'News' > 'Project Updates'.]

CAPuS Digital Repository, <https://www.capusrepository.unito.it/> (1. 5. 2022.)

CAPuS e-learning Platform, <https://elearning.unito.it/mooc/?lang=en> (1. 5. 2022.) [Platformi se pristupa klikom na ikonu s logotipom projekta CAPuS.]

Summary

SCULPTURE PARK OF THE SISAK STEELWORKS IN THE DIGITAL REPOSITORY OF THE PROJECT CONSERVATION OF ART IN PUBLIC SPACES (CAPuS)

The Conservation of Art in Public Spaces (CAPuS) project began in January 2018 and was completed in mid-2021. The project was funded by the Erasmus+ program, through the Knowledge Alliances action. CAPuS had two goals: to create guidelines and protocols for the protection and conservation-restoration of contemporary art in public spaces, and to design educational programs and content for conservation-restoration students and professional conservators-restorers who wish to specialize in this field.

Over 100 artworks from five European countries (Croatia, Italy, Poland, Spain, Germany) were studied within the project, mostly murals and outdoor sculptures. The project resulted in a wealth of new information and documentation pertaining to the studied artworks, from representative photographs and interview recordings to reports on sample analysis and conservation-restoration treatments. All of these valuable materials can now be found in the CAPuS Digital Repository. Croatia is represented by the Sculpture Park of the Sisak Steelworks, a collection of 38 outdoor sculptures created during the 1970s and 1980s in Sisak. Since 2012 this collection has been included in the Register of Cultural Property of the Republic of Croatia.

This paper describes the development of the CAPuS Digital Repository, from its conception to its public release. Using one sculpture from the Sculpture Park of the Sisak Steelworks as an example (Branko Ružić, *Vrata / The Door*, 1984), the variety of data available to scholars, heritage professionals and the general public is presented.

The idea for the repository originated from the author of this paper and was related to the extensive base of documentation she collected and created during the many years she had dedicated to the research of sculptures in Sisak (starting before the beginning of the CAPuS project). The repository was developed, constructed and designed by the IT expert Toni Tabak

(Digitize Studio DITZ). Tabak wrote an original code base, allowing the modified and/or upgraded versions of the repository to be used in other projects. The repository was publicly launched in February 2021, and can today be accessed via the server of the University of Turin (<https://www.capusrepository.unito.it/>). In the repository, each artwork has its "profile" page. The documentation and data are organized into 10 categories: (1) general information about the artwork, (2) additional information about the artwork, (3) art historical context, (4) artist interview, (5) examination/analysis, (6) state of preservation, (7) graphic and 3D documentation, (8) conservation-restoration treatments, (9) maintenance and (10) publications resulting from the CAPuS project. Depending on the information and documentation that has been stored in the repository, the artwork's "profile" page will contain all or just some of the listed categories. To help the visitors navigate through the digital content, the repository is equipped with a powerful search engine.

The materials stored in the CAPuS Digital Repository represent a basis for making informed decisions on conservation-restoration treatments of the artworks studied in the project, as well as on other public artworks. The repository can be used in both research and education. Since it is also intended for general public use, it increases the visibility of public art and contributes to raising awareness of its value and for the need for its preservation. The repository has the future potential to include other works of art, not only from Europe, but the whole world. Due to the ephemeral nature of many public artworks, such as graffiti, it can serve as a tool for their conservation.

Since the CAPuS project has ended, the question now arises how to keep the digital content in the repository permanently available. It is necessary to ensure the funds for maintaining and administrating the website, or to provide a different solution for its preservation.

Mirta Pavić

Odgođena sadašnjost: čuvanje digitalne građe u muzejskom fundusu

Mirta Pavić
Muzej suvremene umjetnosti
HR – 10000 Zagreb, Avenija Dubrovnik 17

UDK:069.01
069.426:004
Stručni rad/Professional paper
Primljen/Received: 14. 10. 2022.

Ključne riječi: Suvremena umjetnost, digitalna građa, time based media umjetnost, zaštita, pohrana

Keywords: Contemporary art, digital material, time based media art, protection, storage

Briga o umjetničkim djelima koja sadrže komponentu trajanja, bilo da je riječ o videosnimci, zvuku ili pokretu, započinje prije no što takvo djelo uđe u muzejski fundus. Osjetljiv analogni i digitalni materijal koji se umnožava i migrira u druge formate iziskuje kompleksnu brigu i tim muzejskih stručnjaka. Budući da na hrvatskim sveučilištima ne postoji uža specijalizacija u području konzervacije-restauracije umjetničkih djela obuhvaćenih engleskim terminom *time based media* (TBM), članak opisuje kako o građi tog tipa, a prvenstveno onoj u digitalnim formatima, brine Muzej suvremene umjetnosti u Zagrebu.

UVOD

Teško je zamisliti fundus, pa i izložbeni postav muzeja suvremene umjetnosti u kojemu nema videoprojekcije, interaktivnih digitalnih djela ili onih kojima je sastavni dio pokret ili zvuk, drugim riječima djela koja uključuju bilo koju vrstu trajanja (sl. 1). Ta kategorija umjetničkih djela objedinjena je u engleskom terminu *time based media* umjetnost (TBM). Novi mediji su naprosto neizostavni kada govorimo o građi koju posjeduju institucije koje čuvaju i izlažu suvremenu umjetnost pa se tom logikom pretpostavlja da muzealizacija takvih djela ima razrađenu metodologiju. Međutim, premda postoje standardi čuvanja takve građe, u praksi njihova provedba ovisi o mnogo čimbenika.

Kao i u većini suvremenih muzeja, medijska građa, osobito digitalna, ima tendenciju sve većeg rasta i u fundusu Muzeja suvremene umjetnosti u Zagrebu. Usprkos tomu, MSU, kao ni mnogi drugi muzeji koji sakupljaju i čuvaju djela suvremene umjetnosti, nema konzervatora-restauratora školovanog u toj užoj specijalnosti. Ovaj je članak pisan iz perspektive konzervatorsko-restauratorskog odjela

koji nema takvoga specijaliziranog djelatnika u svom timu i pokušat će opisati način na koji se u danim okolnostima snalazi, sakupljajući potrebno znanje kroz literaturu, stručnu edukaciju i rezidencijalni program. Kao takav, možda može ponuditi određene smjernice ili svojevrsnu pomoć onima koji se nalaze u sličnoj situaciji kao Odjel zaštite i restauracije MSU.

Sve veća potreba za uporabom digitalnih formata u radu muzeja općenito nije privilegija samo muzeja umjetničke vokacije pa je samim time neophodan plan obrade takvih materijala. Kada govorimo o umjetničkim radovima nastalim u digitalnom formatu, primjenjuju se načini čuvanja koji se značajno razlikuju od zaštite ostalih materijala u muzejskom fundusu. Standardni postupak je izlaganje isključivo komprimiranih kopija dok se izvorni format (master) čuva u depou i periodički se provjerava njegovo stanje. Riječ je o osjetljivom materijalu koji se umnožava i migrira u druge formate, a to umnožavanje može dovesti do alteracije izvornog sadržaja pa je osobito važno imati kontrolu nad postupkom, pratiti stanje izvornika i kopija, kontrolirati kvalitetu snimki i voditi evidenciju o broju i formatu postojećih kopija. U svjetlu tako zahtjevnog posla, treba biti svjestan činjenice da se medijska umjetnost još uvijek ne percipira na isti način kao drugi oblici suvremene umjetnosti kao što su slika i skulptura. Eventualna oštećenja na digitalnim djelima još uvijek se ne smatraju tako ozbiljnim gubitkom kao ona na slici ili skulpturi.

TIME BASED MEDIA U ZBIRKAMA MSU-a

Time based media umjetnički radovi u fundusu MSU-a ne nalaze se isključivo u Zbirkama medijske umjetnosti i filma i videa, već su raspoređeni i u drugim zbirkama. Neki od njih su kao dio instalacija smješteni u Zbirku skulpture pa čak i u Zbirku slikarstva. Medijski radovi čine svega 2% sveukupnog broja djela u zbirkama MSU-a, što znači da muzej trenutno posjeduje 186 TBM djela, od kojih su 44 u

1 Katarzyna Kozyra, *Muška kupelj*, 1999., videoinstalacija; videovrpca, CD, prostorna konstrukcija – drvo (master: mini DV i zvučni zapis), v. 290 cm, d. 500 cm, š. 500 cm, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, inv. br. MSU 4092 (1-7) (foto: G. Vranić)

Katarzyna Kozyra, *Men's Bathhouse*, 1999, video installation; videotape, CD, spatial construction – wood (master: mini DV and sound recording), 290 x 500 x 500 cm, Museum of Contemporary Art, Zagreb, inv. no. MSU 4092 (1-7) (photo: G. Vranić)

digitalnom formatu. Osim što postav muzeja i povremene izložbe koje se periodički mijenjaju permanentno izlažu radove i instalacije koje sadrže analogne i digitalne medije, tu je i vanjski izložbeni prostor, medijski displej na zapadnoj fasadi zgrade muzeja gdje se pokazuju umjetnički radovi koji su najčešće izvorno u digitalnom formatu (sl. 2).

Kada je započet proces detaljnijeg uvida u stanje svih djela koja sadrže TBM komponentu, naišli smo na nekoliko prepreka koje su najvjerojatnije prisutne i u drugim institucijama sličnog statusa.¹ Mnoge radove koji su ušli u muzejske zbirke ranijih godina, tijekom 70-ih, pa čak i 80-ih godina 20. stoljeća prati nepotpuna dokumentacija iz vremena akvizicije, što je osobit problem ako umjetnik više nije prisutan. Nedostatak tehničkih podataka neophodan za razumijevanje komponenti djela koje ulazi u fundus komplicira svako sljedeće izlaganje, ali i uspostavljanje sustava održavanja i pokazivanja u drugim, različitim prostorima i uvjetima. Mnogi od TBM radova nemaju smjernice za postavljanje i potrebne instrukcije u pisanom obliku. Budući da donedavno TBM djela nisu prolazila redovit pregled i individualnu procjenu rizika, Odjel zaštite i restauracije MSU u suradnji s kustosima i ostalim stručnim djelatnicima počeo je s radom od nule. Zbog toga je itekako prisutna svjesnost da je dobra priprema za obradu građe od velikog značaja.

PRVI KORACI: PRIJE AKVIZICIJE, AKVIZICIJA I DOKUMENTACIJA

Čuvanje *time based media* umjetnosti počinje već pri procesu pripreme za akviziciju. Dobro pripremljena procedura u tom trenutku prevenirat će mnoge eventualne probleme koji u

protivnom mogu, i vrlo vjerojatno hoće, nastupiti kasnije. Mogući problemi se odnose na gubitak podataka, pa čak i elemenata umjetničkog rada i nemogućnost praćenja količine i stanja kopija potrebnih za čuvanje i izlaganje. Svaki muzej ima svoj sustav i način prikupljanja novih akvizicija, ali detaljna obrada prilikom preuzimanja umjetničkog rada uvelike će olakšati budući posao čuvanja i održavanja.

Medijska umjetnost nije fiksna, promjenjiva je, i u skladu s time odnos prema takvim djelima u mnogim se segmentima razlikuje od pristupa tradicionalnoj slici ili skulpturi. Važno je imati na umu da je riječ o reproduktivnom materijalu koji će se pretvarati u druge formate i komprimirati te se u skladu s time mora zaštititi. Odgovarajuću zaštitu djelima koja se sastoje od *time based media* ili sadrže TBM komponentu moguće je osigurati ako postoji svjesnost o osjetljivosti takvog materijala koja za sobom povlači rizik kod održavanja, manipuliranja i pokazivanja. Radeći s alografskom umjetnošću² koja je podložna promjenama i otvorena za umnožavanje³, stručno osoblje postaje na neki način suautor pri ponovnom postavljanju rada u novom prostoru i zato detaljne upute čuvaju rad od neželjenih alteracija. Kada govorimo o medijskoj umjetnosti i performansu, redovita briga i plan očuvanja koji su integrirani u ritam muzeja⁴ još uvijek ipak ne postoje u sasvim uhodanoj i dosljednoj formi u mnogim institucijama.

U radu sa suvremenom umjetnošću, konzervatorima-restauratorima i kustosima dobro je poznata interdisciplinarnost u vidu suradnje sa stručnjacima iz raznih područja i specijalizacija. Tako je prilikom zaprimanja medijskog rada u muzejski fundus ključan tim stručnjaka koji se najčešće sastoji od kustosa, konzervatora-restauratora i IT stručnjaka ili AV tehničara, od kojih svatko doprinosi na svoj način. U čitavom tom procesu isprepleću se uloge i kompetencije svih uključenih u tim te je važno uvažavanje glasa svakoga od njih. Razumijevanje konteksta umjetničkog rada i njegovih tehničkih komponenti polazišne su točke koje određuju daljnji tijek radnji. Zaštita započinje provođenjem detaljne dokumentacije koja prati djelo prije njegova ulaska u fundus. Osim standardne osnovne dokumentacije o djelu, potrebno je zabilježiti izvorni format u kojem je djelo nastalo i u kojem treba ući u muzejski fundus, sve pripadajuće komponente, kao i autorove upute o načinu izlaganja te priložiti tehnički list.

Nekoliko je važnih pitanja na koje treba odgovoriti prije preuzimanja umjetničkog rada, kao na primjer što čini to djelo, što (u tehničkom smislu) muzej dobiva i što će točno muzej primiti (koje su komponente umjetničkog djela uključene u akviziciju) kao i kakve su financijske konzekvencije za muzej nakon akvizicije.

² Autografska umjetnost su djela poput slika i skulptura, a alografska umjetnost su djela poput glazbenih ili kazališnih komada koji se izvode, LAURENSEN, PIP, 2006.

³ GOODMAN, NELSON, 1976., 112-113.

⁴ LAURENSEN, PIP, VAN SAAZE, VIVIAN, 2014., 35.

¹ Glen Wharton objašnjava prednosti globalizacije i komunikacije među institucijama, ali napominje i postojanje specifičnih razlika koje usmjeravaju odluke i rad, usp. WHARTON, GLEN, 2018., 59-60.

2 Maja Kalogjera: New City, 24. Svjetski festival animiranog filma – Animafest, zapadna medijska fasada MSU, 2014. (MSU fototeka)

Maja Kalogjera: New City, the 24th World Animated Film Festival – Animafest, media on the western facade of the Museum of Contemporary Art, 2014 (MSU photo library)

Prvo se pitanje odnosi na sve podatke o radu i stupanj fleksibilnosti kod migracije i prezentacije djela koji treba jasno definirati. Na primjer, MSU je 2014. dobio kao donaciju rad *Sad Songs of War*⁵ litvanskog umjetnika Deimantasa Narkeviciusa, koji je trenutno dio istoimene izložbe *Tužne pjesme rata*. Rad se sastoji od gramofonske ploče, a za njenu reprodukciju potreban je gramofon koji nije zaprimljen kao dio donacije. MSU je za potrebe pokazivanja ovog djela nabavio gramofon, no on se ne vodi kao integralni dio rada, odnosno moguće ga je zamijeniti drugim gramofonom u budućnosti. Umjetnik je uvjetovao izlaganje djela isključivo u analognoj izvornoj verziji i zabranio njegovu digitalizaciju. Taj zahtjev je svakako otežao izlaganje i čuvanje, ali je umjetnik dao jasne upute o tome kako želi pokazati svoje djelo.

Druga dva pitanja najčešće su međusobno povezana, a odnose se na situacije u kojima kod akvizicija u trenutku preuzimanja umjetnik nije u mogućnosti predati muzeju rad u izvornom nekomprimiranom formatu. Tada će to biti potrebno dokumentirati i napraviti plan o cjelovitoj akviziciji, odnosno primopredaji rada u izvornom formatu.

U financijske posljedice ubrajaju se budući troškovi održavanja ili moguće potrebe zamjene dijelova. Ponekad umjetnički rad ima dijelove koji se moraju zamijeniti ili ponovno proizvesti za sljedeće izlaganje. I MSU ima takve primjere, bilo da je riječ o namjenskoj opremi koja će zbog zastarijevanja zahtijevati posebno održavanje (kao što su primjerice

CRT televizori), nenamjenska oprema čiju će zamjenu također trebati financirati ili instalacije koje kod svakog novog izlaganja iziskuju ponovnu izradu određenih elemenata.

Razvojem tehnologije koji prati i napredak znanja u području medija suočavamo se sa zastarijevanjem formata i prateće opreme. Ništa nije vječno, ali konzervacija-restauracija ima neugodan, ali izazovan zadatak pronalaženja rješenja za čuvanje privremenih i krhkih djela. Kada je riječ o podacima o analognom ili digitalnom zapisu koje treba dokumentirati, svakako je ključno zabilježiti kako je djelo snimljeno, koji je izvorni (master) format, koja je rezolucija videa, koji se format(i) koriste za izlaganje i koju vrstu zvuka djelo ima. Kod bilježenja podataka o samome radu postoje već pripremljeni dokumenti/obrasci koji se mogu preuzeti od muzeja koji su dobro ekipirani i imaju razrađen sustav detaljne dokumentacije,⁶ a dobre smjernice i primjeri primjenjivi na sličnoj građi mogu se preuzeti iz recentnije literature⁷.

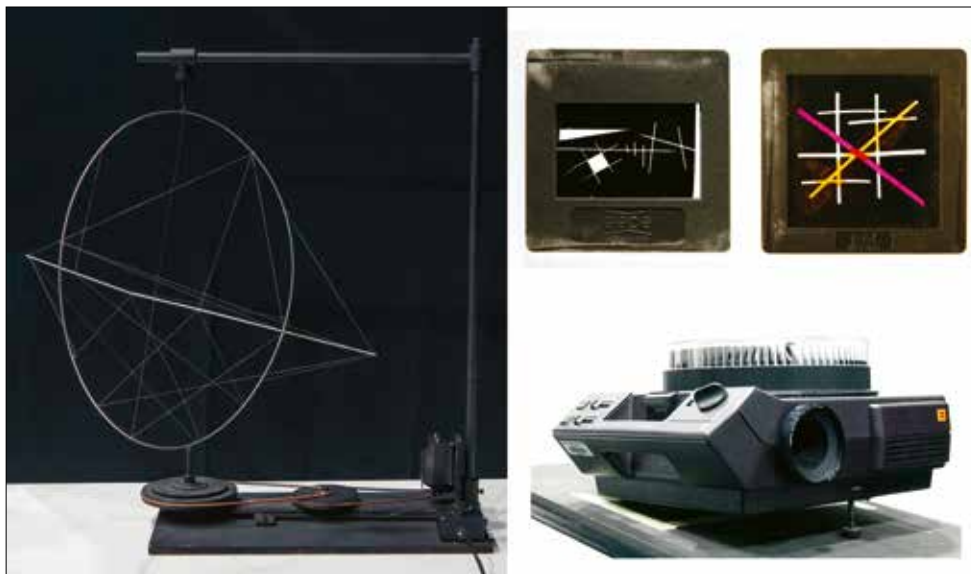
PRILIKA NAGRAĐUJE PRIPREMLJEN UM

Organiziranje i planiranje pregleda i analize zbirke koje uključuje upravljanje rizikom važno je za sve muzejske zbirke i zapravo je standardna procedura obrade muzejskog fonda. Dublji uvid u stanje zbirke iziskuje određeno vrijeme,

⁶ <http://mattersinmediaart.org/acquiring-time-based-media-art.html> (u izborniku *Templates*, Installation Specification).

⁷ Mnoge korisne informacije o detaljnom dokumentiranju za različite objekte mogu se naći u publikaciji *Inside Installations, Theory and Practice in the Care of Complex Artworks*, Amsterdam University Press, 2011.

⁵ *Sad songs of War*, 2014., gramofonska ploča, dimenzije 31 x 42 cm, inv. br. MSU 7203.

3 Aleksandar Srnec, *Luminoplastika*, 1965.-67., elementi objekta: metalna konstrukcija s elektromotorom, dijaopozitivi, projektor, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, inv. br. MSU 1144 (foto: J. Kliska)

Aleksandar Srnec, *Luminoplastika*, 1965 – 67, elements of the object: metal construction with an electric motor, slide film, projector, Museum of Contemporary Art, Zagreb, inv. no. MSU 1144 (photo: J. Kliska)

ali i kompetencije koje uključuju dobro poznavanje vrsta materijala, a kada je riječ o *TBM* djelima jasno je kako je za uspješne rezultate takvog uvida potreban specijalist u timu. Premda je broj *TBM* djela u MSU relativno malen u usporedbi s fondusima nekih drugih srodnih muzeja, školovani konzervator-restaurator u tom području imao bi velik opseg posla. Za sada je taj nedostatak moguće kompenzirati povremenim suradnjama s kolegama specijaliziranim za takvu vrstu građe, ali s vremenom će, uslijed kontinuiranog povećavanja broja takvih djela u fondusu koje je sasvim izvjesno, *TBM* radovi u kolekciji iziskivati kontinuirani rad. Analiza stanja zbirke u kojima se nalazi *TBM* građa može biti nešto zahtjevnija jer je potrebno više istraživanja kako bi se sakupili detaljni podatci koji će biti potrebni i korisni u budućnosti. Trenutno je poznato opće stanje *TBM* djela u MSU zbirkama, ali na detaljnijim informacijama još uvijek treba raditi i učiniti ih lakše dostupnima. Budući da za potrebe izlaganja radimo s kopijama i digitaliziranim verzijama umjetničkih radova, važno je imati podatak o svim inventariziranim formatima svakog djela i nadopuniti bazu informacija koje nedostaju. Osnovni potrebni podatci jesu podatci o hardveru, softveru i pratećim detaljima (primjerice je li hardver – vidljivi dio računala – zamjenjiv, može li se softver nadograđivati i slično), kao i o pripremi za proces migracije u drugi format ako kopija još nije učinjena. Budući da radimo s materijalom koji se može nanovo proizvesti neophodna je mogućnost praćenja izvornog materijala jer će iz njega biti načinjene kopije.

Registracija svih komponenti i fotografiranje zaprimljenih dijelova umjetničkog rada važni su kako za filmski i video materijal tako i za instalacije koje ne sadrže samo digitalne datoteke. To može biti zastarjela ili unikatna oprema ili uređaji koji iziskuju posebnu pažnju i plan održavanja, nužnih popravaka ili zamjene novim (naravno, samo ako

je to predviđeno i prihvatljivo). Razborit postupak je napraviti listu neophodne i potrebne opreme i plan njene nabave. Dobar je primjer Kodakov karusel dijaoprojektor (sl. 3, 4), integralni dio luminokinetičkog rada *Luminoplastika* iz 1965.–67. Aleksandra Srneca,⁸ koji se više ne proizvodi, a rijetki istovjetni primjerci dostupni su na mrežnim stranicama poput *eBaya*. Budući da je riječ o mehanizmu koji ima ograničeno vrijeme trajanja, MSU je u financijski plan uračunao nabavu dvaju takvih uređaja kako bi rad mogao biti pokazan u budućnosti jer je neizvjesno koliko će dugo postojeći projektor biti u funkciji. Kao što je Louis Pasteur izjavio još 1854.,⁹ dobra priprema je ključ uspjeha.

Velika je pomoć kod čuvanja integriteta video i filmskih radova to što je većina umjetnika čija su djela u zbirkama MSU živa te postoji mogućnost komunikacije s njima. Budući da je riječ o osjetljivom i nestabilnom materijalu, njihovo je sudjelovanje u brizi o toj građi dragocjeno. Razgovori, elektronička korespondencija i općenito podatci prikupljeni od njih samih i njihovih suradnika jesu dio svakodnevice muzejskog rada, ali ujedno čine i dragocjenu dokumentaciju koju treba čuvati zajedno s uobičajenom dokumentacijom koja se vodi o svakom pojedinom umjetničkom radu. Nemoć je sakupiti informacije o *TBM* djelima bez sudjelovanja autora, zato je intervju s umjetnikom postao standardni dio dokumentacije¹⁰ koja jest, i bit će u budućnosti ključna za konzerviranje i održavanje tih djela.

TBM U MSU: KAKO SE SNALAZIMO

Konzervatorsko-restauratorska praksa već se odavno pomakla od isključivo materijalnog objekta ka efemernom i promjenjivom. Međutim, unazad nekoliko godina u području

⁸ PAVIĆ, MIRTA, MEŠTRIĆ, VESNA, 2017., 64-72.

⁹ Citat: *In the fields of observation chance favours only the prepared mind.*

¹⁰ CODDINGTON, JAMES, 1999., 19-24 (23-24).

4 Aleksandar Srnec, *Luminoplastika*, 1965.-67., Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, inv. br. MSU 1144, objekt u funkciji (foto: K. Vlahek)

Aleksandar Srnec, *Luminoplastic*, 1965 – 67, Museum of Contemporary Art, Zagreb, inv. no. MSU 1144, object in function (photo: K. Vlahek)

zaštite i konzervacije *TBM* umjetničkim djelima pridaje se znatno veća pažnja u vidu raznih inicijativa i radionica s ciljem uspostave novih strategija brige i očuvanja na oba kontinenta, i u Europi i u Americi. Premda MSU sakuplja video radove još od ranih 1970-ih, šira svjesnost o preispitivanju načina čuvanja, zaštite i obrade ovakve građe u posljednjem se desetljeću povećala i u našem kolektivu. Proučavanje i razumijevanje anatomije umjetničkog djela sastavni je dio muzejskoga posla pa se očekuje da stručni tim shvaća strukturu, proces i njihov odnos kada razmatra rad koji će ući u fondus. Kada je riječ o *TBM* umjetničkim radovima, stručno osoblje suočava se s neizbježnim posljedicama prolaska vremena: zastarijevanjem, mogućim gubitkom informacija, što posljedično dovodi u pitanje kontekst, zatim s neminovnim propadanjem materijala i raznim mogućim oštećenjima. Osim objektivnih rizika, umjetnici su uvijek stvarali eksperimentirajući i na taj način nehotice i sami uključivali skrivene mane u svoje uratke.¹¹ Kod varijabilnog materijala i onoga koji se može nanovo proizvesti, koji još prolazi i proces migracije u druge formate i na druge nosače, osnovno je dobro zaštititi izvornik (master) i čuvati tri kopije na tri lokacije kojima se ponovno pristupa kako bi se provjerilo njihovo stanje svakih pet godina. Kopije izvornog formata umjetničkog rada čuvaju se na računskim poslužiteljima – serverima. Digitalni formati trebaju kopije i to je

jedini način da ih sačuvamo. Dvije osnovne radnje ključne za održavanje *TBM* građe jesu sačuvati kopiju i provjeriti zatečeno stanje, što uključuje i mapiranje mogućih grešaka. U MSU još uvijek ima prostora za unaprjeđenje određenih faza navedenih postupaka pa je uvedeno nekoliko načina sakupljanja znanja koje se može upotrijebiti u praksi. Muzej moderne umjetnosti (MoMA) u New Yorku je 2017. organizirao prvu radionicu *Getting Started: A Shared Responsibility, the Museum of Modern Art's first workshop on caring for Time-Based Media Artworks in Collections*.¹² Sudjelovanje kustosa i konzervatora-restauratora na toj radionici omogućilo je dublje razumijevanje prirode medijske umjetnosti i procesa koje treba pratiti (sl. 5). Takve su radionice intenzivni tečajevi sakupljanja znanja i vještina koji su ubrzali pozitivne promjene u radu na *TBM* građi u zbirkama MSU. Radionica je potakla aktivnije uključivanje IT stručnjaka i AV tehničara MSU u brigu o *TBM*, što je doprinijelo rezultatima obrade građe. U Europi se također redovito organizira edukacija takvog tipa. Jedna od aktivnih organizacija koja svake godine održava međunarodne simpozije na temu brige o čuvanju medijske umjetnosti jest LIMA u Amsterdamu.¹³

¹¹ WHARTON, GLENN, 2018., 58.-70.

¹² Radionice o čuvanju medijske umjetnosti u MoMA-i: <https://www.mediaconservation.io/workshop-1#w1-about> (24. 10. 2022.).

¹³ Posljednji međunarodni simpozij *Transformation Digital Art 2022 International symposium on the preservation of software-based art LIMA* je organizirala u ožujku 2022, <https://www.li-ma.nl/lima/projects> (22. 10. 2022.).

5 Prva radionica *Getting Started: A Shared Responsibility* u Muzeju moderne umjetnosti, New York, 2017.: Hiroko Tasaka, kustosica u Odjelu pokretne slike, Shinji Tanaka, media art inženjer (Photographic Art Museum, Tokyo), Mirta Pavić, voditeljica Odjela zaštite i restauracije i Vesna Meštrić, voditeljica Zbirke Vjenceslava Richtera i Nade Kareš Richter (Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb) (foto: H. Wang)

The first *Getting Started: A Shared Responsibility* workshop at the Museum of Modern Art, New York, 2017.: Hiroko Tasaka, curator at the Department of Moving Image, Shinji Tanaka, media art engineer (Photographic Art Museum, Tokyo), Mirta Pavić, head of the Department Conservation and Vesna Meštrić, head of the Vjenceslav Richter and Nada Kareš Richter Collection (Museum of Contemporary Art, Zagreb) (photo: H. Wang)

Još jedna veoma važna platforma za povremeno upotpunjavanje muzejskog tima stručnjacima koji u njemu nedostaju jest rezidencijalni program. MSU prima na rezidencije u trajanju od jedan do dva mjeseca umjetnike, kustose i konzervatore-restauratore koji boravak u muzeju koriste za istraživanja. Na raspolaganju su im svi muzejski resursi, a zauzvrat u Muzeju ostavljaju svoj rad nastao za vrijeme rezidencije ili rezultate istraživanja koji će doprinijeti radu muzejskih odjela. U sklopu tog programa u ljeto 2017. u Odjelu zaštite i restauracije boravila je Flaminia Fortunato, tada apsolutna konzervacija na odjelu *Modern Materials and Media*, University of the Arts Bern, u Švicarskoj. Tijekom rezidencije izradila je detaljnu dokumentaciju za kompleksnu instalaciju Dalibora Martinisa *Krugovi između površina* iz 1994./95.¹⁴ (sl. 6a, 6b). Osim što je njeno istraživanje nizom novih informacija upotpunilo postojeće podatke, Odjel je profitirao tijekom njenog boravka kroz komunikaciju i proširivanje prakse dokumentiranja i čuvanja TBM djela.

PRIMJERI IZ ZBIRKI MSU-a

Neke od recentnijih akvizicija digitalnih radova MSU-a jesu tri različite instalacije troje hrvatskih autora. Prvi je primjer *Memo-chips* (sl. 7, 8), *site-specific* instalacija Duje

Jurića koja se prilagođava svakom prostoru u kojem će se nanovo izlagati. Jurić je specifičnu ambijentalnu slikarsku instalaciju 2010. godine prilagodio prostoru Umjetničkog paviljona u kojem ju je prvi put izložio u tom obliku. Zidovi izložbenog prostora bili su prekriveni tapetama – digitalnim printom na papiru. Na zidovima je friz od 96 slika, akrilika na platnu, a 46 platna ima ugrađenu LED rasvjetu koja je programirana da se uključuje u intervalima. Integralni dio instalacije je i audiosnimka zvuka starog računala koju je producirao profesionalni glazbenik u suradnji s umjetnikom, a snimljen je i reproducira se s CD-a.

Za potrebe prvog izlaganja digitalno su ispisane tapete koje je dizajnirao sam umjetnik, a na zid su ih aplicirali profesionalni tapetari. Rad je najprije zamišljen tako da se pri svakom novom postavljanju izrađuju nove tapete, no umjetnik je nakon demontaže izložbe odlučio da zidovi za sljedeće izlagane budu samo obojeni jer bi svaki sljedeći ispis i aplikacija na zid bili skup i zahtjevan zadatak. Prije nego što je *Memo-chips* poklonjen MSU-u, rad je bio izložen u Umjetničkom paviljonu gdje pri instalaciji nije prisustvovao nitko od djelatnika MSU-a. Kada je instalacija ušla u fundus MSU-a, bilo je potrebno sakupiti sve potrebne informacije o djelu, njegovim komponentama i tehničkoj izvedbi, osobito zato jer je 2020. rad bio izložen na Jurićevoj samostalnoj izložbi u prostoru MSU-a. Kroz intervju s umjetnikom doznali smo da je i on sam mnoge stvari otkrivao „u hodu“ tijekom prvog postavljanja instalacije. U tom procesu otkriveni su svi nedostaci i metode koje će u budućnosti moći olakšati taj zadatak. Na primjer, sustav koji pokreće LED diode treba poboljšanu verziju, pa je angažiran inženjer elektrotehnike, asistent na FER-u koji će programirati uključivanje svjetla u željenim intervalima bez smetnji (softver na memorijskoj ploči). Ta dorada još nije gotova i MSU za sada čuva prvu verziju softvera s adapterima za LED diode koji se maskirani raspoređuju na određena mjesta i uključuju u struju. U idealnim uvjetima, prema umjetnikovoj želji, trebalo bi u instalaciju ugraditi zvučnike. Na ovom je primjeru jasna važnost poznavanja povijesti instalacije djela i strategije ponovnog postavljanja kao i mogućnosti redefiniranja umjetničkog rada zajedno s autorom te dugoročne suradnje između autora i Muzeja.¹⁵

Drugi primjer je interaktivna videoinstalacija temeljena na softveru, *Ljubavnica* Ksenije Turčić iz 2002. godine.¹⁶ (sl. 9). Projekcija je smještena u zamračenu sobu gdje umjetnica s ekrana odgovara na pitanja koje posjetitelj izgovara u mikrofona. Kada posjetitelj govori u mikrofona projekcija se pokreće i daje jednu audiosekvencu nakon čega se zaustavi do sljedećeg pitanja. Svaki idući put kad netko govori u

¹⁵ HUYS, FEDERIKA, 2011., 105-117.

¹⁶ Interaktivna videoinstalacija; video (boja, zvuk, 4:3); 94 *avi datoteke, kompjutor, mikrofona, računalni softver koji pokreće video i zvuk, varijabilne dimenzije.

¹⁴ Videoinstalacija; metalna skulptura (bunar), voda, videovrpca (*betacam SP*, boja, zvuk, 35').

6a Dalibor Martinis, *Krugovi između površina*, 1994./95., videoinstalacija; metalna skulptura (bazen), voda, videovrpca master: (betacam SP, boja, zvuk, trajanje 35'), Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, inv. br. MSU 3097 (foto: G. Vranić)

Dalibor Martinis, *Circles between Surfaces*, 1994/1995, video installation; metal sculpture (pool), water, videotape master: (betacam SP, colour, sound, duration: 35'), Museum of Contemporary Art, Zagreb, inv. no. MSU 3097 (photo: G. Vranić)

mikrofon to pokreće novu audiosekvencu. Videoinstalacija se sastoji od odvojenih videosnimki u programu *Windows Media Player* i sofvera koji omogućava da audio pokrene videoprojekciju. Postoje 73 moguća odgovora na postavljeno pitanje. Prva verzija softvera nije bila zadovoljavajuća jer ju je podržavao isključivo program *Windows XP* pa je umjetnica, prije no što je Muzej preuzeo rad, uz pomoć svojeg suradnika i informatičara unaprijedila program koji pokreće instalaciju na željeni način bez grešaka i zastoja na operativnom sustavu. U trenutku preuzimanja rada, u Muzej je ušla usavršena verzija softvera s uputama za pokretanje. Ovo je ujedno i primjer gdje muzejsko osoblje zapravo postaje koproducentom umjetničkog rada jer onaj tko tehnički postavlja rad na izložbi programira redoslijed odgovora. Taj je redoslijed slučajan, ali mora biti programiran unaprijed.

Umjetnica je u intervjuu prije preuzimanja i prilagođavanja rada u novom programu izjavila da želi zadržati format projekcije 4:3 jer je to slikarski format. Rad je zamišljen kao emotivna potpora koja svakome daje okrjepljujuće odgovore. To je, prema njezinim riječima, emotivni klon koji daje, a ne prima ništa. Kao što je napisao Miklós Peternek: *Digitalizacija je metoda predstavljanja analognog svijeta u formi*

6b Flaminia Fortunato, konzervatorica-restauratorica *time-based media* građe, rezidentica u Odjelu zaštite i restauracije, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2017. (foto: J. Pintarić)

Flaminia Fortunato, conservator-restorer of time-based media works, resident in the Department of Protection and Restoration, Museum of contemporary art, Zagreb, 2017 (photo: J. Pintarić)

*digitalnog koda koji ju čini dostupnim pomoću stroja.*¹⁷ Ksenija Turčić je pokušala emociju učiniti dostupnom posredstvom ekrana i komputera.

Rad je izlagan više puta u različitim prostorima, ali umjetnica ga u svakom prostoru doživljava drugačije i ne smatra svaki jednako dobrim. Proces otkupa i preuzimanja *Ljubavnice* u muzejski fondus ilustrira postupak prilagođavanja i reprogramiranja digitalnog formata zbog prilagođavanja muzejskim potrebama. Možda to nije tehnološki onaj izvorni prvobitni rad u materijalnom smislu, ali je njegov konceptualni aspekt zaštićen i procijenjen kao najvažniji u konkretnom slučaju.

Treći primjer je videoperformans pionira videoumjetnosti u Hrvatskoj Dalibora Martinisa, *Dalibor Martinis razgovara s Daliborom Martinisom*¹⁸ (sl. 10). Ovaj je rad zanimljiv na nekoliko razina: kao izvorni umjetnički rad, kao *TBM* umjetnički rad koji je nastao u dva dijela koji čine cjelinu, od kojih je prvi izvorno analogni¹⁹, a drugi digitalni²⁰. Njegov je sadržaj također vrlo „konzervatorski“ jer mladi Dalibor Martinis postavlja pitanja samome sebi na koja odgovara 32 godine kasnije. Koliko se toga promijenilo tijekom tog vremena?

¹⁷ PETERNÁK, MIKLÓS, *Digitization is the method to represent the analogue world in the form of a digital code and make it accessible by the use of a machine*, konferencija MAPS, Ludwig Museum, Budimpešta, 4-5. 6. 2018.

¹⁸ Snimka je dostupna na poveznici: <https://www.youtube.com/watch?v=3SCQIKDxmhk>.

¹⁹ Prvi videorad iz 1978. snimljen je na *U-matic* vrpici (inv. br. MSU 2192), a video iz 2010. na digitalnoj beti (inv. br. MSU 6611).

²⁰ Videoinstalacija; video (boja, zvuk); digitalna beta, dimenzije varijabilne, trajanje: 9' 10".

7 Duje Jurić, *Memo-chips*, 2010., site-specific instalacija; 96 slika; (akrilik na platnu, LEDs), zvuk, tapete, varijabilne dimenzije; slike: 3 x (100 x 50 cm); 31 x (100 x 100 cm); 21 x (100 x 120 cm); 39 x (100 x 150 cm); 2 x (100 x 300 cm), inv. br. MSU 6971 (1-96), Umjetnički paviljon, Zagreb, 2010. (foto: F. Vučemilović)

Duje Jurić, *Memo-Chips*, 2010, site-specific installation; 96 paintings; (acrylic on canvas, LED lights), sound, wallpapers, variable dimensions; paintings: 3 x (100 x 50 cm); 31 x (100 x 100 cm); 21 x (100 x 120 cm); 39 x (100 x 150 cm); 2 x (100 x 300 cm), inv. no. MSU 6971 (1-96), Art Pavilion, Zagreb, 2010 (photo: F. Vučemilović)

Leonida Kovač u svom tekstu *O čemu to Dalibor Martinis razgovara s Daliborom Martinisom* spominje čuvenu konstataciju Waltera Benjamina da u razdoblju tehničke reproducibilnosti reproducirano umjetničko djelo postaje sve više reprodukcija umjetničkog djela namijenjena daljnjem reproduciranju.²¹

U studiju Hrvatske televizije (HTV) u emisiji *Drugi format* emitiranoj u travnju 2010. Dalibor Martinis odgovarao je na pitanja koja mu je Dalibor Martinis postavio 1978. godine tijekom svog performansa u kanadskoj galeriji (*Western Front Art Centar* u Vancouveru). Dalibor Martinis je u studiju hrvatske televizije 2010. sjedio nasuprot monitoru s kojega se reproducirala elektronska slika i glas 31godišnjeg umjetnika koji 1978. godine postavlja pitanja na koja bi istoimena osoba umjetnika trebala odgovoriti 2000. godine. Sjedeći 2010. godine u studiju hrvatske televizije, Dalibor Martinis je razgovarao s elektronskom slikom, snimkom Dalibora Martinisa načinjenom 32 godine prije. Publika koja je u programu HTV-a nekoliko dana poslije gledala ovaj talk show vidjela je također elektronsku sliku, snimku 63godišnjeg umjetnika koji razgovara s pokretnom slikom 31godišnjeg umjetnika. Radi li se o istoj osobi, i ako je odgovor potvrđan, po kojoj to definiciji identiteta?²² Prvi dio rada iz

1978. snimljen je u formatu performansa za videokameru i *U-matic* videorekorder pred publikom, a drugi dio, odnosno performans izveden za gledatelje HTV-a 2010., snimljen je na digitalnoj beti kako je i ušao u fundus MSU. Razgovor Martinisa s Martinisom 32 godine kasnije pun je pitanja koja mogu biti prenesena i u područje konzervacije-restauracije digitalnih medija, kao što je primjerice ono u kojem Martinis 20. stoljeća konstatira kako mu je vrlo jednostavno razmišljati o Martinisu iz 21. stoljeća kao o drugoj osobi i upitati ga misli li on da su njih dvojica ista osoba ili im nije ostalo ništa zajedničkog. Ne bi li se slično pitanje moglo postaviti o identitetu samog materijala koji se prenosi u nove formate i migrirati će vjerojatno još mnogo puta u budućnosti zbog potrebe čuvanja? Koliko će toga ostati iza nas i hoćemo li za 30 ili 50 godina drugačije gledati na procese čuvanja, zaustavljanja neželjenih promjena na materijalima i način pokazivanja videoinstalacija?

ZAKLJUČAK

Gotovo je svako suvremeno umjetničko djelo kompleksno i ranjivo na svoj način. Muzeji se zato moraju prilagoditi kako bi prihvatili djela koja otvaraju novu dimenziju u muzejskoj praksi i kako bi pronašli odgovarajuće konzervatorsko-restauratorske metode. Ovo je proces koji se prirodno

²¹ KOVAČ, LEONIDA, 2013., 197-220.

²² Isto.

8 Duje Jurić, *Memo-chips*, 2010., *site-specific* instalacija, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2020. (foto: L. Gusić)
 Duje Jurić, *Memo-Chips*, 2010, *site-specific* installation, Museum of Contemporary Art, Zagreb, 2020 (photo: L. Gusić)

razvija i koji se ipak mora provoditi pažljivo i u timu, jer mnogo je glava pametnije od jedne. To se posebno odnosi na područje koje primjenjuje migraciju medijskih tehnologija, zamjenu hardvera i razne druge prilagodbe s ciljem osiguravanja najboljeg mogućeg ishoda za umjetničko djelo. Iako je riječ o novim medijima, često je potrebno biti mnogo konzervativniji u svojim odlukama i strategiji nego što bi to možda bio sam umjetnik za svog života.²³ Ponekad umjetnik sâm nije namijenio određenu opremu svom radu, ali je mi nekako logično čuvamo kao namjensku. Možda je ona tu kao svjedok vremena, ali ne znači da će to moći ostati tako zauvijek. Da je umjetnik živ, možda bi preferirao zamjenu CRT TV-a televizorom ravnog ekrana, baš kao što bi možda autor monokromatske slike preferirao preslikavanje čitave slike umjesto mukotrpnog pronalaženja uspješnog načina restauracije oštećenja na monokromatskoj površini. Ali etika struke to ne dopušta.

Učimo i radeći i od onih iskusnijih od sebe. Srećom, globalizacija, umrežavanje i lakša komunikacija omogućuju brži napredak u struci. Ali neke značajke ovise o zemljopisu, povijesti i lokalnim okolnostima, što se odražava i na institucije. Dakle, unatoč zajedničkim naporima, neke razlike će

ostati. Nije uvijek lako primijeniti nove postupke na radnom mjestu.²⁴ Raznolikost u muzejskim praksama svjesno i nesvjesno utječe na način na koji se umjetničko djelo prezentira i čuva, što se očituje u nizu čimbenika, poput organizacije i delegiranja posla, stila upravljanja i komunikacije.²⁵

Iako se muzejske prakse još uvijek mogu oslanjati na fiksno, promjenjivost je temeljna odlika suvremene umjetnosti, a osobito medijske umjetnosti. Mogli bismo reći da je statičnost kvaliteta povezana s tradicionalnim, a promjenjivost sa suvremenim. U svakom slučaju, konzervacija-restauracija ne može biti zamrznuta u vremenu, ona mora reagirati na suvremene zahtjeve promjenom, ali promjene moraju biti takve da ih je u svakom trenutku moguće pratiti kroz detaljnu evidenciju i dokumentaciju.

Kao što su odlučivanje o postupcima i očuvanje medijske umjetnosti individualni i svaki stručnjak ima prostora za svoje odluke i argumente, svaka institucija će imati svoje specifične potrebe, rješenja, politiku, mogućnosti ili ograničenja, baš kao i digitalni mediji o kojima brinemo.

²³ WHARTON, GLENN, 2018., 64.

²⁴ VAN SAAZE, VIVIAN, 2011., 249-255.

²⁵ Isto.

9 Ksenija Turčić, *Ljubavnica*, 2002., interaktivna videoinstalacija; video (boja, zvuk, 4:3); 94 *avi datoteke, kompjutor, mikrofoni, računalni softver koji pokreće video i zvuk, varijabilne dimenzije, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, inv. br. MSU 7260 (foto: J. Kliska)

Ksenija Turčić, *Lover*, 2002, interactive video installation; video (colour, sound, 4:3); 94 *AVI files, computer, microphone, computer software for video and sound, variable dimensions, Museum of Contemporary Art, Zagreb, inv. no. MSU 7260 (photo: J. Kliska)

10 Dalibor Martinis, *Dalibor Martinis razgovara s Daliborom Martinisom*, 1978. – 2010., videoinstalacija; video, (boja, zvuk); digitalna beta, varijabilne dimenzije, trajanje: 9' 10", Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, inv. br. MSU 2192 (foto: J. Kliska)

Dalibor Martinis, *Dalibor Martinis talking to Dalibor Martinis*, 1978 – 2010, video installation; video, (colour, sound); digitalna beta, variable dimensions, duration: 9' 10", Museum of Contemporary Art, Zagreb, inv. no. MSU 2192 (photo: J. Kliska)

LITERATURA

- CODDINGTON, JAMES, *The Case Against Amnesia, Mortality Immortality, the legacy of 20th century art*, (ur.) M. A. Corzo, Getty Conservation Institute, Los Angeles, 1999., str.
- DALIBOR MARTINIS, *Data Recovery*, katalog izložbe, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2017.
- DUJE JURIĆ, *Memo-chips*, katalog izložbe, Umjetnički paviljon, Zagreb, 2010.
- FRITZ, DARKO, *Digitalna umjetnost u Hrvatskoj 1868.-1984.*, Tehnički muzej Nikola Tesla, Zagreb, 2020. *Getting Started: A Shared Responsibility, Caring for Time-Based Media Artworks in the Collection of the Museum of Modern Art*, radionica održana u Muzeju moderne umjetnosti, New York, 2. – 5. svibnja 2017., URL: <https://www.mediaconservation.io/workshop-1#w1-about> (24. 10. 2022.)
- GOODMAN, NELSON, *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols*, Bobbs-Merrill Company, Indianapolis, 1976. URL: https://monoskop.org/images/1/1b/Goodman_Nelson_Languages_of_Art.pdf, chapter 3 (2. 10. 2022.)
- HERMEND, E., ROBERTSON, F. (ur.), *Authenticity in Transition, Changing Practices in Contemporary Art Making and Conservation*, Archetype Publications Ltd, London, 2016.
- HUYS, FEDERIKA, *The Artist is involved! Documenting complex works of art in cooperation with the artist, Inside Installations, Theory and Practice in the Care of Complex Artworks*, (ur.) Tatja Sholte, Glenn Wharton, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011.
- KOVAČ, LEONIDA, *Tübingenska kutija, eseji o vizualnoj*

- kulturi i biopolitici*, AntiBarbarus, Zagreb, 2013., 197-220.
- LAURENSEN, PIP, *Authenticity, Change and Loss in the Conservation of Time-Based Media Installations*, *Tate Papers*, 2006., URL: <https://www.tate.org.uk/research/publications/tate-papers/06/authenticity-change-and-loss-conservation-of-time-based-media-installations> (1. 10. 2022.)
- LAURENSEN, PIP; VAN SAAZE, VIVIAN, *Collecting Performance-Based Art: New Challenges and Shifting Perspectives*, *Performativity in the Gallery: Staging Interactive Encounters*, (ur.) O. Remes, Peter Lang, Bern, 2014., 27-41.
- MATIČEVIĆ, DAVOR, *Dalibor Martinis: Instalacije i video-vrpce / installations and videotapes*, katalog izložbe, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 1990.
- MUÑOZ-VIÑAS, SALVADOR, *Contemporary Theory of Conservation*, Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford, 2005.
- PAVIĆ, MIRTA; MEŠTRIĆ, VESNA, *Preserving performativity: conserving the elusive in Aleksander Srnec's artwork, Keep it Moving? Conserving Kinetic Art* (Milano 2016.), (ur.) Rachel Rivenc, Reinhard Bek, The Getty, Los Angeles, 2017., 64-72, URL: <https://www.getty.edu/publications/keepitmoving/> (1. 10. 2022.)
- PETERNÁK, MIKLÓS, *The age of the code, What is old and new in the data world?*, sažetak predavanja na konferenciji MAPS, Ludwig Museum, Budimpešta, 4. – 5. 6. 2018., URL: <http://maps2018.ludwigmuseum.hu/en/speakers/miklos-peternak/> (1. 10. 2022.)

SHOLTE, TATJA, WHARTON, GLENN (ur.), *Inside Installations, Theory and Practice in the Care of Complex Artworks*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011.

VAN SAAZE, VIVIAN, Acknowledging Differences: a Manifold of Museum Practices', *Inside Installations, Theory and Practice in the Care of Complex Artworks*, (ur.) T. Sholte, G. Wharton, Amsterdam University Press,

Amsterdam, 2011.

WHARTON, GLENN, Bespoke ethics and moral casuistry in the conservation of contemporary art, *Journal of the Institute of Conservation (Icon)*, 41:1, 2018., 58-70, URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/19455224.2017.1417141?scroll=top&needAccess=true> (22. 10. 2022.)

Summary

POSTPONING THE PRESENT: THE PRESERVATION OF DIGITAL WORKS IN MUSEUM COLLECTIONS

Artworks containing the component of duration, whether footage, sound or movement, such as lumino kinetic objects, video, audio or computer art using software, usually consist of a number of different elements. These are most often variable installations which contain a variety of parts that function together and form the artwork as a whole. For this reason, it is important to preserve and maintain each constitutive part of such works in the appropriate manner during exhibition as well as storage. Time based media (TBM), a globally accepted term which has not yet been translated to Croatian adequately, refers to both analogue and digital works. The number of digital works in modern and contemporary art collections all over the world has been rapidly growing, and the same is true of the Museum of Contemporary Art in Zagreb. As a result, it has become necessary for professionals to dedicate more time and attention to the preservation of digital art. With the development of technology and the research of these

topics, museums and departments for their Conservation Departments have started to change their approach to the preservation of new media art, which requires different conservation methods than traditional painting and sculpture. The preservation of digital works is still not equally regulated in all institutions and the specialized education for the conservation-restoration of such art is not yet available in Croatia. Museums and other institutions in Croatia deal with these conditions in various ways. In order to protect artworks which consist of or contain TBM components, it is necessary to raise awareness when it comes to the sensitivity of such materials and their exposure to risk during reproduction, manipulation, maintenance and exhibition. Therefore, using some examples containing TBM elements from the collection of the Museum of Contemporary Art in Zagreb, this paper presents the ways in which a department without a conservator-restorer specialized in this field manages the maintenance of such artworks.

Ivo Glavaš

Prikaz knjige *Institucionalni razvoj zaštite pokretne umjetničke baštine u Hrvatskoj od 1850. do 1990. godine* Martine Juranović Tonejc

Ivo Glavaš

Ministarstvo kulture i medija RH

Uprava za zaštitu kulturne baštine

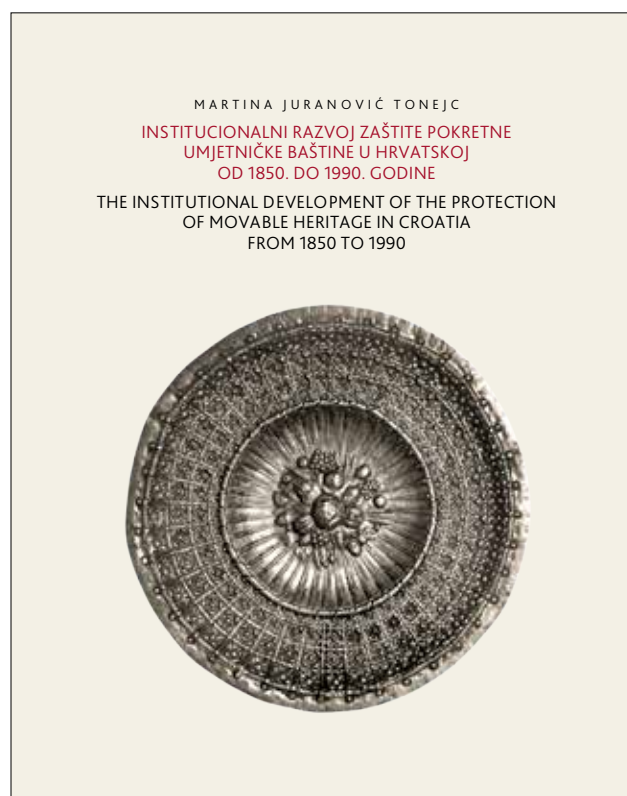
Konzervatorski odjel u Šibeniku

HR – 22000 Šibenik, Stube J. Čulinovića 1/3

Knjiga Martine Juranović Tonejc *Institucionalni razvoj zaštite pokretne umjetničke baštine u Hrvatskoj od 1850. do 1990. godine*, objavljena 2021. godine, prva je knjiga u novoj ediciji Znanstvene biblioteke *Godišnjaka zaštite spomenika kulture* u izdanju Ministarstva kulture i medija. Martina Juranović Tonejc bila je zaposlena kao konzervatorica – povjesničarka umjetnosti u Odjelu za pokretna kulturna dobra Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture i medija od 2003. do 2019. godine. Knjiga predstavlja tiskani doktorski rad istog naslova koji je autorica obranila 7. prosinca 2018. godine na Sveučilištu u Zadru.

Knjiga je objavljena dvojezično, tako da se tekst čita paralelno na hrvatskom i engleskom jeziku. Dvojezična objava je za svaku pohvalu i svakako je vrijedan doprinos znanstvenoj vidljivosti rada jer je u znanstvenom polju povijesti umjetnosti u Hrvatskoj dvojezičnost relativno rijetka. Knjiga je popraćena velikim brojem relevantnih bibliografskih jedinica, novinskih i arhivskih izvora te slikovnih priloga. Osobito velik trud autorica je uložila u istraživanje arhivskih izvora među kojima su najznačajniji spisi Hrvatskoga povijesnog muzeja, Hrvatskoga državnog arhiva i Središnjeg arhiva Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske. Knjiga je podijeljena u pet poglavlja s uvodom, a završava popisom izvora i literature kako je to uobičajeno. Na samom kraju knjige je dodatak u kojemu, među ostalim, autorica donosi kartogram povijesti razvoja institucija za zaštitu spomenika od 1850. do 1990. godine i pregled najvažnijih zakonskih odredbi koje se odnose na zaštitu pokretne baštine u Hrvatskoj.

U početnom poglavlju *Začetak institucionalne zaštite pokretnih spomenika u Hrvatskoj do 1918. godine* autorica donosi općeniti pregled početaka zaštite spomenika u Austrijskom Carstvu s posebnim naglaskom na osnivanje Središnjeg povjerenstva za proučavanje i održavanje građevinskih spomenika u Ministarstvu trgovine, obrta i javnih radova koje je utemeljeno odlukom cara Franje I. na Staru

godinu 31. prosinca 1850. godine. Središnje povjerenstvo je preko imenovanih konzervatora i dopisnika djelovalo u svim krunskim zemljama Monarhije, a njihova funkcija bila je počasna. Posebno je jako bilo djelovanje Središnjeg povjerenstva u Dalmaciji gdje je prvim konzervatorom 1853. godine imenovan Vicko Andrić, a 1883. osnovan Pokrajinski konzervatorijalni ured u Splitu na čelu s don Franom Bulićem. Središnje povjerenstvo je 1857. godine predložilo i prvi Obrazac za spomeničku statistiku koji se odnosio na pokretna kulturna dobra, a prva službena inicijativa za restauratorsku obnovu umjetnina u hrvatskim zemljama Monarhije došla je tijekom posjeta cara Franje Josipa I.

Dalmaciji 1875. godine. Prijelomni moment zaštite spomenika u kontinentalnoj Hrvatskoj bio je trenutak kada je 30. kolovoza 1910. godine osnovana prva državna ustanova za zaštitu spomenika pod nazivom Zemaljsko povjerenstvo za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Autorica posebno opisuje epizodu rekvizicije metalnih predmeta u hrvatskim zemljama, najčešće crkvenih zvona, ali i drugih metalnih predmeta u inventaru sakralnih objekata, za vrijeme Prvoga svjetskog rata te različite zakonodavne pokušaje u Austro-Ugarskoj Monarhiji koji na kraju nisu doveli do donošenja cjelovitog zakona o zaštiti spomenika, osim u Kraljevini Ugarskoj.

U poglavlju *Institucionalna zaštita pokretne umjetničke baštine u Hrvatskoj od 1918. do 1941. godine* autorica opisuje nove okolnosti u kojima se našla zaštita spomenika, pa tako i pokretnih, u okvirima Kraljevine SHS i konačno Kraljevine Jugoslavije obilježene velikosrpskom diktaturom dinastije Karađorđevića. Bez obzira na sve, u tom međuratnom razdoblju na području Hrvatske još se uvijek snažno osjećao utjecaj srednjoeuropske škole zaštite spomenika. Tada se provode prve procjene ratne štete i pokušaj povratka otuđenih umjetničkih predmeta, posebno iz Dalmacije. To je razdoblje kada Zemaljsko povjerenstvo u Zagrebu 1928. godine mijenja naziv u Konzervatorski ured u Zagrebu, ali i razdoblje plodnog djelovanja središnje figure hrvatske službe zaštite kulturnih dobara i istaknutog pristalice teorije konzerviranja Gjüre Szaba. Osobitu brigu Szabo je posvetio čuvanju umjetničkog inventara u našim crkvama.

Traumatično razdoblje Drugoga svjetskog rata, osnivanja kvislinške tvorevine tzv. Nezavisne države Hrvatske pod protektoratom nacističke Njemačke i talijanske okupacije Istre, Kvarnera i Dalmacije, autorica je opisala u poglavlju pod jednostavnim naslovom *Razdoblje Drugoga svjetskog rata*. I u tim najtežim uvjetima briga za pokretne spomenike nastavila se, a osobito dolaskom Ljube Karamana na čelo Državnoga konzervatorskog zavoda u Zagrebu. Tada je donesen i niz zakonskih odredbi koje reguliraju zaštitu pokretnih spomenika.

U završnom poglavlju pod naslovom *Razvoj institucionalne zaštite pokretne baštine u Hrvatskoj od 1945. do 1990. godine* autorica se posebno osvrće na osnivanje razgranate konzervatorske službe na teritoriju socijalističke Hrvatske nakon usvajanja prvog zakona o zaštiti spomenika za prostor bivše

socijalističke Jugoslavije u srpnju 1945. godine. U tom trenutku prostor Hrvatske pokrivaju samo dva konzervatorska zavoda: Konzervatorski zavod u Zagrebu i Konzervatorski ured za Dalmaciju u Splitu. Prvi novi zavod osnovan početkom 1947. godine bio je Konzervatorski zavod u Rijeci za područje Rijeke, Istre, Kvarnerskih otoka, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. Odmah potom započela je izrada prvog Pravilnika o konzervatorskim zavodima pod nadzorom Ljube Karamana. Nakon donošenja republičkog Zakona o zaštiti spomenika kulture u Hrvatskoj počinje proces decentralizacije službe zaštite, tako da od 1965. godine u Hrvatskoj djeluju četiri regionalna zavoda: u Zagrebu, Splitu, Rijeci i Osijeku, a uz njih djeluju i općinski zavodi za zaštitu spomenika kulture u Dubrovniku, Splitu, Varaždinu, Zadru i Šibeniku te Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu. Iako je u opisanom razdoblju došlo do snažnog razvoja sustava zaštite spomenika i metodologije rada službe, nikada nije uspostavljena centralna evidencija spomenika, što se pokazalo osnovnom manom tadašnje zaštite spomenika. Osobit je problem bila evidencija pokretnih spomenika zbog nedovoljnog broja stručnjaka u službi zaštite, što se odrazilo i na relativno mali broj registriranih pokretnih spomenika kulture u socijalističkoj Hrvatskoj. Posebnu pažnju u ovom poglavlju autorica je posvetila osnivanju i radu Komisije za ratne štete koja je za svoj rad imala posebne obrasce i upisnike. Komisija se bavila i pitanjem restitucije kulturnih dobara. Autorica detaljno opisuje i kontroverznu epizodu osnivanja i rada Komisije za sakupljanje i očuvanje kulturnih spomenika koja je sakupljala umjetnine mahom oduzete od tzv. narodnih neprijatelja.

Knjiga autorice Martine Juranović Tonejc *Institucionalni razvoj zaštite pokretne umjetničke baštine u Hrvatskoj od 1850. do 1990. godine* bit će nezaobilazna literatura stručnjaka i znanstvenika koji se bave ili će se baviti zaštitom pokretnih spomenika kulture, ali ona svojim pristupom pruža i detaljni uvid u institucionalni način zaštite spomenika na teritoriju Hrvatske bez obzira na njihovu vrstu i karakter. Knjiga Martine Juranović Tonejc velik je doprinos znanstvenoj grani *Zaštita umjetničke baštine* koja je znanstvenim radovima u Hrvatskoj još uvijek premalo zastupljena, za razliku od velikih europskih naroda gdje je znanstvena diskusija u toj grani vrlo široka u pogledu svih konzervatorskih pitanja, a iz toga proizašla bibliografija gotovo nepregledna.

Dobitnici „Nagrade Vicko Andrić“ za 2021. godinu

Na sjednici Odbora „Nagrade Vicko Andrić“, održanoj 14. lipnja 2022. godine u Ministarstvu kulture i medija RH, donesene su odluke o dodjeli ove visoke strukovne nagrade za 2021. godinu. Nagrada za životno djelo dodijeljena je fotografu Živku Bačiću, danas umirovljenom djelatniku Konzervatorskog odjela u Splitu. Godišnja nagrada dodijeljena je konzervatorici Zrinki Radunić za vodstvo i nadzor izrade dokumentacije te koordinaciju istraživanja, konzervatorsko-restauratorskih radova i prezentaciju staroga groblja u Omišu. Nagrada za doprinos lokalnoj zajednici dodijeljena je Caterini Novoselić za revitalizaciju tradicijske kulturne baštine u Habjanovcima. Odluku o nagrađenima donio je Odbor „Nagrade Vicko Andrić“ u sastavu: Tomislav Petrincec – predsjednik Odbora, Zdenka Predrijevac, Tajana Pleše, Lidija Nikočević, Viki Jakaša Borić, Radoslav Bužančić, Vesna Pascuttini-Juraga, Mirna Sabljak i Tatjana Horvatić.

OBRAZLOŽENJE DODJELE „NAGRADE VICKO ANDRIĆ“ ZA ŽIVOTNO DJELO FOTOGRAFU ŽIVKU BAČIĆU

Iako je rođen u Zadru (30. rujna 1946.) Živko Bačić je čitav svoj život neraskidivo vezan za otok Ugljan i Lukoran, mjesto u kojemu je proveo djetinjstvo i ranu mladost i kojemu se uvijek iznova vraća do današnjih dana (sl. 1). Osnovnu školu završava u Lukoranu i obližnjem Preku, dok je gimnaziju upisao u Zadru. Nakon završetka gimnazijskog obrazovanja godine 1965. Bačić se seli u Split, gdje će provesti čitav svoj radni vijek. Još kao osnovnoškolac i gimnazijalac bavi se fotografijom, a nakon dolaska u Split postaje vrlo aktivan u fotosekciji Studentskog društva narodne tehnike „Ruđer Bošković“ (poslije Fotoklub „Ruđer Bošković“). Od godine 1967. izlaze kao član spomenutog fotokluba, kojemu je bio jedno vrijeme i predsjednik. Član je Udruge likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti Hrvatske (ULUPUH). Dobitnik je nagrade Splitskog salona 1983. godine i kolektivne nagrade „Vicko Andrić“ za 2011. godinu za konzervatorsko-restauratorske radove na splitskom Peristilu. Godine 2018. u splitskoj Galeriji umjetnina postavljena mu je i retrospektivna izložba pod nazivom *Živko Bačić – Baština u objektivu*.

Godina 1973. presudna je u karijeri Živka Bačića. Naime, tada se zapošljava na mjestu fotografa u tadašnjem

1 Živko Bačić – dobitnik „Nagrade Vicko Andrić“ za životno djelo (foto: Z. Bogdanović, 2022.)

Živko Bačić – winner of the “Vicko Andrić” Lifetime Achievement Award (photo: Z. Bogdanović).

Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture – Split. Bačić je u toj instituciji, koja danas nosi naziv Konzervatorski odjel u Splitu i koja je u međuvremenu podijeljena na konzervatorske odjele u Trogiru i Imotskom, proveo čitav svoj radni vijek do umirovljenja 2013. godine. Više od 40 godina nije se odvajao od svoga fotoaparata i s njim je prošao čitavu hrvatsku obalu, otoke i velik dio zaleđa dokumentirajući apsolutno sve spomenike kulture – od krajolika, cjelina i velikih građevinskih kompleksa preko skromnih crkvice i tradicijske arhitekture Dalmacije do najsitnijih detalja brojnih muzejskih i crkvenih zbirki i inventara (sl. 2). U početku su to bile crno-bijele fotografije kojih su tisuće danas pohranjene u fototeci Konzervatorskog odjela u Splitu. Isto tako je autor i tisuća dijapozitiva i fotografija u bojama, dok

2 Živko Bačić, Česma na Pilama, Dubrovnik, 2004., MK KO Split
 Živko Bačić, Fountain in Pile, Dubrovnik, 2004, Ministry of Culture,
 Conservation Department in Split.

se broj digitalnih fotografija današnjim rječnikom mjeri u terabajtima. Neke od njegovih fotografija na bilo kojem mediju gotovo su jedino svjedočanstvo o spomeniku prema kojemu vrijeme ili ljudi nisu imali milosti i razumijevanja. Koliko god Bačić učio uz velika imena hrvatske povijesti umjetnosti i zaštite spomenika, kao što su Cvito Fisković (s kojim ga je vezalo i prismo prijateljstvo) ili Davor Domančić, slobodno možemo reći da su se uz njega na određeni način odgajale i generacije konzervatora s kojima Bačić i danas, iako umirovljen, još uvijek neumorno radi.

Ono što na Bačićevim fotografijama od početaka do danas dominira, pa i fascinira, jest njihova jednostavnost u najpozitivnijem smislu te riječi – one su uvijek jasne i razumljive. One su u prvom redu konzervatorski dokumentarne, ali i osobne i umjetničke, s obzirom na to da u velikom broju slučajeva uhvate i na film/papir prenesu onu unutrašnju energiju spomenika. Njegove fotografije nikada nisu „usiljene“, na njima ništa nije prenaplašeno te su izrađene s ciljem da prikažu spomenik (koliko god on velik ili malen bio), onako kako će ga i promatrač najbolje razumjeti. Koliko god bile njegove, one na ovaj način postaju i naše. Inzistiranje na ovakvim postavkama ponajbolje je vidljivo iz njegove uporne želje da pojedine snimke ponavlja i nekoliko puta ili, još bolje, iz njegovih vraćanja na pojedina mjesta

u točno određenim trenucima dana kada se taj spomenik najbolje „čita“ i razumije. Njegova „bodulska“ energičnost i tvrdoglavost upravo u ovakvim trenucima najviše dolaze do izražaja.

Sve ovo dovodi nas do jedinoga mogućeg zaključka kako se Živko Bačić apsolutno profilirao možda i u najboljeg dokumentarista, čuvara (konzervatora) i interpretatora hrvatske kulturne baštine kroz objektiv kamere – kako količinom snimljenog materijala tako i njegovom raznolikošću i kvalitetom. To je i razlog zašto njegove fotografije prate brojne izložbe s baštinskom tematikom. Nadalje, njegovim su fotografijama djelomično, a nerijetko gotovo u potpunosti opremljena neka od najvažnijih djela hrvatske povijesti umjetnosti, arheologije i zaštite kulturne baštine općenito. Stoga ovdje neka i donosimo:

Pustinja Blaca, izložba Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture – Split i Bračkog muzeja, Split, 1982.

Blaž Jurjev Trogiraniin, Split / Zagreb, 1986./87.

J. Jeličić-Radonić i suradnici, *Gata – crkva Justinijanovog doba*, Split, 1994.

J. Jeličić-Radonić, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru*, Split, 1994.

R. Tomić, *Barokni oltari i skulptura u Dalmaciji*, Zagreb, 1995.

Pharos – antički Stari Grad, Zagreb, 1996.

Trogirski evanđelistar, Split, 1997.

Tisuću godina hrvatskog kiparstva, Zagreb, 1997.

J. Belamarić, *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Split, 2001.

Paolo Veneziano – stoljeće gotike na Jadranu, Zagreb, 2004.

Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Zlatarstvo, Zadar, 2004.

Hrvatska renesansa, Zagreb, 2004.

Omiš i Poljica, Omiš, 2006.

Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja, Zagreb, 2007.

M. Pelc, *Renesansa*, Zagreb, 2007.

Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo, Zadar, 2008.

Stećci, Zagreb, 2008.

Zagovori svetom Tripunu – Blago kotorske biskupije, Zagreb, 2009.

P. Marković, *Katedrala sv. Jakova u Šibeniku*, Zagreb, 2010.

Milost susreta – Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima, Zagreb, 2010.

Tizian, Tintoretto, Veronese – veliki majstori renesanse, Zagreb, 2011.

J. Belamarić, *Studije iz starije umjetnosti na Jadranu*, sv. II, Split, 2012.

J. J. Radonić – M. Katić, *Faros – osnivanje antičkog grada*, Split, 2015.

Stećci – nekada i danas, Zagreb, 2019.

- J. Belamarić, *Studije iz starije umjetnosti na Jadranu*, sv. III, Split, 2020.
- R. Tomić, *Znakovi identiteta. Sveci zaštitnici u umjetnosti 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji, Boki kotorskoj i Dubrovačkoj Republici*, Split, 2021.
- V. Kovačić, *Omiš – utvrđeni grad na vodama*, Split, 2021.
- Vis-a-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa*, Split, 2021.
- G. Nikšić, *Marko Andrijić – egregis et prudens magister*, Korčula, 2022.

OBRAZLOŽENJE DODJELE GODIŠNJE „NAGRADE VICKO ANDRIĆ“ KONZERVATORICI ZRINKI RADUNIĆ ZA KOORDINACIJU ISTRAŽIVANJA, KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKIH RADOVA I PREZENTACIJE STAROGA GROBLJA U OMIŠU

Zrinka Radunić, konzervatorica Konzervatorskog odjela u Splitu, od 2016. godine vodila je i nadzirala izradu dokumentacije za obnovu kompleksa starog groblja u Omišu (sl. 1, 2). Tijekom 2021. koordinirala je složene zahvate istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih radova s radovima prezentacije čitavog lokaliteta koji povezuje povijesnu jezgru s novim dijelom grada. Staro groblje u Omišu s dvjema crkvicama Gospe Snježne i svetoga Luke nalazi se istočno od gradskih zidina na predjelu nazvanom Vangrada. Odavno se ne koristi za pokapanje mrtvih te je bilo potpuno zapušteno i izloženo devastacijama. U centralnom dijelu groblja smještena je crkva Gospe Snježne. Crkva je proširena 1623. godine, a njeno današnje pročelje s portalom, rozetom i zvonikom na preslicu potječe iz 1749. godine. U sjeverozapadnom uglu groblja nalazi se crkva sv. Luke sagrađena 1618. godine. Grobnice se nižu zgusnuto oko crkve Gospe Snježne, većinom postavljene u smjeru istok – zapad, a manjim dijelom u smjeru sjever – jug. Na njima su postavljene nadgrobne ploče ukrašene grbovima i natpisima iz ranog 16. stoljeća. Rijetke su srednjovjekovne poput one knezova Kačića s natpisom na glagoljici iz 13. stoljeća, kao i one ukrašene štitom i mačem poput pločastih stećaka. Novije grobnice su izgrađene početkom 20. stoljeća. Na groblju se nalazi i šest antičkih sarkofaga koji su se u doba renesanse koristili za ukope. Sarkofazi su naknadno ukrašeni grbovima i natpisima. Ovo groblje predstavlja jedinstven primjer groblja u Dalmaciji s obzirom na tip grobnica s uklesanim natpisima, a koja se nalaze na otvorenom prostoru. Na njima su imena omiških obitelji neposredno vezana uz prošlost grada.

Tijekom 2016. godine izrađen je konzervatorski elaborat, a tijekom sljedeće godine idejni i glavni projekt koje je izradila ovlaštena arhitektica Josipa Ružić. Izrada projektne dokumentacije sufinancirana je putem Poziva za predlaganje

Ovome svakako treba pridodati brojne fotografije u stotinama radova naših kolega povjesničara umjetnosti, arheologa, arhitekata, etnologa objavljenih u brojnim znanstvenim časopisima, a u prvom redu u *Prilozima povijesti umjetnosti u Dalmaciji* – časopisu njegove matične kuće.

Osim činjenice da je kroz čitav život fotografirao i dokumentirao nacionalnu baštinu, njegovim je radom ta ista baština u smislu povijesti i razvoja fotografije u Hrvatskoj itekako obogaćena.

Ivan Alduk

1 Zrinka Radunić – dobitnica godišnje „Nagrade Vicko Andrić“ za 2021. godinu (foto: Z. Bogdanović, 2022.)

Zrinka Radunić – winner of the annual “Vicko Andrić” Award for 2021 (photo: Z. Bogdanović).

programa javnih potreba u kulturi RH za 2021. godinu za programe zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima Ministarstva kulture i medija RH.

Sanacija i uređenje staroga groblja provedeno je u sklopu projekta *Otvorene ljetne pozornice urbane aglomeracije Split* financiranog iz Europskog fonda za regionalni razvoj kroz OP *Konkurentnost i kohezija* u financijskom razdoblju od 2014. do 2020. godine.

Prilikom uređenja staroga groblja tijekom 2021. godine provedeno je arheološko istraživanje pod nadzorom arheologinje-konzervatorice Silve Kukoč te su pronađeni ostatci

2 Obnovljeni kompleks starog groblja u Omišu (foto: Z. Radunić, 2021.)

The restored Old Cemetery complex in Omiš (photo: Z. Radunić, 2021.).

starije arhitekture sa slojevitim nalazima od antike do novog vijeka, što potvrđuje kontinuitet korištenja ovoga prostora.

Potpuno su obnovljene zapuštene crkve Gospe Snježne i svetoga Luke. Izmijenjen je pokrov, sanirani su zidovi, izvršeni su konzervatorsko-restauratorski radovi na kamenoj plastici i samoj unutrašnjosti crkvi. Postavljeni su novi drveni otvori po uzoru na izvorne, a pronađena je i zagubljena kamena preslica crkve Gospe Snježne. Provedene su elektroinstalacije i rasvjeta sakralnih građevina.

Konceptualno je predviđeno nekoliko važnih zahvata bitnih za funkcioniranje i korištenje prostora kao posebne vrste javne površine te je uspostavljena pješačka komunikacija u smjeru istok – zapad. U dijelu groblja provedeno je hortikulturno uređenje s navodnjavanjem, dok je ostatak zelenih površina oko groblja zadržan kao travnjak. Sačuvane su postojeće izuzetno vrijedne stablašice koje su bile u dobrom stanju, dok su ostale slobodne površine obogaćene novim zelenilom. Izvedena je decentna glavna rasvjeta staza, sakralnih objekata i sarkofaga te ambijentalna rasvjeta u zidovima i kupolama.

Građevinskom, konzervatorskom i hortikulturnom obnovom kompleksa staroga groblja u Omišu s crkvicama Gospe Snježne i svetoga Luke provedena je revitalizacija ovoga vrijednog spomeničkog sklopa, stvoren je dostojanstven i parkovno uređen prostor s novim vizurama prema gradu i moru koji građanima Omiša i posjetiteljima omogućuje kontemplativnu oazu mira i spokoja te restituira nekadašnju ambijentalnu, memorijalnu i povijesnu vrijednost.

Zrinka Radunić je rođena 19. siječnja 1972. u Metkoviću. Nakon osnovne i srednje škole koju je pohađala u rodnom mjestu upisuje se na Arhitektonski fakultet u Zagrebu, gdje

je i diplomirala 1997. godine. Višegodišnju praksu stječe u raznim projektnim uredima i arhitektonskim biroima te u timu autora Darija Gabrića i Ante Kuzmanića na arhitektonskim natječajima osvaja prve nagrade za Zgradu tri fakulteta na Sveučilišnom kampusu *Visoka* u Splitu, dječji vrtić u naselju Lanište u Zagrebu i za stambeno-poslovnu zgradu *Dražanac* u Splitu. Od 2010. godine zaposlena je u Konzervatorskom odjelu u Splitu kao konzervatorica za nepokretna kulturna dobra u zvanju više stručne savjetnice. Članica je Udruženja hrvatskih arhitekata i Društva arhitekata Split.

U svom višegodišnjem stručnom djelovanju obavljala je nadzor nad zaštitnim radovima u Splitu, Omišu, na otocima Visu i Šolti, između ostalog sanaciju Pavića mosta na rijeci Cetini, sanaciju kuće Miličević u Zvečanju, sanaciju kule Jerončin u Kostanjama, sanaciju kuće Bilić u Docu Donjem, sanaciju crkve svetog Mihovila i Kaštela Slavić u Grohotama na Šolti, tvrđave Starigrad iznad Omiša, crkve svetog Stjepana i Antuna u Jesenicama, crkve svetog Roka u Podstrani, crkve svetog Jure na Vršini iznad Podstrane, crkve svetog Mihovila u Žrnovnici i crkve svetog Mihovila u Omišu.

Kao konzervatorica sudjelovala je u obnovi utvrde Gradi-na u Solinu, stare gradske vijećnice u Splitu, hotela i kavane „Central“ u Splitu, zgrade Združenog saveza u Livanjskoj ulici u Splitu, staroga groblja u Omišu, crkve sv. Mikule u Velom Varošu u Splitu, crkve Gospe od Betlema u Splitu, Botaničkog vrta u Splitu, glavnog pročelja zgrade Hrvatskoga narodnog kazališta u Splitu, Bedema Priuli u Splitu, crkve sv. Nikole u Dolu na otoku Visu i crkve sv. Nikole (Muster) u Komiži.

Konzervatorski odjel u Splitu

OBRAZLOŽENJE DODJELE „NAGRADE VICKO ANDRIĆ“ ZA DOPRINOS LOKALNOJ ZAJEDNICI CATERINI NOVOSELIĆ IZ HABJANOVACA ZA REVITALIZACIJU TRADICIJSKE KULTURNE BAŠTINE U HABJANOVcima

Konzervatorski odjel u Osijeku predložio je da se „Nagrada Vicko Andrić“ dodijeli gospođi Caterini Novoselić iz Habjanovaca za njezin dugogodišnji kontinuirani i predani rad na očuvanju i promoviranju kulturne baštine u lokalnoj zajednici (sl. 1).

Gospođa Caterina Novoselić posljednjih petnaest godina, koliko stanuje u Habjanovcima nedaleko Bizovca, aktivno djeluje na očuvanju i promoviranju tradicijske baštine ovog dijela Slavonije. Posebno ističemo značaj prikupljanja, očuvanja i prijenosa tradicijskih znanja i umijeća izrade tekstila i prerade vune koje kroz radionice tkanja prenosi zainteresiranim pojedincima.

Caterina Maria Giuseppa Novoselić rođena je 1952. godine u mjestu Perfugas na Sardiniji. S roditeljima je tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća emigrirala u Francusku gdje je upoznala svog supruga, Slavka Novoselića iz Habjanovaca. S idejom oživljavanja tradicijske kulturne baštine Slavkovog rodnog sela, Caterina i Slavko Novoselić odlaze 2006. godine u mirovinu te se doseljavaju u Habjanovce. Nažalost, gospodin Slavko je iste godine umro. Caterina je tada odlučila ostati u Habjanovcima i ostvariti njegovu želju.

Ubrzo se aktivno uključuje u rad Kulturno-umjetničkog društva *Ravnica* te preuzima vođenje društva. Nekoliko godina je organizirala smotru folklora *Abljanovci selo moje malo* u Habjanovcima te gostovanja Društva na brojnim folklornim manifestacijama. S KUD-om *Ravnica* snimila je kratke filmove o habjanovačkim običajima, između kojih se ističe kratki film *Venci* u kojem je prikazan običaj ukrašavanja grančica ružmarina uoči vjenčanja u domu mladenke. Iako danas KUD nije aktivan, Caterina Novoselić *oblači* kulturno-umjetnička društva i pojedince za smotre folklora te natjecanja ili revije narodnih nošnji, a više je puta njeno poznavanje tradicijskog odijevanja nagrađeno.

Zapuštenu tradicijsku kuću nedaleko samog središta Habjanovaca Caterina Novoselić je kupila 2013. godine, u cijelosti je obnovila te u studenom 2014. godine otvorila za javnost. (sl. 2) Kuća i gospodarske zgrade obnavljani su tradicijskim materijalima i tehnikama. Rekonstruirano je otvoreno ognjište te sazidan štednjak, a kuća je opremljena tradicijskim namještajem i predmetima koje je Caterina sakupljala i otkupljivala godinama. Okućnica je ograđena ogradom pletenom od šiblja.

Tradicijska kuća u Habjanovcima, Kolodvorska 10, sagrađena 1904. godine, zaštićeno je i registrirano kulturno dobro, upisano u Registar kulturnih dobara RH, Listu

1 Caterina Maria Giuseppa Novoselić – dobitnica „Nagrade Vicko Andrić“ za doprinos lokalnoj zajednici za 2021. godinu (foto: Z. Bogdanović, 2022.)

Caterina Maria Giuseppa Novoselić – winner of the “Vicko Andrić” Award for her contribution to the local community in 2021 (photo: Z. Bogdanović).

zaštićenih kulturnih dobara pod br. Z-6419. Kuću posjećuju djeca iz lokalnih škola i vrtića te stručne ekskurzije.

Gospođa Novoselić se posvetila i istraživanju i zapisivanju tradicijskih običaja Habjanovaca, od kojih su mnogi odavno zaboravljeni. Tradicijsku je kulturu upoznavała kroz razgovore sa starijim ljudima u selu koji su joj pričali o životu i običajima u Habjanovcima i ovom dijelu Slavonije. Rezultat je toga terenskog istraživačkog rada monografija *Abljanovci iz dana u dan – Običaji i nošnja Habjanovaca uz crkvenu godinu*, promovirana u Habjanovcima u travnju 2016. godine. Knjigu je Caterina Novoselić realizirala s kćeri Marianne Kramarić, koja živi u Francuskoj, i u suradnji s tadašnjim župnikom župe Brođanci, velečasnim Ivanom Markovićem.

U svom predanom radu gospođa Novoselić najviše se bavi očuvanjem, obnovom i izradom odjevnih predmeta tkanjem na tkalačkom stanu. Tkanju ju je naučila danas pokojna Cecilija Novoselić. S obzirom na to da njena učiteljica nije htjela uzeti ništa zauzvrat za predano znanje, nego je izrazila želju da ga prenese dalje, Caterina danas tkanju uči

6 Kuća u Habjanovcima obnavljana je tradicijskim materijalima i tehnikama te opremljena tradicijskim namještajem i predmetima koje je Caterina Novoselić sakupljala godinama (foto: A. Mutnjaković)

House in Habjanovci restored with traditional materials and techniques, as well as refurbished with traditional furniture and items collected by Caterina Novoselić over the years (photo: A. Mutnjaković).

djecu iz sela, ali i druge zainteresirane iz sela i okolice. Malu školu tkanja koju su pohađale djevojčice iz sela pokrenula je u svojoj kući u listopadu 2015. godine. Također šlinga, kukiča, šiva te *trukuje*.

Sudjelovala je na radionici tradicijskoga tekstilnog rukotvorstva i izrade narodnih nošnji Etnoriznica u Pučišćima na otoku Braču 2018. godine koju organizira Radionica i posudionica narodnih nošnji iz Zagreba.

Vunu, na koju se danas gleda kao na otpad, a ne sirovinu, dobiva od uzgajivača ovaca te je ručno prerađuje: pere, češlja, upreda i boji prirodnim bojama.

Produkcijски odjel Kultura Hrvatske radiotelevizije (HRT), Uredništvo emisija pučke i predajne kulture, snimio je 2017./2018. godine dokumentarnu emisiju o gospođi Novoselić nazvanu *Caterina iz Habjanovaca*. Scenaristica i redateljica priče o gospođi Caterini Novoselić je Ljiljana Mandić.

Autori opisuju sadržaj emisije sljedećim riječima: *Znalo se već događati da netko tko je potpuni stranac zavoli Hrvatsku, dođe u nju živjeti i aktivno se uključi u čuvanje njezine baštine. To se dogodilo i Caterini Novoselić...* <https://mojtv.hr/emisije/118922/caterina-iz-habjanovaca.aspx>

Muzej Slavonije u Osijeku uključio je gospođu Novoselić u projekt *Grandma's story*, financiran iz programa Europske unije Erasmus+. Cilj projekta bio je uključiti mlade osobe, izbjeglice i migrante u aktivnosti lokalne zajednice kroz razvoj vještina u interpretaciji, razumijevanju i vrednovanju

kulturne baštine. U sklopu projekta prikupljale su se priče žena koje su proživjele proces uvažavanja i spajanja dviju kultura. Životna priča gospođe Novoselić postala je jedna od *Bakinih priča (Grandma's Story)*. U njezinoj se priči spajaju tradicijska kultura Sardinije i Slavonije pokazujući da, koliko god tradicijska baština bila raznolika, ona u sebi sadrži svima razumljiv univerzalni jezik koji predstavlja odgovor zajednice i pojedinca na socijalne i prirodne uvjete u kojima živi i radi. <http://grandmas-story.eu/hr/stories/235-caterina-6>

Konzervatorski odjel u Osijeku priprema dokumentaciju za registraciju etnografske zbirke predmeta gospođe Novoselić. Osim izuzetno bogate i vrijedne zbirke tradicijskoga uporabnog i odjevnog tekstila, zbirku čine i brojni uporabni predmeti i alati te namještaj. Posebno je značajno što su predmeti, koji uglavnom datiraju iz prve polovine 20. stoljeća, izloženi u tradicijskoj kući koja je i sama pojedinačno zaštićeno i registrirano kulturno dobro.

Predanim očuvanjem, a posebno prenošenjem tradicijskih znanja i umijeća na nove generacije, gospođa Caterina Novoselić predstavlja pravi primjer čuvarice tradicijske kulturne baštine te joj „Nagrada Vicko Andrić“ za doprinos lokalnoj zajednici zaslužen pripada.

Mirela Ravas
Priredila Gordana Jerabek

